

SADRŽAJ

TEMA BROJA	RATNI ZLOČINI I KOLEKTIVNO SEĆANJE	3
-------------------	---	----------

INICIJATIVE U VEZI ISTINE I POMIRENJA - OPŠTI PREGLEDI

Perspektive u Bosni i Hercegovini <i>Alma Mašić</i>	7
Pomaci koji prerastaju u proces <i>Goran Božičević</i>	9
Istina i pomirenje u Srbiji <i>Dr Vesna Nikolić-Ristanović</i>	11
Proces oporavka od rana prouzrokovanih ratom na Kosovu <i>Gjylbehare Murati</i>	17
Inicijative u vezi istine i pomirenja u Crnoj Gori – opšti pregled <i>Radimir Radević</i>	21
Razrešavanje situacije u vezi sa konfliktom u Severnoj Irskoj i u vezi sa njim: Pouke koje slede iz projekta Oporavak kroz sećanje <i>Brandon Hamber</i>	23

POJEDINAČNI PROJEKTI U VEZI ISTINE I POMIRENJA U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI I SVETU

Suočavanje s prošlošću i izgradnja mira <i>Adnan Hasanbegović</i>	31
Doprinos Omladinskog Komunikativnog Centra (OKC) u procesu izgradnje mira na prostoru Bosne i Hercegovine i regiona <i>Vera Kelava</i>	33
Iskustva u procesu pomirenja - Period 1996-2004. godina <i>Nada Golubović</i>	37
Projekat Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti: kakav model istine i poverenja/pomirenja je potreban Srbiji? <i>Mr Nataša Hanak</i>	39
Novo iskustvo u procesu suočavanja sa prošlošću <i>Marija Gajicki</i>	43
Zašto uopšte pomagati ratnim veteranima? <i>Vladan Beara</i> <i>Dr Predrag Miljanović</i> <i>Boris Popov</i>	47
Bez nacionalne strategije o istini i pomirenju nema pravog rešenja <i>Zdravko Marjanović</i>	51

Aktivnosti Inicijativa na planu istine i pomirenja <i>Bojana Kostadinović</i>	55
Neka razmatranja o položaju i perspektivi interno raseljenih lica na prostoru bivše SFRJ <i>Danilo Rakić</i>	57
Nekoliko ideja o sećanju na prošlost kao osnovi za izgradnju trajnog mira <i>Dragan Aćimović</i>	61
Topljenje leda - Projekat studenata Američkog univerziteta u Bugarskoj <i>Tijana Milošević</i>	63
Atrociteti u Vojvodini <i>Nikola Perušić</i>	65
Koraci ka uspostavljanju dijaloga na Kosovu – iskustva Centra za nenasilni otpor <i>Nenad Đurđević</i>	67
Iscljujuće sećanje <i>Martin Snoddon</i>	69
Likovno predstavljanje istine i pomirenja <i>Marian Liebmann</i>	73
Kuća <i>Milan Vorkapić</i>	77
Deklaracija usvojena na Ilindanskom saboru Krajišnika 4. avgusta 2004. godine	81

NAUČNI SKUPOVI I STRUČNI SASTANCI

Međunarodna konferencija: "Uloga humanitarne viktimologije u prevenciji terorizma" (The Role of Humanitarian Victimology in Preventing Terrorism) <i>Mr Biljana Simeunović-Patić</i>	85
Regionalna omladinska konferencija: »3D Pogled izbliza« <i>Ema Bernarž</i>	88

PRIKAZI KNJIGA

Stenli Koen Stanje poricanja: Znati za zlodela i patnje <i>Mr Nataša Hanak</i>	89
Jasmina Dervišević-Cesić The river runs salt, runs sweet: A Memoir of Višegrad (Reka života teče čas slano, čas slatko – Memoari iz Višegrada) <i>Dr Vesna Nikolić-Ristanović</i>	92

ČLANCI OBJAVLJENI U PRETHODNIM BROJEVIMA ZA 2004. GODINU	93
---	----

Ratni zločini i kolektivno sećanje

Od 15. do 17. oktobra 2004. godine, u saradnji i uz finansijsku podršku *Fridrich Ebert Stiftung-a*, Viktimološko društvo Srbije je organizovalo međunarodnu konferenciju pod nazivom *Istina i pomirenje u bivšoj Jugoslaviji: gde smo sada i kuda dalje?* Osnovni cilj Konferencije bila je razmena iskustava i ideja u vezi sa procesom istine i pomirenja u bivšoj Jugoslaviji, kao i prezentacija javnosti u Srbiji dosadašnjih inicijativa i konkretnih projekata koji se sprovode u Srbiji, u drugim delovima bivše Jugoslavije i šire, u svetu.

Dosadašnji rad na projektu *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti*, pokazao je da u Srbiji postoji velika potreba da se sazna da li se i šta se radi u drugim delovima bivše Jugoslavije, vezano za dolaženje do istine o prošlosti i uspostavljanje odnosa poverenja. Upravo stoga, Konferencija je pružila jedinstvenu priliku da se javnost Srbije informiše o aktivnostima u vezi bavljenja prošlošću kako u samoj Srbiji tako i u drugim delovima bivše Jugoslavije. Pored toga, Konferencija je imala za cilj da se utvrdi šta se pokazalo kao dobro, a šta kao loše u dosadašnjim pristupima suočavanju s prošlošću, odnosno šta možemo da naučimo jedni od drugih kako bi naš rad bio efektniji. Najzad, na Konferenciji smo želeli da dođemo do predloga u vezi optimalnog načina bavljenja ovim pitanjima u budućnosti, kako na nacionalnom/državnom tako i na regionalnom nivou.

U ovom broju *Temide* objavljujemo radove koji su prezentirani na Konferenciji, kao i nekoliko prezentacija projekata koji su nam naknadno dostavljeni a za koje smo smatrali da ih je važno objaviti.

Učesnici Konferencije bili su predstavnici nevladinih organizacija koje imaju aktivnosti u oblasti procesa istine i pomirenja, kao i pojedinci i stručnjaci koji se bave ovim pitanjima i to u zemljama bivše Jugoslavije (BiH i Hrvatska), u Srbiji i Crnoj Gori i u drugim post-konfliktnim regionima (Severna Irska i Južna Afrika). Predstavnicu organizacije *Kosova Action Network*, Gjylbehare Murati, na žalost nije uspela da obezbedi prevoz i da prisustvuje Konferenciji, tako da nismo imali učesnike s Kosova. Međutim, njen rad je uvršten kako u knjigu rezimea tako i u ovaj broj *Temide*. Konferenciji su prisustvovali i predstavnici Udruženja prognanih lica iz Hrvatske, Udruženja logoraša i Udruženja za

pomoć izbeglicama i prognanicima iz Hrvatske. Konferenciju je pratilo i nekoliko profesora Univerziteta u Beogradu, koji su zainteresovani za temu istine i pomirenja. Ukupan broj učesnika bio je 66. Rad Konferencije pratilo je i 14 novinara.

Svečano otvaranje Konferencije održano je u Skupštini grada Beograda. Konferenciju je zvanično otvorio gospodin Boris Tadić, predsednik Republike Srbije, a u okviru ceremonije otvaranja prisutnima su se obratili i: gospodin Tonči Staničić, ambasador Hrvatske; gospodin Radomir Bogdanović, zamenik ambasadora Bosne i Hercegovine; gospodin Mark Strohmenger, treći sekretar Nemačke ambasade; gospodin dr. Heinrich Sassenfeld, regionalni direktor FES-a i, najzad, u ime Viktimološkog društva Srbije, dr. Vesna Nikolić-Ristanović. Ceremoniju su pratile ekipe nekoliko TV stanica (RTS, TV B92, TV Politika, Studio B i TV Pink) koje su, zatim, emitovale prilog o otvaranju kao jednu od glavnih vesti.

Radni deo Konferencije održavao se u hotelu Metropol. Uvodna izlaganja na Konferenciji imao je 21 izlagač. Sva izlaganja bila su grupisana u sledeće celine:

- Istina i pomirenje u bivšoj Jugoslaviji – opšti pregledi (BiH, Hrvatska, Crna Gora, Srbija, Kosovo).
- Predstavljanje pojedinačnih projekata u vezi istine i pomirenja u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj
- Predstavljanje pojedinačnih projekata u vezi istine i pomirenja u Srbiji
- Predstavljanje inicijativa u vezi istine i pomirenja u svetu

Pored celina koje su obuhvatale izlaganja i prateće diskusije, na Konferenciji su organizovane projekcije filmova (prikazani su filmovi *Vivisect*, Marije Gajicki; film o pomirenju u Južnoj Africi, filmovi iz produkcije B92 Goblen, Paulin dvor i Promo spot o aktivnostima B92 vezanim za istinu i pomirenje, kao i insert iz filma *Rat za mir*, Koče Pavlovića iz Crne Gore), održana je radionica "Slikanje istine i pomirenja", koja je demonstrirala primenu art terapije u ovoj oblasti, a autor nagradene pripovetke na temu istine i pomirenja, Milan Vorkapić, pročitao je kratku priču napisanu upravo za potrebe Konferencije.

Poslednja sesija bila je posvećena zaključnim diskusijama. Diskusiju je usmerila skica završnog dokumenta koja je sadržavala predloge i ideje iznete u izlaganjima učesnika. Osnovni ton ovoj sesiji dale su dileme i predlozi u vezi nastavka saradnje učesnika na konferenciji i daljih koraka koje bi trebalo preduzeti. Sve iznete predloge uobličili smo u dokument koji je, po završetku konferencije, upućen svim učesnicima, uključujući i one pojedince koji su bili pozvani na Konferenciju, ali iz različitih razloga nisu učestvovali u njenom radu.

Konferencija je pružila važan doprinos većoj vidljivosti aktivnosti u oblasti istine i pomirenja za najširu javnost u Srbiji. Činjenica da je predsednik Srbije otvorio konferenciju, pružila je njenom radu poseban publicitet i doprinela da se priloži o otvaranju i radu konferencije nađu u svim važnijim medijima. Pošto je jedan od zaključaka konferencije taj da se svi mediji moraju uključiti u promovisanje istine i pomirenja, ističemo da su se pozivu, između ostalih, odazvali i državna televizija – RTS, kao i TV Pink, inače dve najgledanije televizijske stanice, koje su emitovale nekoliko priloga o otvaranju i radu Konferencije. Međutim, ovime se ne završava medijska promocija rada konferencije. Završni dokument Konferencije biće objavljen u medijima, kao što su to i preporučili učesnici. Do završnog dokumenta došli smo razradom ideja iznetih na konferenciji i na osnovu naknadnih komentara i ideja dobijenih od učesnika.

Predlozi sa konferencije

Predlozi u vezi inicijativa građana

- Potrebna je bolja **saradnja, razmena informacija i koordinacija** svih aktivnosti i inicijativa koje se bave suočavanjem s prošlošću, između nevladinih organizacija, udruženja žrtava rata, udruženja ratnih veterana, stručnjaka i drugih pojedinaca.
  - Građane treba **edukovati i motivisati** za proces suočavanja s istinom i za pomirenje. U taj proces treba **uključiti sve segmente društva**: veterane rata, mlade, žene, marginalizovane grupe, ljude svih političkih opredeljenja i sve medije.
  - Treba raditi na **povećanju vidljivosti aktivnosti** koje se odnose na istinu i pomirenje, njihovom širenju i većem uticaju u društvu. I same nevladine organizacije
- mogle bi promeniti pristup kako bi se približile građanima i bile interesantnije medijima. Bilo bi poželjno da se aktivnosti sprovedu u kontinuitetu i da se izbegne uobičajena projektna rascepanost.
  - Potrebna je **svest o preprekama i teškoćama**, koje su slične u celom regionu, i rad na osmišljavanju zajedničkih strategija za njihovo prevazilaženje. Pomirenje bi trebalo koncipirati, pre svega, kao **regionalni proces** i iskoristiti proces međunarodnih integracija za stvaranje formalno-pravne osnove za **istovetan regionalni pristup svim žrtvama rata**. Regionalna saradnja nevladinih i vladinih organizacija iz svih delova bivše Jugoslavije treba da se ogleda i u prikupljanju dokumentacije u **regionalnom dokumentacionom centru**.
  - Prikupljanje dokumentacije treba da pomogne dolaženju do **konsenzusa o činjenicama** koje se odnose na pojedinačne ratne sukobe. Konsenzus mora da se postigne uključivanjem različitih političkih opcija, a NVO iz regiona mogu da pomognu da se otvori put ka ovom konsenzusu.
  - Potrebno je voditi računa o **regionalnim specifičnostima** i uključiti organizacije i pojedince iz svih regiona/zajedničke inicijative koje će uticati na prevazilaženje problema koji otežavaju procese suočavanja sa istinom o ratovima i ratnim zločinima na prostoru bivše Jugoslavije.
  - Nužno je da se uspostavi čvrsta komunikacija između **civilnog društva** s jedne strane i **političkih partija i Vlada** s druge strane. Uloga nevladinih organizacija vidi se i u **lobiranju vlada** da menjaju zakone. Lobiranje bi trebalo da radi jedna organizacija uz podršku ostalih.
  - Predlažemo da se oformi **Odbor nevladinih organizacija i građana Srbije** za lobiranje kod državnih organa **za usvajanje državne strategije** u vezi sa suočavanjem sa prošlošću. Takođe, predlažemo da se oformi, na regionalnom nivou, **Odbor nevladinih organizacija i pojedinaca** sa teritorije **bivše Jugoslavije** u cilju koordinacije aktivnosti i lobiranja vlada. Pred političare treba izaći sa jasnim i konkretnim predlogom. Konkretno

predloge treba uputiti predstavnicima poslaničkih grupa – treba učiniti vidljivom moć građanske inicijative.

Predlozi koji se odnose na rad državnih organa

- Neophodna je izgradnja **pravne države, nezavisnog sudstva, kažnjavanje onih koji su odgovorni** za ratne zločine i **obeštećenje žrtava**. Jedino na taj način moguće je izgraditi poverenje građana u sistem.
- Od državnih organa očekuje se da kreiraju *jasnu državnu strategiju* u vezi prošlosti. U tu svrhu predlažemo da se oformi *vladino telo - odbor za utvrđivanje državne strategije* u vezi sa istinom i pomirenjem u Srbiji i rešavanje tekućih konflikata, u koje će biti uključeni i predstavnici nevladinih organizacija, organizacija žrtava i učesnika rata, stručnjaci i drugi građani različitih političkih opredeljenja, koji imaju ideje u vezi sa procesom istine i pomirenja.
- Država treba da pruži *finansijsku podršku* (stipendije) *studentima* koji se interesuju i bave pitanjima istine i pomirenja. Na univerzitetima je potrebno podsticati studente na radove u vezi ove tematike.

Predlozi koji se odnose na rad medija

- Mediji treba da se *transformišu u promotere* razgovora o istini i pomirenju u duhu tolerancije i poštovanja neistomišljenika. Potrebni su nezavisni novinarski timovi koji bi se u kontinuitetu bavili tematikom istine i pomirenja.
- Kroz *nezavisno regulativno telo za radio-difuziju* treba zahtevati da javni mediji imaju obavezu da u programu emituju određen procenat priloga sa tematikom istine i pomirenja.

Predlozi koji se odnose na transformaciju društva

- Osnovna promena koja treba da se desi jeste pomeranje sa "Ja ne mogu" prema "Ja mogu". To je jedini način da društvo funkcioniše na principima uzajamnosti, solidarnosti i empatije.
- Transformacija podrazumeva i prihvatanje i *nošenje sa odgovornošću* svih nas kao

aktera i svedoka (pasivnih ili aktivnih) nasilja koje nam se događalo i još uvek se događa.

Predlozi koji se odnose na utvrđivanje i prezentiranje istine

- Istinu treba utvrđivati korišćenjem kako *ret-ributivne* tako i *restorativne pravde* i to, pre svega, putem suđenja, razgovora, svedočenja i prikupljanja pouzdane dokumentacije. Posebno značajno mesto treba dati onim oblicima saznavanja istine koji su bazirani na *javnom svedočenju žrtava i učesnika rata*, poput:
  - Komisije za istinu i pomirenje kao državne inicijative, i
  - Neformalnih građanskih tribunala-radionica, kao inicijative civilnog društva na lokalnom nivou.
- Istina treba da bude prezentirana tako da bude *dostupna i neizbežna*. To znači da je, pre svega, potrebno da istina bude široko vidljiva u *medijima*, putem kampanja, TV emisija i filmova. Drugi predloženi načini prezentiranja istine su:
  - Ustanovljavanje memorijalnog muzeja sa aktivnom postavkom;
  - Ustanovljavanje Dana za sećanje i razmišljanje i/ili Dana pomirenja;
  - Objavljivanje imena žrtava i zločinaca;
  - Memorijali/Memorijalni centri;
  - Školski programi i udžbenici – deideologizacija i korišćenje pouzdano utvrđenih činjenica;
  - Umetničke prezentacije istine (pozorište, književna dela, filmovi).

Predlozi koji se odnose na nenasilno rešavanje i prevenciju nasilnih konflikata

- Istovremeno sa utvrđivanjem istine treba se baviti postojećim i predupređivati nove konflikte. Mogući **načini bavljenja konfliktima** sa ciljem njihovog rešavanja i uspostavljanja odnosa poverenja su:
  - Osnivanje konflikt-menadžment centra;
  - Različiti oblici povezivanja ljudi, kroz zajedničke projekte i manifestacije (na državnom nivou i na nivou civilnog društva);
  - Uključivanje nenasilne komunikacije/ edukacije za medijaciju i mirovne studije u obrazovne programe;
  - Briga za žrtve: pomoć, podrška, terapija i osnaživanje, kao i rad na smanjivanju

transgeneracijske traume. Povezivanje žrtava sa sličnim iskustvom takođe može da bude isceljujuće;

- Potrebno nam je da ponovo naučimo umetnost slušanja jedni drugih i da otpočnemo sa procesom oporavka: Slušanje je poklon koji možemo jedni drugima darivati. Ono nudi osobi prostor u kome se može osećati dobrodošlom, primećenom, bezbednom, slobodnom da se lično iskaže i da bude pažljivo saslušana;
- Otklanjanje stereotipa nastalih zbog nesučeljavanja sa istinom od davnih vremena;
- Dijalog treba da se vodi oko neke konkretne stvari i trebalo bi da vodi nekom cilju, idealno približavanju dve strane i postizanju dogovora. Razgovori mogu da se vode u malim, zatvorenim grupama i na javnim tribinama uz uključivanje medija.
- Najzad, potrebna je *sistematizacija znanja i iskustava* vezano za ulogu porodice, medija, političkih lidera, škole i sl. u nastanku i eskalaciji konflikata.

*Dr Vesna Nikolić-Ristanović
Mr Nataša Hanak*

ALMA MAŠIĆ*

Perspektive u Bosni i Hercegovini

Uradu se daje osvrt na inicijative u vezi istine i pomirenja u Bosni i Hercegovini. Posebna pažnja se posvjećuje aktivnostima ICMP – Međunarodne komisije za nestala lica. Takođe, ukazuje se i da bi u budućnosti trebalo da postoji bolja koordinacija svih aktivnosti i inicijativa koje se bave suočavanjem s prošlošću. Kroz te inicijative treba omogućiti mjesto i prostor za grupe žrtava rata, druge nevladine organizacije i ostale segmente civilnog društva da daju svoje preporuke za rješavanje zajedničkih problema i rada na ovom procesu.

Ključne reči: istina i pomirenje, nevladine organizacije, žrtve, Međunarodna komisija za nestala lica, Bosna i Hercegovina.

BiH – pozadina

Rat u Bosni i Hercegovini koji je trajao u periodu 1992-1995. godine je kao posljedicu donio ogromna materijalna razaranja. Međutim, važnije od toga su posljedice koje su ostavile trajan pečat na BiH društvo u cjelini i s kojima će se društvo suočavati još mnogo godina. Posljedice masovnih progonstava, ubistava, etničkog čišćenja, genocida, duboko su urezana u svijest svih naroda BiH. Rane nedavnog oružanog sukoba su tim veće jer u svijesti ljudi još uvijek živi sjećanje da većinu tih zverstava su upravo počinile njihove dojučerašnje komšije, prijatelji, ljudi sa kojima su dijelili radna mjesta, stambeni prostor, život i sve ono što su bile blagodeti i ljepote zajedničkog života.

Međutim, najstrašnija posljedica je svakako ogroman broj ubijenih i žrtava koje se još uvijek smatraju nestalim. Procjenjuje se da u BiH oko 20,000 osoba se još uvijek smatra nestalim. Pored svih problema koji su prisutni u jednom poslijeratnom društvu u pogledu osposobljavanja institucija, nerješavanje ovog problema usložnjava situaciju, otežava pomirenje i uspostavljanje mira.

Šta se poduzima u BiH?

Imajući u vidu ove teške i zastrašujuće činjenice, određene grupe u BiH društvu su krenule u proces suočavanja sa prošlošću, duboko svjesne da ovaj proces treba doprinjeti dugoročnom miru i stabilnosti ne samo u BiH nego i u široj regiji.

U BiH postoji već nekoliko inicijativa koje se bave ovim pitanjem. Jedan primjer je Asocijacija za uspostavljanje Komisije za istinu i pomirenje koja radi na promociji osjećaja zajedništva i pomirenja među narodima BiH kako bi se prevazišli konflikti i podjele. S druge strane, kao primjer inicijative koja približava temu suočavanja s prošlošću "običnim ljudima" u BiH je inicijativa CNA (Centar za nenasilnu akciju) koji je organizovao seriju tribina u različitim gradovima BiH i SCG, na kojima su o svojim ličnim doživljajima rata govorili bivši vojnici tadašnjih vojnih formacija koji su direktno učestvovali u ratnim operacijama. Slično je i sa nekim drugim nevladinim organizacijama koje na razne načine i kroz različite aktivnosti daju svoj doprinos suočavanju s prošlošću.

Doprinos ICMP-a ovom pitanju

Organizacija ICMP svojim mandatom i radom također doprinosi procesu suočavanja sa prošlošću. To je međunarodna organizacija koja je osnovana 1996. godine, kako bi se bavila rješavanjem problema nestalih osoba iz sukoba u periodu od 1991. do 1995 u regiji bivše Jugoslavije. Nakon sukoba na Kosovu u 1999. godini i krize u Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji u 2001., ICMP je proširio djelokrug svog rada kako bi rješavao slučajeve nestalih osoba i u ovim područjima.

ICMP nastoji da osigura saradnju između vlada i nadležnih institucija u procesu lociranja i identifikovanja osoba čiji je nestanak uzrokovan oružanim sukobima, neprijateljstvima ili kršenjem ljudskih prava i da pruži pomoć u ostvarenju postavljenih ciljeva.

ICMP-ev Odjel forenzičkih nauka rukovodi procesom u okviru kojeg se pruža tehnička pomoć vladama pri ekshumacijama, pregledu i identifikovanju posmrtnih

* Međunarodna komisija za nestale osobe – Sarajevo, E-mail: alma.masic@ic-mp.org

nih ostataka osoba koje su nestale u oružanim sukobima. U području bivše Jugoslavije ovaj Odjel primjenjuje sistem identifikacije koji inkorporira analizu DNK.

ICMP smatra da članovi porodica nestalih osoba i udruženja porodica nestalih osoba koja su oni oformili mogu igrati ključnu ulogu u rješavanju ovog problema, kroz borbu za ostvarivanje svojih prava, edukaciju, prikupljanje podataka i veće prisustvo u javnosti. Stoga Odjel za građanske inicijative ima za cilj da podstakne članove porodica i ostale subjekte građanskog društva da se efikasno angažuju u zastupanju svojih interesa i borbi za svoja prava, što bi dovelo do bržeg rješavanja problema nestalih osoba, a to je moguće ostvariti kroz:

- *Osposobljavanje*: Udruženja porodica nestalih osoba moraju biti jake, nezavisne asocijacije, u potpunosti angažovane na rasvjetljavanju sudbine svojih nestalih srodnika; realizuje se kroz donacije za projekte udruženjima porodica, edukaciju i tehničku pomoć.
- *Umrežavanje*: Uvezati Udruženja porodica u efikasne regionalne mreže, što bi im omogućilo da se bave specifičnim pravima i potrebama članova porodica nestalih osoba; realizuje se kroz organizovanje konferencija, sastanaka i izdavanje publikacija.
- *Veće prisustvo u javnosti*: Zalagati se za postizanje što većeg stepena razumijevanja problema nestalih osoba i problema sa kojima su suočeni preživjeli članovi porodica; realizuje se kroz aktivnosti usmjerene na ostvarivanje zakonskih, socijalnih i ekonomskih prava članova porodica nestalih osoba i na isticanje u javnosti činjenice da je problem nestalih osoba pitanje ljudskih prava.

U okviru svojih aktivnosti ICMP je započeo i realizaciju projekta "Putevi ka pomirenju" koji je pripremljen za udruženja porodica nestalih osoba na području bivše Jugoslavije. Ovaj projekat omogućava udruženjima porodica nestalih osoba da se, kroz seriju radionica, u svojim jednonacionalnim okruženjima, suoče sa sobom prije nego što započnu proces rješavanja teških i bolnih pitanja koja opterećuju svaku etničku zajednicu. Pored toga, projekat će umanjiti postojeći jaz između grupa žrtava rata, nevladinih organizacija i donosilaca odluka, vezano za njihov odnos prema pitanju suočavanja sa prošlošću. Ovim projektom se također pruža mogućnost da se istraže razne opcije koje će omogućiti ostvarenje pravde, otvarajući prostor za dijalog između grupacija žrtava na regionalnom i internacionalnom nivou i podsticanje razmjene iskustava u pogledu traganja za istinom i izgradnje povjerenja.

Šta dalje?

U budućnosti bi trebala postojati bolja koordinacija svih aktivnosti i inicijativa koje se bave suočavanjem s prošlošću. Kroz te inicijative se treba omogućiti mjesto i prostor za grupe žrtava rata, druge nevladine organizacije i ostale segmente civilnog društva da daju svoje preporuke za rješavanje zajedničkih problema i rada na ovom procesu.

Na taj način možemo doprinjeti saznavanju istine i ostvarivanju pravde. To bi trebalo dovesti do prepoznavanja i priznanja onoga što se dogodilo. Ono što žrtve najviše boli jeste potpuno poricanje svega što se desilo. Zbog toga i potreba da se sva stratišta stradanja dostojno obilježe – kao znak poštovanja za sve pale žrtve, a ujedno i kao opomena da se pamti kako se više ne bi ponovilo.

Ovo nije čarobni recept za stvaranje mira i pomirenja ali svakako su važni koraci ka izgradnji povjerenja i zajedničkog razumijevanja na putu zajedničkog suživota u BiH i regiji.

Alma Mašić

Prospective of Bosnia and Herzegovina

In this paper current truth and reconciliation initiatives in Bosnia and Herzegovina are reviewed, with special emphasis on the activities of ICMP. Within the scope of its activities, ICMP has launched the implementation of the project "Paths to reconciliation", which is intended for the associations of the families of missing persons in the area of the former Yugoslavia. This project enables the missing families' associations to confront themselves within their national environments through a series of workshops, before tackling the difficult and painful issues that burden every ethnic community. This project also opens the possibility to explore various options that will ensure the implementation of justice and open space for a dialog between victim groups on the regional and international level and to encourage the exchange of experiences in searching for the truth and building trust.

In the future, better coordination of all activities and initiatives concerning the confrontation with the past ought to be established. Such initiatives should provide a place and space for war victims groups, other NGO-s and other segments of the civic society to give their recommendations for the resolution of their common problems and for further activities in this process.

GORAN BOŽIČEVIĆ*

Pomaci koji prerastaju u proces

U Hrvatskoj ne postoji sistematično, odgovorno i strukturirano suočavanje s prošlošću. Izdvajaju se dva različita pristupa: osobni rad s pojedincima ili manjim ciljanim grupama i zagovarački rad kojim bi se utjecalo na promjene stavova u javnosti i na donositelje odluka. Sređivanje i regionalna suradnja dokumentacija, suradnja između organizacija žrtava i mirovnih inicijativa, uključivanje bivših ratnika u izgradnju mira, suradnja umjetnika/ca i aktivista/ica – neki su od novih i obećavajućih koraka na civilnoj sceni u Hrvatskoj. Uz stalno jačanje nezavisnosti medija i sudstva te stalnim radom na oba nivoa: osobnom i javnom, to daje nadu da je suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj proces a ne trend.

Ključne reči: Suočavanje s prošlošću, nevladine organizacije, mediji, državni organi, Hrvatska.

U Hrvatskoj ne postoji sistematično, odgovorno i strukturirano suočavanje s prošlošću. Ne postoji svijest u javnosti o važnosti suočavanja s prošlošću, ali postoji zabrinutost u civilnom sektoru zbog problema koje izostanak suočavanja donosi. Izdvajaju se dva različita pristupa: osobni rad s pojedincima ili manjim ciljanim grupama i zagovarački rad kojim bi se utjecalo na promjene stavova u javnosti i na donositelje odluka. Oba su nivoa neophodna i trebaju se odvijati istodobno. *To je citat zaključka istraživanja koje sam za Quaker Peace & Social Witness proveo u Hrvatskoj 2003. godine.*¹

U međuvremenu, promjena, bitna i neočekivana, stigla je s vrha. Na objavu prvih izbornih rezultata, kada je bilo jasno da se HDZ vraća na vlast, mene je, kao i vjerovatno veći dio civilne scene u Hrvatskoj, "stisnulo u želucu". Sjećanje na vladavinu HDZ-a u 1990-ima, uz pitanje "Zar opet?". No, vrijedi priznati da je vlada Ive Sanadera napravila više nego je itko očekivao što se suočavanja s prošlošću tiče. Iako netočna, ilustrativna je, koliko i provokativna, teza da se u nepunu

godinu dana od povratka HDZ-a na vlast (kraj 2003.) više na tome napravilo nego u svih prošlih deset godina:

- Isplaćene su novčane odštete preživjelim članovima obitelji Zec (čime je posredno priznata odgovornost države za ubojstva);
- Isplaćene su odštete udovici i sinu Milana Levara, zaštićenog svjedoka Haškog Tribunala;
- Isti dan su uklonjeni spomenik Juri Francetiću (što nije godinama uspjelo nizu nevladinih organizacija i pojedinaca) i spomen ploča Mili Budaku;
- Brzo i ekspeditivno je Hagu izručeno šest visokih dužnosnika i generala vezanih uz uspostavu tzv. Hrvatske Republike Herceg Bosne, te još dvojica generala za operaciju "Oluja". Na ispraćaju nisu bile "tisuće", kako je večer prije predviđao jedan od šestorice, Slobodan Praljak, već "deseci";
- Na nedavno održanoj konferenciji Fonda za humanitarno pravo, na temu suočavanja s prošlošću, zajedno su sjedeli i o sličnim problemima govorile, kolege državni tužioc SiCG i Hrvatske;
- Ivo Sanader je prvi hrvatski premijer u posjeti SiCG : «Suradnja nema alternative».

U pripremi ulaska u EU, računi iz prošlosti dolaze na naplatu i ova ih je vlada počela plaćati. Hrvatska je politika u potpunosti (p)određena cilju ulaska u EU i "euroatlantske integracije" tj NATO (*na koji se to način radi je priča za drugu priliku*) i tu malo manevarskog prostora postoji za bilo koju vladu. Retorika se promijenila te sada hrvatski državni dužnosnici govore o Hrvatskoj kao mostu/vezi Regije sa EU i o "dobrosusjedskom partnerstvu."

Civilni se sektor počinje u tom periodu sustavno baviti suočavanjem s prošlošću. Mediji i umjetnici se ovom temom bave više nego mnoge NVO od kojih se to očekivalo. Ipak, neke NVO prelaze iz faze rada na suočavanju sa sadašnjosti, u fazu otvorenog suočavanja sa događanjima iz 90-ih.

Dokumentarna produkcija zagrebačkog FAC-TUM-a nakon «Oluje nad Krajinom» donosi

* Quaker Peace & Social Witness, predstavnik u Hrvatskoj & Miramida Centar, Grožnjan, Voditelj. e-mail: qpsw@zamir.net

¹ Kesić, V.: *Izveštaj o istraživanju suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Zagreb:QPSW.

«Paviljon 22», te nedavni film o zločinima u splitskoj Lori. Student režije Goran Dević, nakon uspjeha svoje nagrađivane sisačke priče, parabole o rađanju fašizma, («ovo nisu naše vrane») snima dokumentarac o ubojstvu Ljubice Solar.

Vijest dana na civilnoj sceni mogla bi biti osnivanje *DOCUMENTE* - Centra za suočavanje s prošlošću. Osnovani su ga 18. X 2004. zajedno osječki Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, te zagrebački Hrvatski helsinški odbor, Centar za mirovne studije i Građanski odbor za ljudska prava. Zanimljivo ali i indikativno – dokumentacije u Hrvatskoj su o događajima iz 90-ih (iako se *DOCUMENTA* ne kani samo s njima baviti) raspršene, nesređene i zapravo nedostupne. Fond za humanitarno pravo iz Beograda, Istraživačko dokumentacioni centar iz Sarajeva i inicijativni odbor za osnivanje *Documente* iz Zagreba potpisali su protokol o suradnji u Sarajevu 6. IV 2004. godine.

Vrijedni i značajni pomaci tijekom 2004. učinjeni su i na suradnji različitih udruga koje se bave nestalima te ostalim žrtvama rata (rad ICMP-a), kao i među braniteljskim udrugama. Pravo je osvježenje (za neke je «šok» prikladnija riječ) u javnost unijela suradnja «Udruge razvojačenih branitelja Domovinskog rata» iz Šibenika sa veteranskim organizacijama iz SiCG te BiH na projektu «Istinom u budućnost». Inicijativa «Veterani rata za mir» uspjela je u Školi mira u Mrkoplju prošlog lipnja/juna po prvi puta okupiti predstavnike braniteljskih te mirovnih/ljudsko pravaških organizacija na prevladavanju međusobnih predrasuda i planiranju zajedničkih koraka dalje.

Prošlo je ljeto obilježio i izlazak iz mraka tabua o ubojstvima civila u Osijeku tijekom rata 1991., niz se građana obratio Centru za mir sa podacima i svjedočenjima. Jesenska je zagrebačka konferencija Igmanske Inicijative, koja okuplja preko 150 nevladinih organizacija sa prostora bivše SFRJ, privukla i šefove država Hrvatske te BiH i stigla na naslovne stranice dnevnika s dosad nezamislivim: «Suočavanje s prošlošću je prioritet».

Istovremeno, revizije brojnih skandaloznih slučajeva suđenja u odsutnosti, te slučajeva poput splitske Lore, Paulin Dvor itd., te stalno jačanje nezavisnosti i profesionalnosti sudstva, daju sliku vidljivih pomaka u pravosuđu.

Zadnja godina pa i nešto više, izuzetno je živa na polju suočavanja s vlastitim mrakom iz 90-ih. Niz pomaka, od kojih su samo neki navedeni, uz istovremeni rad na oba nivoa - osobnom i javnom, daje nadu da je suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj proces a ne trend.

«Hrvatska postaje uređena, konzervativna, dosadna zemlja u kojoj se ništa zanimljivo ne dešava» - čuo sam nedavno od prijatelja sociologa. Dodao bih još i – «ekonomski sve stabilnija». Iako to može mnogima sa prostora bivše SFRJ zvučati kao privlačan opis sutrašnjice, on krije i veliku opasnost šutnje o hrvatskoj tamnoj strani ratova u 1990-im.

Nužnost usklađivanja sa standardima EU, te normalizacije odnosa sa susjedima, nikako ne znači i žurbu u zaboravu zločina. Naprotiv, «suradnja nema alternative» no suradnja na svim poljima, uz stalno istovremeno «čišćenje u svom dvorištu», kako bi se «ne toliko došlo do zajedničke istine koliko bi se suzio prostor šutnje i laži» o događajima u nedavnoj prošlosti» (kako je lijepo definirao suočavanje s prošlošću jedan sudionik baš ove VDS-ove konferencije).

Mnogo posla predstoji u Hrvatskoj na suočavanju s vlastitim zločinima odnosno zločinima učinjenim u ime Hrvatske i od strane osoba u državnoj službi te i svih drugih (vrsta) zločina počinjenih tijekom ratova u 1990-ima. No, taj je posao sada izgledniji za napraviti nego prije godinu, dvije.

Goran Božičević

Pozitive steps turning into a process

The conclusion of the research conducted in Croatia for *QPSW* in 2003 is: there is no systematic, accountable and structural confrontation with the past in Croatia, but there is growing concern within the civil society about the problems incurred by the lack of such a confrontation. Two different approaches can be discerned: individual work with particular persons or target groups and advocacy that could influence the alteration of the public opinion and decision-making. Both levels are necessary and they should unfold simultaneously.

The systematization and regional cooperation of documentation centres, cooperation between victim organizations and peace initiatives, the inclusion of former warriors into peace building processes, the cooperation of artists and activists – represent some of the new and promising steps on the civilian scene in Croatia. The constant strengthening of the independent media and the judiciary, coupled with constant efforts on both levels – the personal and the public – raises hopes that the confrontation with the past in Croatia is a process and not a trend.

DR VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ*

Istina i pomirenje u Srbiji

Uradu je dat opšti osvrt na sadašnju situaciju u vezi sa istinom i pomirenjem u Srbiji. Odnos koji u Srbiji postoji prema prošlosti sagledan je kroz analizu odnosa koji prema njoj postoji kako na makro, tako i na mezo i mikro nivou. Posebna pažnja je posvećena preprekama i teškoćama koje su povezane sa odsustvom jasnog određenja vlasti, kontraproductivnim potezima međunarodne zajednice, kao i sa još uvek negativnom ulogom medija i odsustvom njihovog šireg bavljenja temama u vezi istine i pomirenja.

Ključne reči: istina, pomirenje, mediji, država, građani, Srbija.

Osnovni cilj ovog rada je pokušaj davanja jednog opšteg osvrta na sadašnju situaciju u vezi sa istinom i pomirenjem u Srbiji. Odnos koji u Srbiji postoji prema prošlosti sagledan je kroz analizu odnosa državnih organa, medija, nevladinih organizacija, međunarodne zajednice i donatora, kao i građana Srbije.

Kao osnovu prikaza i analize situacije u Srbiji koristila sam, pre svega, rezultate sopstvenog kontinuiranog praćenja i analize procesa istine i pomirenja u Srbiji u periodu 2001-2004. godina, i saznanja do kojih se došlo u okviru projekta Viktimološkog društva Srbije i Fridrich Ebert Fondacije *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti: kakav model istine i poverenja/pomirenja je potreban Srbiji?*. U analizi su posebno korišćene ideje i stavovi građana koji se odnose na potrebu procesa istine i pomirenja i prepreke i teškoće u vezi sa njim, a koji su izneti na tribinama, organizovanim u okviru pomenutog projekta.¹

Odnos državnih organa

Promene do kojih je u Srbiji došlo 2000. godine, nisu istovremeno dovele i do otvaranja priče o utvrđivanju istine o prošlosti, niti je nova vlast izašla

pred građane sa jasnom porukom o svom odnosu prema zločinima koji su tokom 1990-tih godina vršeni u Srbiji i u drugim delovima bivše Jugoslavije. Nova vlast je u periodu 2000-2004. godine u svim aspektima društvenog života odslikavala i dalje produbljivala duboke podele u Srbiji, vezane kako za prošlost, tako i za sadašnjost. Politička scena u Srbiji se tako pretvorila u trajni politički konflikt, koji je iz konflikta demokratske opozicije i Miloševićeve vlasti prerastao u konflikt nacionalističkih i antihaški orijentisanih snaga, na jednoj, i prohaški orijentisanih grupacija i pojedinaца, na drugoj strani. Specifičnost ove podele je upravo u tome što je ona postojećim podelama dodala novu: podelu unutar demokratski orijentisanih stranaka (nekadašnje opozicije), odnosno podelu unutar same (nove) vlasti.

Podela unutar same vlasti, koja je ujedno i stalni „proizvođač“ novih podela, jeste i najveća prepreka na putu ka istini i poverenju, odnosno pomirenju, kako u samoj Srbiji tako i u drugim zemljama bivše Jugoslavije. U takvoj situaciji nije ni čudno što vlast nije bila u stanju da dođe ni do kakvog konsenzusa u pogledu odnosa prema prošlosti, i što su i dobre inicijative i akcije pojedinih državnih organa ostajale bez većeg efekta, ili su njihovi pozitivni efekti bili blokirani.²

Unutar same vlasti postoji stalna kontradikcija u vezi toga šta i kako treba činiti, koja u osnovi odražava njenu političku podeljenost i sukobe. Poruke koje su dolazile od DOS-ove³ vlasti, kako neposredno nakon promena, tako i pri kraju njenog mandata, karakterisala je nedoslednost koja je izazivala konfuziju kod građana.⁴ Suđenja za organizovani kriminalitet i poli-

2 Jedna od takvih aktivnosti jeste svakako i finansiranje projekata koji se odnose na istinu i pomirenje, kao i nagrađivanje književnih radova koji se bave ovom temom od strane Ministarstva za medije i kulturu Republike Srbije.

3 DOS (Demokratska opozicija Srbije) je koalicija 18 političkih stranaka koje su došle na vlast u Srbiji posle političke promene 5. oktobra 2000. godine.

4 Neki od mnogobrojnih primera su: Izručenje Miloševića Međunarodnom sudu za ratne zločine u Hagu, koje je naišlo na otpore unutar samog DOS-a, osnivanje Komisije za istinu i pomirenje, koja nikada nije zaista ozbiljno shvaćena i prihvaćena ni od mnogih unutar samog DOS-a, demonstracije policije protiv izručenja policijskih generala, čiji pokrovitelj je bio tadašnji ministar policije itd.

* Vesna Nikolić-Ristanović je predsednica Viktimološkog društva Srbije i vanredna profesorica na Defektološkom fakultetu u Beogradu, E-mail: vnikolic@EUnet.yu

1 Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2004) *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti*, Beograd: VDS i Prometej.

tička ubistva, posebno suđenje za ubistvo premijera Đinđića i odnos vlade prema optuženima, posebno prema Miloradu Ulemeku, optuženom za više ubistava, samo su, na već postojeću, dodali novu konfuziju, i potvrdili odsustvo političke volje za suočavanjem sa prošlošću. U tom smislu politika sadašnje vlasti ne omogućava funkcionisanje mehanizama pravne zaštite, već zapravo ometa proces saznavanja istine, što se najbolje videlo upravo na suđenjima za ratne zločine i organizovani kriminalitet tokom 2003. i 2004. godine.

Jedna od važnih prepreka uspešnom suočavanju s prošlošću je i odsustvo pravne države, još uvek veoma izraženo nerazlikovanje dozvoljenog od nedozvoljenog, kao i inkorporiranost kriminalnog u sam državni aparat, posebno u policiju i pravosuđe, što otežava i blokira pokušaje utvrđivanja istine, a proces lustracije čini izuzetno rizičnim i komplikovanim, pa tako i pretežno nepoželjnim.

Kako su dobro приметili učesnici tribina koje je organizovalo Viktimološko društvo Srbije, ni prethodna (DOS-ova) vlada, ni ova sadašnja, nisu pokazivali istinsku političku volju za obelodanjanjem činjenica, kažnjavanjem počinilaca i pomirenjem sa susedima. Svi potezi koji su činjeni u tom pravcu delovali su iznuđeno. Istina i pomirenje su se najčešće svodili na saradnju ili nesaradnju sa Hagom, a odluke u vezi toga su se uglavnom rukovodile mogućnostima za sticanje ili gubljenje političkih poena u zemlji, odnosno nužnošću popuštanja pod pritiscima međunarodne zajednice.

Pored odnosa prema izručenju optuženih Tribunalu u Hagu i prema suđenjima pred domaćim sudovima, dosadašnji odnos vlasti prema prošlosti se u dobroj meri ogleda i u neuspehu Komisije za istinu i pomirenje. Naime, Komisija za istinu i pomirenje je osnovana odlukom tadašnjeg predsednika Srbije dr Vojislava Koštunice, na brzinu i bez ozbiljne diskusije, koja bi dovela do konsenzusa o načinu njenog rada. To je dovelo do sumnji da je predsednikov cilj osvajanje političkih poena a ne doprinos istini i pomirenju. Sam momenat osnivanja Komisije (neposredno pred izručivanje Miloševića Tribunalu u Hagu), okolnost da Komisija za tri godine postojanja ništa nije uradila u smislu suštinskog doprinosa suočavanja sa prošlošću, kao i njeno pretvaranje u oruđe jedne političke stranke, doprineli su ne samo ignorisanju Komisije od strane javnosti, već i diskreditovanju same ideje njenog postojanja kao institucije.

Zbog svega pomenutog i nije čudno što je u postupku transformacije državne zajednice ona formalno prestala da postoji i što o ovom obliku bavljenja prošlošću u Srbiji retko ko u poslednje vreme govori.

Najzad, utisak je i da je vlast kao opravdanje za neavljenje prošlošću koristila, između ostalog, i navodnu nespremnost građana Srbije da progutaju „gorku pilulu“ saznanja o zločinima koji su vršeni u njihovo ime. Kako je dobro приметio dr Nebojša Petrović u intervjuu datom u emisiji Katarza radija B92, „ako se političari koji su na vlasti protive pomirenju, oni imaju vrlo lepu šansu da to ne kažu eksplicitno nego da se pozovu na ove, da ih nazovem, bukače, kao na neku volju naroda, protiv kojih, eto, ništa ne mogu.“⁵

U podmetanju ove, empirijskim istraživanjima nepotvrđene, teze,⁶ svesrdno su im pomagali kako mediji tako i pojedinci iz nevladinih organizacija,⁷ koji su se, umesto da svoju energiju usmere na konstruktivnu kritiku vlasti i ekstremnih snaga, uglavnom bavili insistiranjem na krivici i nespremnosti za istinu čitavog srpskog naroda.

Javni diskurs u vezi istine i pomirenja u Srbiji i uloga medija

Odnos vlasti prema bavljenju prošlošću na najbolji način odslikavaju mediji. Kako su dobro приметili učesnici tribina VDS, mediji uglavnom reflektuju konfuziju vlasti i „sluđuju“ građane.

Analiza javnog diskursa o ratnim zločinima i suočavanju sa prošlošću u Srbiji⁸ pokazuje da su na srpskoj javnoj sceni najglasnija dva suprotna, ali istovremeno na sličan način negativna diskursa: ekstremni nacionalistički i ekstremni antinacionalistički diskurs. Dok ekstremni nacionalisti priznaju samo žrtve na sopstvenoj (srpskoj) strani i-ili ratne zločince iz redova sopstvenog naroda smatraju narodnim herojima, ekstremni antinacionalisti priznaju samo nesrpske žrtve i traže kažnjavanje samo za srpske zločince (ili bar takav utisak ostavljaju u javnosti). Slični su i diskursi koji se odnose na druge narode u Srbiji. Ono što im je zajedničko i

5 „Teže se diše“, Katarza, Radio B92, 25.12.2004, www.B92.net.

6 Istraživanje koje je dr Nebojša Petrović sproveo među 4800 studenata iz Beograda, Zagreba, Banjaluke, Sarajeva i Niša, pokazalo je upravo suprotno: da ima mnogo ljudi koji, pored toga što su spremni za pomirenje, pokazuju i spremnost da za sebe i svoje okruženje izgrade stabilan i trajan mir, u kojem bi slobodno mogli da se posvete normalnim životnim pitanjima, bez velike brige isključivo za bezbednost i golu egzistenciju: „Teže se diše“, Katarza, Radio B92, 25.12.2004, www.B92.net.

7 Uglavnom su u pitanju oni koji su u ovom tekstu pomenuti kao pripadnici ekstremne antinacionalističke opcije.

8 Nikolić-Ristanović, V., „Truth and reconciliation experience in Serbia: the process so far“, rad prezentiran na XI simpozijumu Svetskog Viktimološkog društva *New horizons in victimology*, Stellenbosch (Južna Afrika), 13-18 Jul, 2003.

što, budući da se oni najviše čuju na javnoj sceni, parališe proces istine i pomirenja u Srbiji jesu sledeće sličnosti ova dva diskursa: isključivost, odnosno nespremnost da slušaju druge, optuživanje neistomišljenika kao osnovni vid komunikacije, pravljenje hijerarhije među žrtvama, isključujući pojam žrtve (priznavanje jednih žrtava uz istovremeno ignorisanje drugih), kao i abstraktno bavljenje žrtvama i prihvatanje samo jednog dela istine.

Sve ove karakteristike ekstremnih javnih diskursa, kao i stidljivo pomaljanje trećeg, umerenijeg, diskursa, posebno su bile očigledne tokom debate, koja se nekoliko meseci tokom 2003. godine vodila na stranicama nedeljnika "Vreme", a koja je bila inicirana kritikom upućenom od strane gospođe Sonje Biserko iz Helsinškog odbora za ljudska prava na račun načina na koji se zločinima počinjenim u bivšoj Jugoslaviji bave RTV B92, dnevne novine "Danas" i nedeljnik "Vreme."⁹ Takođe, ovi diskursi su došli jasno do izražaja i na izložbama ratnih fotografija Rona Haviva u Srbiji tokom 2002. godine.

Ovaj trend je dalje nastavljen i tokom 2003. i 2004. godine u medijskoj prezentaciji ubistva premijera Srbije, policijske akcije „Sablja“ i suđenja za ubistvo premijera i druga ubistva sa elementima državnog terorizma. Dva suprotstavljena diskursa su sada dobila još izrazitiju fizionomiju „haškog“ i „antahaškog“ diskursa, istovremeno se preplićući sa zahtevima za kažnjavanjem za zločine počinjene u Srbiji, na jednoj, i sa okrivljavanjem žrtava i veličanjem optuženih kao nacionalnih heroja, na drugoj strani. Na ovaj način, dolazi do spajanja diskursa o ratnim zločinima i diskursa o (političkom) oranizovanom kriminalu, čime se veza koja postoji između ovih zločina, na jednoj strani, još više naglašava nego ranije, dok se na drugoj strani, poricanje zločina učinjenih prema drugim narodima proširuje i na poricanje zločine koji su učinjeni i među Srbima samima, odnosno unutar same Srbije.¹⁰

Treći diskurs, koji tek pokušava da prokrči put u Srbiji, nastoji da dekonstruiše naraciju viktimizacije koja je korišćena u ratnoj propagandi i definiše žrtve i zločince tako što u njih uključuje sve koji su stradali, odnosno koji su vršili zločine, uz poštovan-

je svih razlika i specifičnosti.¹¹ Pri tome se, pored žrtava i izvršilaca ratnih zločina, tim definicijama obuhvataju i žrtve i izvršioc i zločina počinjenih prilikom kršenja ljudskih prava i političkih obračuna unutar same Srbije.

Kada je u pitanju treći diskurs, ili „treći put“ ka istini i pomirenju u Srbiji, primetna je teška prijemčivost vlasti i medija za njega. Ipak, čini se da su tokom poslednjih meseci 2004. godine inicijative ove vrste pridobile nešto značajniju pažnju medija u Srbiji. Jedan od možda najboljih primera jeste način na koji su mediji propratili upravo Međunarodnu konferenciju *Istina i pomirenje u bivšoj Jugoslaviji – gde smo sada i kuda dalje?*. Naime, u medijskoj prezentaciji konferencije prevladale su poruke tipa da „svako treba da počisti u svom dvorištu“, kao i da inicijative ali i problemi u vezi sa suočavanjem s prošlošću postoje ne samo u Srbiji, već i u ostalim delovima bivše Jugoslavije.

Kada je reč o medijima i javnom diskursu o prošlosti u Srbiji, treba naglasiti i to da na srpskoj javnoj sceni u celini dominira odsustvo smisla za dijalog sa neistomišljenikom, odnosno između ljudi koji imaju različite stavove o istom pitanju, koju, svojim načinom pravljenja programa dalje podstiču i učvršćuju mediji, posebno elektronski. Očita je sporost, odnosno nezadovoljavajući nivo transformacije medija, i, posebno, odsustvo jasnog stava i aktivne podrške vlasti procesima istine i pomirenja, a koja predstavlja važan preduslov promene uloge medija. Na tribinama koje je Viktimološko društvo Srbije organizovalo u okviru projekta *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti*¹² čula su se mišljenja da „većina medija podstiče netrpeljivost i raspiruje mržnju. Događaji iz prošlosti, kao i aktuelni događaji se prikazuju jednostrano, uprošćeno, crno-belo i na taj način se potpomaže održavanje postojećih stereotipa i predrasuda. Konfliktima se manipuliše – da li će biti medijski propraćeni ili ne, to zavisi od političke »upotrebljivosti« u datom momentu.“

Istaknuto je i da postoji nezainteresovanost medija koji ne omogućavaju da tema istine i pomirenja dobije dovoljno prostora i istaknuto mesto u programskim šemama. Pri tome, doprinos pojedinih nezavisnih medija, kao što su, na primer, časopis *Vreme* i TV B92, rasvetljavanju prošlosti, iako značajan, ocenjen je kao nedovoljan zbog njihovog

9 Helsinški komitet za ljudska prava (2002) *Tačka razlaza*.

10 Nikolić-Ristanović, V. (2004) „Konstrukcija krivice žrtve i krivični postupak optuženima za ubistvo premijera Srbije dr Zorana Đinđića“, *Temida*, 1, str. 11-17; Nikolić-Ristanović, V. (2004) „Organized crime in Serbia – media construction and social reaction“ u: Meško, G., Pagon, M., Dobovšek, B. (eds.), *Dilemmas of Contemporary Criminal Justice*, Fakultet krivičnopravnih nauka: Ljubljana, str. 685-695.

11 U taj diskurs spada i ovaj rad, kao i sva istupanja autorke ovog teksta u javnosti a koja se tiču istine i pomirenja, odnosno ratnih zločina i ratne viktimizacije. Takođe, deo tog umerenijeg, ili "trećeg puta", je i projekat Viktimološkog društva Srbije i Fridrich Ebert Fondacije *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti*, u celini.

12 Više o projektu videti u tekstu N. Hanak, ovaj broj *Temide*, str. 39, kao i u knjizi Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2004) *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti*, str. 5-12.

ograničenog uticaja na stvaranje javnog mnjenja. U vezi sa time istaknuta je neophodnost uključivanja državnih medija u proces suočavanja s prošlošću.¹³

Nevladine organizacije i istina i pomirenje

Istraživanje *Quaker Peace and Social Witness* za Srbiju i Crnu Goru¹⁴, pokazalo je da se u Srbiji vrlo mali broj nevladinih organizacija bavi projektima i programima koji uključuju direktan rad na temama vezanim za suočavanje s prošlošću. Većina organizacija uključenih u ove aktivnosti stavlja rad na suočavanju s prošlošću u širi kontekst svog rada ili kreira indirektnu obrazovnu programe-projekte u kojima su korisnici mladi. Teme koje one pokrivaju najčešće su tolerancija na različitost, stereotipi i predrasude, ljudska prava, nenasilno rešavanje konflikata i nenasilna komunikacija. Načini bavljenja suočavanjem s prošlošću uključuju: prikupljanje dokumentacije i istraživanja, edukaciju, umetnost i kulturu, direktnu pomoć žrtvama, zastupanje i uticaj na javnu sferu, javna događanja i debate, medije, prekograničnu saradnju, izdavačku delatnost i izložbe. Pri tome, prema rezultatima pomenutog istraživanja¹⁵, okrugli stolovi i izdavačka delatnost spadaju u najčešće tipove aktivnosti i uglavnom se radi o kratkoročnim projektima sa po jednom do tri sprovedene aktivnosti. Jedna od retkih nevladinih organizacija u okviru čije aktivnosti dugoročno i obuhvatno bavljenje istinom i pomirenjem zauzima ključno mesto jeste svakako Viktimološko društvo Srbije.

Navedeni podaci pokazuju da je aktivnost nevladinih organizacija u vezi istine i pomirenja daleko manja u odnosu na sliku koja o tome postoji u javnosti, kao i da ni one nemaju jasne i dugoročne programe i strategije bavljenja ovom temom, već da uglavnom deluju fragmentarno i nekoordinirano, rukovodeći se, pri tome, češće zahtevima donatora nego stvarnim potrebama. Zato nije čudno što su na tribinama Viktimološkog društva Srbije dosadašnje aktivnosti nevladinih organizacija, iako ocenjene kao značajne, uglavnom doživljene kao izolovane i međusobno neusklađene i bez većeg efekta. Posebno je ukazano na negativne efekte odsustva koordiniranih aktivnosti nevladinih organizacija u pravcu vršenja pritiska na vlast.

Nevladine organizacije isticane su kao značajni akteri procesa istine i pomirenje čija uloga se, pre svega,

13 Emisija „Arena“, nedavno prikazivana na TV Studio B, se može smatrati retkim primerom dobre prakse u ovom pogledu.

14 Blagojević, M., Milenković, N. (2004) *Suočavanje s prošlošću: Izveštaj za Srbiju i Crnu Goru*, Beograd: Quaker Peace and Social Witness, str. 13.

15 Ibidem, str. 14.

vidi u jačanju svesti građana i u pokretanju suštinskih tema. Međutim, da bi njihova aktivnost bila efikasnija, istaknuta je neophodnost aktivne uloge vlasti u procesu istine i pomirenja i saradnja i razmena iskustava između nevladinog sektora i državnih institucija. Takođe, ukazano je i na značaj šireg uključivanja građana u proces istine i pomirenja i smanjivanja distance koja postoji između nevladinih organizacija i šire baze.

Međunarodna zajednica i politika stranih donatora

Politika stranih donatora je do sada u Srbiji pretežno podržavala projekte koji su se prošlošću bavili fragmentarno i jednostrano, uz odsustvo sveobuhvatnog i kontekstualnog bavljenja počinjenim zločinima, njihovim izvršiocima i žrtvama. Suočavanje s prošlošću je uglavnom svedeno na insistiranje na represiji, odnosno na suđenjima i okrivljavanju sopstvene strane, kao i na insistiranje na pomirenju i projektima prekogranične saradnje po svaku cenu, čak i tamo gde sukobi još uvek traju (npr. na Kosovu). To je imalo za posledicu da su dosadašnji naponi vezani za suočavanje sa prošlošću prvenstveno vodili neproduktivnom jačanju kompleksa krivice, sa svim negativnim posledicama (poput ljutnje, agresije i sl.) koju ono proizvodi, na jednoj, i konstantnoj frustriranosti zbog nemogućnosti ostvarenja istine i pomirenja na brzini, na drugoj strani. Takođe, to je dovelo do već pomenute projektne rascepanosti aktivnosti domaćih nevladinih organizacija, do njihove nelojalne konkurencije, nesaradnje, produblivanja postojećih i stvaranja novih podele u samom nevladinom sektoru, do nepoverenja građana u nevladine organizacije pa tako i do odsustva umrežavanja nevladinih organizacija i građana i sl.

Ovakva politika donatora u dobroj meri odslikava politiku međunarodne zajednice koja u čitavom regionu, za razliku od nekih drugih postkonfliktnih društava, poput recimo Južne Afrike, insistira na tradicionalnom retributivnom modelu, uz istovremenu sumnjičavost prema idejama vezanim za inicijative iz domena restorativne pravde, uključujući i one koje se odnose na Komisiju za istinu i pomirenje.¹⁶ Takođe,

16 To je sasvim eksplicitno došlo do izražaja na Okruglom stolu o istini i pomirenju u Bosni i Hercegovini, na kojem su predstavnici Međunarodnog tribunala za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji izrazili zabrinutost da osnivanje Komisije za istinu i pomirenje u BiH može da ima negativne posledice na rad Tribunala. Štaviše, čak i učesnici poput Alex Borraine-a i Richarda Goldstone-a, koji nisu bili zabrinuti zbog ideje o osnivanju Komisije istine i pomirenja u BiH, bili su uporni i tvrdnjama da model koji uključuje amnestiju ne bi mogao biti primenjen u bivšoj Jugoslaviji. Jedini argument koji su dali bio je da bi to bilo u kontradikciji sa postojanjem tribunala u Hagu – Nikolić-Ristanović, V. (2002) „Specifičnosti društveno-istorijskog konteksta i viktimizacije u Srbiji i njihov značaj za koncipiranje modela istine i pomirenja“, *Temida*, br. 4, str. 56-66.

pritisci međunarodne zajednice za izručenje često koincidiraju sa važnim političkim događajima u zemlji i najčešće deluju kontraproduktivno, odnosno negativno, na unutrašnju politiku i proces istine i pomirenja, jer doprinose jačanju nacionalizma i otpora saznavanju i priznavanju istine.

Sve to skupa, zajedno sa daljim komplikovanjem situacije na Kosovu, kontraproduktivnom politikom i dvostrukim aršinima međunarodne zajednice u vezi sa zločinima počinjenim prema Albanicima i Srbima, ne samo da onemogućava otvaranje suštinskih pitanja na pravi način, već više ide na ruku militantnim rešenjima nego izgradnji mira.

Stavovi građana u vezi potrebe za istinom i poverenjem u Srbiji

Analiza diskusija na tribinama Viktimološkog društva Srbije i drugih odgovora dobijenih od građana Srbije pokazuje da građani smatraju da je proces istine i pomirenja potreban¹⁷, ali da je istovremeno težak i skopčan sa mnogim teškoćama i preprekama koje treba savladati. Posebno je ukazano na sledeće teškoće: egzistencijalna ugroženost, nedostatak političke volje, negativna uloga medija, strah, poricanje, netolerancija, nepoverenje, etnocentrizam i predrasude.¹⁸

Da bi se prepreke koje stoje na putu istine i pomirenja savladale neophodno je, pre svega, imati svest o njima, a zatim tražiti najbolje načine da se one prevladaju, odnosno uklone. Potrebno je utvrditi celovitu, što je moguće konkretniju i na pouzdanim podacima baziranu, istinu o žrtvama, zločincima, zločinima, o pozitivnim primerima i o inicijativama u vezi istine i pomirenja. Istinu treba utvrđivati korišćenjem kako retributivne tako i restorativne pravde.

Mišljenja građana se kreću od ubeđenja da inicijativu treba da imaju političari, odnosno državni organi, do mišljenja da svaki građanin treba nešto da učini u cilju saznavanja istine i približavanja strani-osobama sa kojima je u sukobu. Može se reći da među građanima preovlađuje stav da je inicijativa i odgovornost državnih organa neophodan element procesa istine i pomirenja i da su obični građani nemoćni da bilo šta učine ukoliko državni organi izbegavaju da preduzmu odlučne korake u tom pravcu. Takođe, preovlađao je stav da sve

strane treba da daju svoj doprinos i iniciraju razne aktivnosti u vezi utvrđivanja istine i pomirenja.

U pogledu toga od čega treba krenuti u proces istine i pomirenja najjasnije se iskristalisao predlog da treba početi od utvrđivanja istine o tome šta se proteklih godina dešavalo u samoj Srbiji i unutar samog srpskog naroda. U tesnoj vezi sa ovim je i predlog da treba krenuti od saznavanja istine i rešavanja sukoba i podela unutar samog srpskog društva, pa tek nakon toga ići dalje ka rešavanju sukoba sa drugima.

Umesto zaključka

Pregled situacije koja postoji u Srbiji u vezi sa istinom i poverenjem koji je iznet u ovom tekstu ukazuje na duboku političku podeljenost Srbije i njen odraz u medijima i javnom prostoru u širem smislu, kao na jednu od najozbiljnijih prepreka ozbiljnijem i konstruktivnom bavljenju prošlošću. Uz to, nastavak sukoba na Kosovu i njegov nerešen status, neadekvatan odnos međunarodne zajednice i stranih donatora, kao i nesistematično, fragmentarno i bez suštinskog povezivanja sa građanima, bavljenje istinom i pomirenjem od strane relativno malog broja nevladinih organizacija i u odsustvu empirijskih istraživanja, doprineli su da se u Srbiji nije daleko odmaklo u ovom pogledu.

Upravo stoga, iz iznetog pregleda situacije u vezi sa istinom i pomirenjem u Srbiji proizilazi da je jasna strategija kako državnih organa tako i nevladinih organizacija, kao i saradnja i koordinirano delovanje vladinih i nevladinih organizacija, stručnjaka i drugih građana, od suštinskog značaja za uspeh procesa istine i pomirenja. Takođe, potrebno je šire uključivanje građana u procese istine i pomirenja, smanjivanje distance koja postoji između nevladinih organizacija i građana, kao i transformacija i proaktivna (pozitivna) uloga medija.

Imajući u vidu sadašnju situaciju u Srbiji, iznosim sledeće preporuke u pogledu neophodnih koraka u pravcu daljeg razvoja procesa istine i pomirenja:¹⁹

1. Oformiti Odbor NVO, organizacija žrtava i učesnika rata, i građana Srbije, različitih političkih opredeljenja, za lobiranje kod državnih organa za usvajanje državne strategije u vezi sa suočavanjem sa prošlošću.

17 Slično tome, i rezultati napred pomenutog istraživanja o psihološkim aspektima procesa pomirenja u bivšoj Jugoslaviji koje je sproveo dr Nebojša Petrović, pokazali su da u Srbiji, kao i u drugim delovima bivše Jugoslavije, postoji ogroman potencijal za pomirenje, op. cit.

18 Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2004) *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti*, str. 30.

19 Ove preporuke u nešto drugačijem obliku iznete su u knjizi Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N., op. cit. str. 91 i 92. Ovde je data njihova nova, dopunjena, verzija, nastala nakon Konferencije *Istina i pomirenje u bivšoj Jugoslaviji: gde smo sada i kuda dalje?*

2. Oformiti vladino telo – odbor za utvrđivanje državne strategije u vezi sa istinom i pomirenjem u Srbiji, u koje će biti uključeni i predstavnici NVO, predstavnici organizacija žrtava i učesnika rata, stručnjaci i drugi pojedinci različitih političkih opredeljenja, koji su uključeni u aktivnosti ili imaju ideje u vezi sa procesom istine i pomirenja.
3. Oformiti Odbor NVO i pojedinaca sa teritorije bivše Jugoslavije u cilju koordinacije aktivnosti i lobiranja vlada.
4. U sva napred pomenuta tela treba uključiti i novinare.
5. Treba otvoriti (državne i privatne) medije za konstruktivne razgovore u vezi istine i pomirenja/razgovore koji se vode bez optuživanja, u opuštenoj atmosferi slušanja i prepoznavanja.

Vesna Nikolić-Ristanović, PhD

Truth and reconciliation in Serbia

The paper provides a general review of the current situation concerning the truth and reconciliation in Serbia. The existing attitude toward the past in Serbia is examined through an analysis of relations toward it and through the analyses of bottom-up and top-down initiatives. In this respect, the paper's focus is on the following: the media, non-governmental organizations, the individual citizen, state organs, primarily the authorities and criminal justice system, and the international community. The citizens' opinions that were brought out in the panel discussions organized by the Victimology Society of Serbia, within the project *From remembering the past towards a positive future*, and that refer to the need for a process of truth and reconciliation and the obstacles and difficulties related to that, are pointed out as well. Particular attention is devoted to the obstacles and difficulties related to the absence of a clear position of the authorities, to the counter-productive decisions of the international community and the still negative role of the media that fail to deal broadly with the issues of truth and reconciliation.

GJYLBEHARE MURATI*

Proces oporavka od rana prouzrokovanih ratom na Kosovu

Uradu se daje kratak pregled pitanja vezanih za proces koji je na Kosovu u fazi koja prethodi pomirenju. On ne sadrži potpuni pregled svih relevantnih tema i diskusija koje se vode na ovom polju, već ima za cilj da identifikuje prepreke i ograničenja koja direktno koče proces pomirenja u tom društvu, razapetom između nasilne prošlosti i neizvesne budućnosti.

Ključne reči: istina i pomirenje, zločini, Kosovo.

Opšti pregled

Na poprištu svakog oružanog sukoba, u ratnoj areni ostaju različite vrste žrtava zločina, oni koji su izgubili živote, zatim nestali, silovani ili poniženi, opljačkani i osiromašeni, ranjeni i obogaljeni. Nije lako doći do istine o zločinima počinjenim tokom oružanih sukoba, ne zbog nedostatka dokaza, već zbog nespremnosti odgovorne strane da traga za mogućim dokazima i da objavi potrebne informacije. Nedostatak zainteresovanosti odgovorne strane da se obračuna sa prošlošću na odgovarajući način ima ogromnog uticaja na pokušaje da se zaleče rane iz prošlosti. Ovo je, po pravilu, praćeno izvesnim stepenom neznanja i najčešće se opravdava nacionalističkim uverenjima i mitologijom.

Međutim, i domaći i međunarodni zakoni obično obavezuju države da krivično gone osobe koje su optužene za ratne zločine.¹ Prema tome, nakon kon-

flikta, mnoge zemlje smatraju da su u obavezi da uspostave pravičan odgovor u okviru pravosudnog sistema da bi obezbedile krivično gonjenje svih onih koji su odgovorni za gruba kršenja² ljudskih prava i humanitarnog prava. U tom cilju, često je neophodno osnivanje takvih institucija i prihvatljivih procedura koje će imati pravičan pristup u odnosu na zločine i različita zlodela koja oni podrazumevaju. Međutim, nameće se pitanje kakve institucije ili procedure su najprimerenije za razračunavanje sa strahotama počinjenim u prošlosti. Istorija je do sada pokazala da su tribunali za ratne zločine i komisije za istinu samo metodi koji su se primenjivali u znak odgovora na kršenja ljudskih prava koja su se događala tokom konflikta. Vreme će pokazati da li su ovi metodi bili uspešni ili ne.

Bilo kako bilo, ovi metodi služe kao mostovi koji spajaju prošlost duboko podeljenih naroda, obeleženu sukobom, patnjom i nepravdom i budućnost koja se temelji na pravičnom odgovoru na kršenje prava, a vraćanju časti i dostojanstva žrtvama. Uz to, oni utiču i na pružanje uveravanja da će ljudska prava biti poštovana, kao i u mogućnost suživota, što, sve zajedno, pomaže u iznalaženju puteva koji vode ka pomirenju.

Što se tiče post-konfliktnog društva na Kosovu, nemam ličnih saznanja o tome da bilo koji segment tog društva zagovara pomirenje. Nikada nisam čula da je i jedan pojedinac na Kosovu digao glas u pogledu ovog pitanja.

Svrha ovog rada jeste da pruži kratak pregled pitanja vezanih za proces koji je na Kosovu u fazi koja prethodi pomirenju. On ne sadrži potpuni pregled svih relevantnih tema i diskusija koje se vode na ovom polju, već ima za cilj da identifikuje prepreke i ograničenja koja direktno koče proces pomirenja u tom društvu, razapetom između nasilne prošlosti i neizvesne budućnosti.

* Advokat za ljudska prava organizacije Mreža Akcija za Kosovo, e-mail: bellamurati@hotmail.com

1 I sama činjenica da je veliki broj zemalja ratifikovao Ženevske konvencije, koje se primenjuju širom sveta, dokazuje da je obaveza krivičnog gonjenja, odnosno izručivanja osoba koje se terete zbog grubog kršenja međunarodnog prava, u skladu sa Ženevskim konvencijama, sastavni deo običajnog prava. Pored toga, na Nirberškom procesu 1945. godine, zauzet je stav da su humanitarna pravila koja su uključena u Pravilnik koji je stavljen u aneks Haške konvencije broj IV iz 1907, " priznata od strane svih civilizovanih naroda i da se smatraju deklarativnim stavovima u odnosu na rat i običaje ratovanja" (Vidi: *Trial of the Major War Criminals* – «Suđenje najvećim ratnim zločincima»), *Međunarodni vojni tribunal*, od 14. novembra 1945, 1. oktobra 1946, prvi tom, Nirnberg, 1947, str. 254. Takođe, videti Preambulu Rimskog statuta, stav 6.

2 Međunarodni sudovi i osnivanje međunarodnih tribunala su u velikoj meri doprineli ponovnom uspostavljanju pravde. Oni se uglavnom usredsređuju na krivično gonjenje odgovornih za ratne zločine, sa ciljem da počinioci budu pravično kažnjeni.

Pomirenje

“Pomirenje je sveobuhvatan proces koji uključuje pravdu, istinu, oporavak i reparacije, da bi se od podela u prošlosti krenulo ka zajedničkoj budućnosti”.³

To je dalekosežan proces za koji je potrebno vreme, kao i uključivanje pravde, istine, reparacija, promena uvreženih stavova, ubeđenja i emocija kao ključnih instrumenata, a zahteva praštanje. Ništa od toga se ne može postići u kratkom roku.⁴

Podelila bih proces pomirenja u dve faze. Prva uključuje one faktore koji zahtevaju ponovno uspostavljanje pravde putem krivičnog gonjenja osoba odgovornih za gruba kršenja ljudskih prava. Ovo je faza koja prethodi pomirenju, koja obično omogućava obnavljanje osnovnih elemenata koji su nužni za uspostavljanje komunikacije između sukobljenih strana. Druga faza uključuje “razumevanje istine” i, shodno tome, bavi se promenom uverenja, emocija i stavova sukobljenih strana da bi došlo do poimanja prošlosti i oprostaja.

Faza koja prethodi pomirenju je važna kako za one koji su neposredno pogođeni zločinima, naime za žrtve i njihove porodice, tako i za one koji su počinili zločine ili su dozvolili da se oni dogode. Time se javnosti pruža prilika da se upozna sa stepenom okrutnosti koji su dostigle izvesne radnje izvršene tokom konflikta i omogućava odgovarajućim organima vlasti da identifikuju počiniocima i izvedu ih pred lice pravde. Tokom ove faze je često potrebna intervencija treće strane, pošto strane koje su bile neposredno u sukobu obično nisu u stanju ili nisu voljne da na adekvatan način reaguju na počinjena zlodela iz sopstvenih pobuda.⁵ Prema tome, potrebno je sagledati uspostavljanje međunarodnih tribunala kao veoma važnu alatku za prikupljanje informacija o prikrivenim zlodelima i kao osnovu za započinjanje procesa pomirenja. Krivično gonjenje odgovornih za kršenje ljudskih prava je značajan, legitiman i bitan element oporavka žrtava⁶.

Završetak faze koja prethodi pomirenju otvara vrata ka drugoj fazi, koja se naziva “poimanje istine”, a koju često sprovode komisije za istinu. Komisije za

istinu se često osnivaju “da bi se manifestovao ili istakao raskid sa prethodnom praksom kršenja ljudskih prava, radi zagovaranja nacionalnog pomirenja i / ili da bi se stekao ili održao politički legitimitet”.⁷ Ona se posebno usredsređuje na promenu uverenja i mitova, kao i na priznavanje zlodela i obezbeđivanje reparacija i kompenzacija, sa ciljem da se poprave odnosi između žrtava i počinitelja, kao i odnosi u široj društvenoj zajednici kojoj oni pripadaju.

Prošlost nasuprot budućnosti?

Prošlost Kosova se sastoji od mnogobrojnih slojeva, u kojima je bilo ugnjetavanja, međuetničkih sukoba i ratova. Patnje koje su proistekle iz takve prošlosti nikada na pravi način nisu priznate, ni od sukobljenih strana, ni od međunarodne zajednice.⁸ Ovaj neprimeren odnos prema prošlosti izazvao je bunt, netrpeljivost i duboke podele između albanskog i srpskog stanovništva na Kosovu.

Oružani sukob 1998–1999. doneo je Kosovu novi talas nasilja i smrti i produbio jaz između Albanaca i Srba. Hiljade ljudi je ubijeno, više od 4000 je nestalo, a preko 2000 je lišeno slobode. Sam konflikt je okarakterisan kao međunarodni oružani sukob u kome su učestvovala vojna snaga triju strana, naime, snage Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) i snage NATO saveza.⁹ Kao posledica intervencije NATO snaga, oružane snage SRJ su bile prinuđene da se povuku sa Kosova, dok je sama teritorija stavljena pod kontrolu UNMIK-a¹⁰, koji je uspostavljen kao surogat država sa svim ovlašćenjima za sprovođenje zakonodavne i izvršne vlasti na ovoj teritoriji.¹¹ Zajedno sa snagama SRJ, najveći deo srpskog stanovništva je napustio Kosovo, uključujući i one koji su bili najod-

3 Reconciliation After Violent Conflict, str. 4, priručnik koji je izdao Međunarodni institut za demokratiju i pomoć u izborom procesu, Švedska, 2003.

4 Ibidem.

5 Vidi npr. pravni osnov za uspostavljanje Međunarodnog krivičnog suda (ICC). Komplementarni princip koji je sadržan u Rimskom statutu predviđa obavezu države da krivično goni osobe optužene za ratne zločine. Međutim, u slučaju da država nije u stanju ili nije voljna da ispunji ovu obavezu, ICC će preuzeti jurisdikciju - član 17910 (a).

6 Vidi *supra* beleška 3, str. 81.

7 Priscilla Hayner, Fifteen Truth Commissions (1974-1994), komparativna studija, 16 Hum. Rts. Q. 597.599.604. (1994).

8 Vidi Ukshin Hoti: The Political Philosophy of the Albanian question, treće izdanje, 1997, objavio Zeri Kosoves, Priština. Detaljnije informacije o istoriji Kosova mogu se naći u knjizi Noela Malcolma: Kosovo, *A Short History*, 1997.

9 “Internalizovani nemeđunarodni oružani sukob jeste građanski rat koji karakteriše intervencija oružanih snaga strane sile”. Vidi, npr, Gasser, H. P. (1982) Internationalized non-international armed conflicts: case studies of Afghanistan, Kampuchea and Lebanon, Am. Q. L. R. Vol. 31, 1982. F. Hapson: Winning by the rules; law and warfare in the 1980s, Third World Quarterly, 1989II (2) April 1989.

10 UNMIK je uspostavljen 10. juna 1999, nakon Rezolucije Saveta bezbednosti br. 1244.

11 Vidi Pravilnik UNMIK-a 1999/1, odeljak 1.1 “Sva zakonodavna i izvršna vlast u odnosu na Kosovo prenosi se na UNMIK i sprovodi je Specijalni predstavnik Generalnog sekretara”.

govorniji za gruba kršenja ljudskih prava pre i za vreme konflikta. Do današnjeg dana, počinioci teških zločina nisu odgovarali za svoje postupke pred nadležnim sudovima u Srbiji.¹²

Međutim, kako *UNMIK* reaguje na pitanja koja se tiču prošlosti? Nakon što je uspostavljen, *UNMIK* se suočio sa mnogim izazovima. Među prvim koracima koji su preduzeti bilo je razoružanje, demobilizacija i reintegracija bivših ratnika, kao i povratak i reintegracija izbeglica i raseljenih lica. Pored toga, posebni naponi su činjeni u pravcu ponovnog uspostavljanja pravosudnog sistema i razvijanja novih policijskih snaga. Osnovani su tzv. internacionalizovani sudovi, ovlašćeni da vode slučajeve koji se odnose na ratne zločine. U radu ovih sudova učestvuju i domaće i međunarodne sudije.¹³ Uprkos izvesnim naporima da se privedu pravdi osobe odgovorne za zločine počinjene pre, za vreme i posle oružanog sukoba, *UNMIK* nije učinio dovoljno što se tiče ovog pitanja. Zvaničnici *UNMIK*-a ovo opravdavaju nedostatkom jurisdikcije nad počiniocima koji su nastanjeni u užoj Srbiji. Do sada je održano šest suđenja u vezi sa ratnim zločinima pred internacionalizovanim sudovima za Kosovo¹⁴.

12 2001. god, potpukovnik Zlatan Mančić osuđen je na kaznu od 7 godina zatvora, kapetan Radojević na 5, a vojnici Danilo Tešić i Misel Seregi na 3 odnosno 4 godine zatvora, nakon suđenja pred Vojnim sudom u Nišu, zbog ratnih zločina koji su podrazumevali i ubistvo dva albanska civila 1999. godine. Od 2001. godine, očekuje se suđenje pred istim sudom dvojici pojedinaca po imenu Simonović i Marković, zbog ubistva Ise Eminija, albanskog civila iz Prištine. Vojni sud u Nišu vodi postupak bez određivanja pritvora za optužene i kritikovan je od strane Centra za humanitarno pravo u Beogradu zbog neprofesionalnog ponašanja. (Više informacija o postupcima koji se vode protiv počinitelja ratnih zločina u Srbiji i Kosovu mogu se naći na www.hlc.co.yu)

13 Vidi *UNMIK* pravilo 2000/64 o imenovanju međunarodnih sudova /tužilaca i/ili promeni mesta zasedanja, 15. decembar 2000. godine.

14 2000. godine, Okružni sud u Mitrovici doneo je presudu u odsustvu optuženika, Nenada Pavićevića, okrivljenog za ratne zločine, na 20 godina zatvora. Okružni sud u Prizrenu osudio je Artana Hasanija na 15 godina zatvora zbog ubistva jedne Srkinje po imenu Stana Srdić. 2000. godine, Dragan Jovanović, Srđan Aleksić, Vlastimir Aleksić, Branislav Popović i Tomislav Vučković, svi optuženi da su izvršili genocidna dela, pobešli su iz pritvorske jedinice kaznene ustanove u Sremskoj Mitrovici. Do današnjeg dana, nadležni organi vlasti u Srbiji nisu preduzeli nikakve mere da ih izruče vlastima *UNMIK*-a. Međunarodna sudnica Okružnog suda u Kosovskoj Mitrovici osudila je Miroslava Vučkovića na 12 godina zatvora zbog počinjenih ratnih zločina prema civilima. Godine 2001, Okružni sud u Prizrenu osudio je dve osobe, po imenu Jovanović i Kolašinac, na po 25 godina zatvora zbog počinjenih ratnih zločina prema civilima. 2003. godine, pre uspostavljanja međunarodnog panela u Okružnom sudu u Prištini, održano je suđenje "Llapi grupi". U ovoj grupi su se nalazili bivši komandant *OVK*

Sa druge strane, Međunarodni tribunal za bivšu Jugoslaviju (*ICTY*), koji ima prioritet nad domaćim sudovima, takođe nailazi na mnoge teškoće u uspostavljanju saradnje sa srpskim vlastima, u pogledu izručivanja optuženika, dostavljanja dokaznog materijala, itd. Jedan od razloga za ovo jeste činjenica da prema *ICTY* vlada potpuno nepoverenje, pa čak i neprijateljstvo na kosovskim teritorijama nastanjenim srpskim stanovništvom.¹⁵ Što se tiče albanskog stanovništva, potrebno je naglasiti da ugled Međunarodnog tribunala postepeno opada nakon izručenja bivših oficira *OVK*.¹⁶ Široki slojevi albanskog stanovništva veruju da Međunarodni tribunal pokušava da uspostavi izvesnu političku ravnotežu između Beograda i Prištine, ne bi li se poboljšao njegov ugled među srpskim stanovništvom. Pored toga, osobe sa takvim uverenjima takođe smatraju da podizanjem optužnica protiv bivših vojnika *OVK*, Međunarodni tribunal pokušava da kriminalizuje oslobodilački rat na Kosovu, nastojanjem da poistoveti oslobodioce i ugnjetače.¹⁷

I kao da gore navedene činjenice nisu same po sebi dovoljne da efikasno otežaju početak procesa pomirenja na Kosovu, mešanje srpskih zvaničnika u unutrašnja pitanja Kosova takođe predstavlja veliku prepreku u odvijanju tih procesa. Iako su promene režima dovele do poboljšanja, politički stav Beograda prema ovom problemu ostaje isti kao i u vreme Miloševića. Uticaj uže Srbije je prisutan u svim enklavama širom Kosova i kao takav predstavlja kamen spoticanja na putu ka uspostavljanju procesa pomirenja na Kosovu.

Vlasti u Beogradu su uspostavile paralelne strukture na teritoriji Kosova, koje sprečavaju priključivanje srpske manjine kosovskim institucija-

"Llapi zone", Rustem Mustafa, koji je osuđen na 17 godina zatvora. Bivši komandant vojne policije *OVK*, Nazif Mehmeti, osuđen je na 13 godina, Latif Gashi, bivši šef obaveštajne službe *OVK*, osuđen je na 10 godina, a Nami Kadriu, bivši vojni policajac, osuđen je na 5 godina zatvora. Godine 2002, međunarodni panel Okružnog suda u Peći prisustvovao je suđenju "Grupi Dukagjini", koja se sastojala od bivših vojnika *OVK*. Idriz Balaj osuđen je na 13 godina zatvora, Daut Haradinaj na 5, Bekim Zekaj na 3, a Ahmet Elshani i Ramush Ahmeti na po 3 godine zatvora. Trenutno, priprema se suđenje u Okružnom sudu u Prištini protiv "Grupe Kaqaniku", čiji su članovi, takođe, bivši vojnici *OVK*.

15 Vidi istraživanje sprovedeno od strane International IDEA "South East Europe Public Agenda Survey" 2000, dostupno na www.idea.int/press/pr200220404.htm

16 Istraživanje pokazuje da je 2002. stepen poverenja u *ICTY* na Kosovu iznosio 83%. Rekla bih da je od 2003 stepen poverenja opao.

17 Takvi stavovi su manifestovani za vreme demonstracija 2003. i 2004. godine, koje su organizovali ratni veterani povodom hapšenja pripadnika *OVK*.

ma¹⁸. Odbijanje srpske populacije da učestvuje u radu kosovskih institucija predstavlja odgovor na neuspeh *UNMIK*-a i kosovske vlade da obezbedi bolju zaštitu ljudskih prava srpske manjine na Kosovu.¹⁹

Posmatrajući situaciju u celini, nezaobilazan je zaključak da pravosuđe, ni na Kosovu, ni u užoj Srbiji, nije uspelo da na adekvatan način odgovori na potrebe žrtava i njihovih porodica koje su se nametnule kao posledica pretrpljenih zlodela tokom trajanja konflikta. Ove potrebe uključuju i valjane istrage u vezi sa počinjenim zločinima, kao i reparacije i nadoknade.

Shodno opisanoj situaciji, prvi korak koji bi vodio ka pomirenju među sukobljenim stranama do sada nije preduzet na odgovarajući način, tako da ne postoji dobra osnova za otpočinjanje druge faze, "faze poimanja istine". Zbog toga se čini da će prošlost ostati zauvek zaptivena, iako će se ona povremeno provetravati i bojiti različitim političkim motivima.

Zaključak

Bez razračunavanja sa zločinima počinjenim u prošlosti, nije moguće graditi budućnost. Svako izostajanje adekvatne reakcije na prethodne masovno počinjene užase pojačava krug mržnje, a ljudi se i dalje međusobno posmatraju kao nepri-

jatelji. Ovo takođe pogađa i nove generacije, koje odrastaju misleći da ih njihovi susedi egzistencijalno ugrožavaju. Sa druge strane, političari i dalje igraju svoje igre, čineći sve da situacija ostane napeta, a ništa da bi osigurali mir i suživot.

Sve dok ne bude postojala dobra volja da se otvore, pregledaju i očiste kutije u kojima se čuva zatrovana i ocrnjena kosovska prošlost, konfrontacije će se nastaviti. Srbi i dalje sebe vide kao poseban i odabrani narod, hraneći generacije koje dolaze prenaplašenim nacionalizmom i uverenjem u ispravnost sopstvenog stava, dok će se Albanci i dalje osećati kao žrtve, svaljujući kolektivnu krivicu na Srbe i tražeći osvetu.

Gjylbehare Murati

The process of healing war wounds in Kosova/o

This paper offers a short overview of the issues surrounding the so-called pre-reconciliation process in Kosova/o. It does not provide a complete overview of all the relevant topics and discussions in the field, but aims to identify obstacles and constraints that directly hinder the process of reconciliation in this society torn between a violent past and an uncertain future.

---

18 Vidi izveštaj koji je objavilo Odeljenje za ljudska prava i pravnu državu misije *OEBS*-a za Evropu, 13. maja 2002. godine.

19 Situacija se pogoršala nakon sukoba u martu 2004, koji su stvorili nove probleme koji pogađaju sve segmente kosovskog društva. Događaji od 17. i 18. marta 2004. imali su za posledicu smrt 20 građana Kosova (albanske i srpske nacionalnosti) i uništavanje mnogih pravoslavnih crkava i privatne imovine. Danas se na njih gleda kao na posledicu frustracije albanskog stanovništva nakon smrti tri albanska dečaka, koje su, navodno, oterali u reku Ibar u severnom delu Kosova neki muškarci srpske nacionalnosti. Do današnjeg dana, ni jedna optužnica nije podignuta povodom smrti gore pomenutih osoba u martovskim nemirima, iako su se ti događaji odigrali pre skoro godinu dana.

RADOMIR RADEVIĆ*

Inicijative u vezi istine i pomirenja u Crnoj Gori – opšti pregled

U Crnoj Gori ne postoji nikakva državna ili bilo kakva druga formalizovana institucija koja bi se strateški, na jedan temeljitiji i dugoročniji način, pozabavila problemom istine i pomirenja, niti ima naznaka da će se u skorije vrijeme formirati. Sasvim je sigurno da u Crnoj Gori još uvijek ne postoji politička volja da se ovi procesi započnu. Trenutne inicijative za istinu i pomirenje u Crnoj Gori jesu projekti pojedinaca ili pojedinih NVO koji su najčešće ili odraz lične potrebe i želje da se istina sazna ili pak saopšti i procesi konačno otpočnu, ili pak dijelovi nekih drugih i u drugom pravcu ciljanih projekata i programa.

Ključne reči: istina i pomirenje, državni organi, nevladine organizacije, mediji, Crna Gora.

Kada se uopšte pokuša govoriti i dati neki opšti pregled inicijativa vezanih za istinu i pomirenje, gotovo je nemoguće izbjeći zamku i ne osvrnuti se na prošla dešavanja, i na taj način bar donekle otrgnuti od zaborava sve ono zbog čega su nam i istina i pomirenje potrebni. Zato ću najprije nastojati da dam jedan poprilično kratki istorijski prikaz važnijih dešavanja vezanih za istinu i pomirenje u Crnoj Gori.

Izdvajaju se tri termina koja bi na najplastičniji način mogla okarakterisati nastojanja, prije svega tadašnje zvanične Crne Gore, za otkrivanjem istine i započinjanjem procesa pomirenja a to su: "žaljenje, neznanje i izvinjenje".

Crnogorski zvaničnici, koji su u sklopu Miloševićevog režima učestvovali i podržavali i "Dubrovačku epopeju" i mnoge druge stvari manje poznate javnosti, tek od 1998. godine, kada se naprasno okreću protiv Miloševića i postaju reformisti i reformatori, počinju da priznaju kako je sve bilo velikodržavna manipulacija. Državnici su priznali da i oni snose dio krivice i da se odgovornost za počinjene zločine mora personalizovati. I na tome se stalo.

Niko u CG još uvijek nije odgovarao za granati-

ranje Dubrovnika, za nečovječno postupanje prema hrvatskim zarobljenicima u logoru u Morinju, nema krivaca za ratnohuškačku propagandu, kao ni za deportovanje bosanskih izbjeglica iz Crne Gore itd.

Bivši crnogorski predsjednik Milo Đukanović napravio je državnički gest kada je poslije osam godina, u Cavtatu, u prisustvu hrvatskog predsjednika Mesića, izrazio, u ime svih građana Crne Gore, žaljenje za sve što je tamo učinjeno. Tada je on dubrovačku epopeju objasnio manipulacijom iz Beograda. Svetozar Marović se pravdao preko državne TV da tada nije bio dovoljno informisan.

Osim Đukanovićevog žaljenja, Marovićevog neznanja pa izvinjenja «za sva zlodjela koje su građani moje zemlje nanijeli bilo kome u Republici Hrvatskoj», Jokićevog «kriv sam» na Haškom tribunalu, izvinjenje je ponudio još jedino predsjednik SSSCG Danilo Popović kao i mitropolit crnogorske pravoslavne crkve Mihailo koji je jedini pravoslavni poglavar koji se poklonio žrtvama rata.

S druge strane, u bibliotekama nestaju stranice ratnohuškačke *Pobjede*, kao i kasete sa materijalima iz tog perioda RTVCG. Ipak, knjige *Nacrt za ideologiju jedne vlasti* historičara Živka M. Andrijaševića, *Sve je bilo meta* Veseljka Koprivice, i *Crna kutija* Šekija Radončića, inicijative ženskog mirovnog pokreta u Crnoj Gori, kao i film Koče Pavlovića „Rat za mir“, doprineli su da uloga vlasti i njihovih medija u pripremanju i vođenju rata ne bude potpuno zaboravljena.

Ono što je jako važno za taj prošli period jeste priznavanje krivice pred Haškim tribunalom za granatiranje Dubrovnika od strane admirala Miodraga Jokića, koji je osuđen na osam godina zatvora. Mislim da se tek ovim činom Crna Gora počela suočavati sa istinom „da u Dubrovniku nisu gorjele gume“. Takođe se čeka presuda generalu Pavlu Strugaru.

Što se tiče trenutnih inicijativa za istinu i pomirenje, nikakva državna ili bilo kakva druga formalizovana institucija (tipa komisije ili pak savjeta za istinu i pomirenje) koja bi se strateški, na jedan temeljitiji i dugoročniji način, pozabavila ovim prob-

* Omladinski centar Postpesimisti Crne Gore – Podgorica, E-mail: mladizamir@cg.yu

lemom u CG ne postoji, niti ima naznaka da će se u skorije vrijeme formirati.

Komisija za istinu je telo koje postoji u velikom broju zemalja koje su iskoračile iz autoritarnog perioda, u kojima je bilo kršenja ljudskih prava, u kojima je bilo ratnih zločina. Te zemlje su pokušale da deo te svoje prošlosti sagledaju kroz Komisiju za istinu i pomirenje. «Postojanje komisije predstavlja dobru volju jednog naroda da se suoči sa istinom i krene u procese pomirenja». Ukoliko ovu pretpostavku uzmemo kao tačnu onda je sasvim sigurno da u Crnoj Gori još uvijek ne postoji dobra, prije svega, politička volja da se ovi procesi započnu.

Komisije za otkrivanje ratnih zločina mogu da budu put za potpuno otkrivanje istine, ali i način da političari izbjegnju obračun sa zločinima prošlosti. Ova dilema se u potpunosti može prenijeti i na nedavni izlazak crnogorskih predstavnika iz savjeta za saradnju sa Haškim tribunalom. Da li je ovo još jedan u nizu pokušaja prebacivanja odgovornosti na diktatorski i još uvijek «Miloševićevski Beograd» ili istinska želja da se izade iz jednog krajnje neproduktivnog i zaludnog tijela i otkrije istina?

Ono što su trenutne inicijative za istinu i pomirenje u Crnoj Gori, jesu projekti pojedinaca ili pojedinih NVO koji su najčešće ili odraz lične potrebe i želje da se istina sazna ili pak saopšti i procesi konačno otpočnu, ili pak dijelovi nekih drugih i u drugom pravcu ciljanih projekata i programa.

Najzad bih naveo pojedine, po mom mišljenju, značajnije primjere realizovanih ili pak najavljenih inicijativa u Crnoj Gori:

1. Aktivnosti omladinskog centra Postpesimisti CG;
2. Aktivnosti Nansen dijaloga centra CG;
3. Najavljeno, od strane Vesne Medenice/ vrhovnog državnog tužioca, procesuiranje slučaja deportovanja bosanskih izbjeglica iz CG;
4. Nacionalna konferencija za prevenciju oružanih konflikata i izgradnju mira u CG i preporuke koje su donijete na njoj;
5. Projekti ostalih NVO i pojedinaca u GG.

Radomir Radević

Initiatives related to truth and reconciliation in Montenegro – a general overview

Concerning the current initiatives for truth and reconciliation, there are no either state nor any other formal institutions (such as commissions or council for truth and reconciliation) which would deal with this problem in Montenegro in more strategical, fundamental and long-lasting way. There are also no indications that such institutions will be established in the near future. It is completely evident that there is a lack of, at first place, political will in Montenegro for starting these processes. Current initiatives for truth and reconciliation in Montenegro are either projects of individuals or certain NGOs, which are most often reflection of personal need or wish for the truth to be found out or announced and processes finally started, or parts of some other projects or programs.

BRANDON HAMBER*

Razrešavanje situacije u vezi sa konfliktom u Severnoj Irskoj i u vezi sa njim: Pouke koje slede iz projekta Oporavak kroz sećanje

U Severnoj Irskoj se pojačava debata o strategijama koje bi trebalo primenjivati u razrešavanju konfliktnih situacija. Pitanja kao što su istina, pravda, kompenzacija, a od nedavno i pomirenje, postala su uobičajena. U skorije vreme je bilo nekoliko apela za uspostavljanjem komisija za utvrđivanje istine, po ugledu na Južnu Afriku. Međutim, postoji opasnost da se strategije koje bi bile usvojene za suočavanje sa prošlošću direktno pretoče iz procesa političkog pregovaranja, a bez dovoljno uticaja civilnog društva. To je jedan od razloga zbog koga je otpočet projekat Oporavak kroz sećanje, početkom oktobra 2001. U okviru projekta je sproveden proces konsultacije, tokom kojeg je postavljeno pitanje: «Kako bi trebalo da se sećamo događaja u vezi sa konfliktom u severnoj Irskoj i u vezi sa njom?» Pristigli su brojni predlozi. Na osnovu njih je sačinjena serija preporuka. Među njima su bile potreba za priznanjem koje bi dovelo do rasvetljavanja istine, pripovedanje, Dan za razmišljanje, spomen muzej sa stalnom postavkom i mreža komemorativnih projekata i očuvanje sećanja.

Ključne reči: istina i pomirenje, državni organi, civilno društvo, Severna Irska.

Uvodne napomene

Tokom tridesetogodišnjeg perioda, konflikt u Severnoj Irskoj i u vezi sa njom prouzrokovao je smrt više od 3600 osoba. Najmanje deset puta toliko je ranjeno, u zemlji čiji je broj stanovnika oko 1.5 miliona. Zabeležena je ukupna stopa smrtnosti

* Brandon Hamber radi kao nezavisni istraživač saradnik i konsultant. On je nezavistan konsultant projekta Oporavak kroz sećanje, vidi <http://www.healingthroughremembering.org>, E-mail: mail@brandonhamber.com; vidi i www.brandonhamber.com. Zahvaljujem se Kate Turner za komentare i pomoć u izradi ovog rada, kao i Barbari English za pomoć u uređivanju istog. No, stavovi koji su izneti u ovom radu su isključivo moji i ne odražavaju nužno gledišta čitavog HTR upravnog odbora, kao ni članstva.

od 2.25 promila (Morrissey & Smyth, 2002). Ova stopa smrtnosti je viša nego u Argentini (0.32 promila), približno ista kao i u Južnoj Africi, ali značajno niža nego u El Salvadoru (20.25 promila) ili u Kambodži (237.02 promila) (Morrissey & Smyth, 2002).

Odgovor države na posledice ovih sukoba kritikovan je kao spor i ograničen. Do nedavno se praktikovala "politika ćutanja" u oblastima zdravstva, socijalnih službi, obrazovanja i ostalih davanja za žrtve konflikta (Hamilton, Thompson & Smyth, 2002).¹ Ovo je imalo za posledicu uvreženo nepoverenje (naročito u pravne službe) u okviru mnogih grupa koje rade sa žrtvama konflikta na nivou lokalnih zajednica.

Mnogi istraživači i komentatori pominju Blumfildov izveštaj, koji se pojavio maja 1998, kao i Vilsonov izveštaj, kao početak svekolikog angažmana vlade u kreiranju politike za žrtve/preživjele, sa više ili manje uspeha. Te inicijative je finansirala vlada, sa ciljem da se formulišu preporuke koje bi mogle biti od pomoći žrtvama i koje bi uzele u obzir njihovu patnju.

Blumfildov izveštaj preporučuje dalje razmatranje gradnje centralnog memorijalnog centra za Severnu Irsku, tj. građevine koja bi bila postavljena na mirnom mestu u okviru memorijalnog parka i namenjena za odmor, promišljanje i okrepljenje, gde bi se čuvala umetnička dela iz lokalne zajednice kao oličenje uspomena na one koji su preživeli patnje. U izveštaju se preporučuje da se na memorijalnom centru urežu natpisi, ali ne i imena pojedina. Ne preporučuje se komisija za istinu, ali se kaže da ovo pitanje iziskuje neprekidnu pažnju.

Sa druge strane, Blumfildov izveštaj je naišao na protivurečne reakcije. Jedna od zamerki je bila da izveštaj stavlja u prvi plan žrtve paravojnog

¹ To je priznala i vlada, kao što je primetio ministar Des Browne "za sve ovo vreme trideset godina konflikta nije bilo politike koja bi se odnosila na žrtve". Vidi: *Irish Echo Online*, 19.-25. februar 2003, tom 76, br.7.

nasilja i da ne obraća dovoljno pažnje na žrtve državnog nasilja.² To je nedavno ponovljeno i u izveštaju o projektu Oporavak kroz sećanje (Healing Through Remembering, 2002).

Posle Blumfeldovog izveštaja, usledile su i druge vladine inicijative. Odeljenje za vezu sa žrtvama³ je uspostavljeno u Kancelariji za Severnu Irsku (NIO)⁴ juna 1998., a *Odeljenje za žrtve* pri Kancelariji Premijera i zamenika Premijera Severne Irske⁵, kao dela Parlamenta Severne Irske⁶ jula 2000. Do sada, NIO i Odeljenje za žrtve tvrde da su potrošili (ili uložili) preko 20 miliona funti za projekte vezane za žrtve. Evropska Unija je stavila na raspolaganje 5,8 miliona funti za takozvani rad sa žrtvama u periodu 2002-2004, mada se ulaganja mogu nastaviti do 2006.⁷ Najveći deo ovih najnovijih mera usmeren je ka lokalnim grupama, tj.

2 Pat Finucane Centar za ljudska prava i društvene promene, "Submission to the Independent Commission into Policing" (Podnesak Nezavisnoj komisiji o državnoj politici), <http://www.serve.com/pfc/submiss1.html>. Takođe, vidi izjavu za štampu od strane organizacije "Rodaci koji traže pravdu", 1. april 1998.

3 Vidi <http://www.nio.gov.uk/victims> za dodatne informacije.

4 NIO je u osnovi odeljenje britanske vlade koje se bavi Severnom Irskom. Prema veb-sajtu NIO, ono je osnovano 1972. nakon raspuštanja vlade Severne Irske usled pogoršanja bezbednosne situacije. Po uspostavljanju neposredne uprave, William Whitelaw je naimenovan za prvog Državnog sekretara Severne Irske i do današnjeg dana, 14 članova Parlamenta je obavljalo tu dužnost tokom tri decenije. Uloga Kancelarije za Severnu Irsku (NIO) jeste da pruža podršku Državnom sekretaru za Severnu Irsku. NIO ima odgovornost za ustavna i bezbednosna pitanja vezana za Severnu Irsku, a posebno za red i mir, politička pitanja, policiju, krivično pravosuđe i žrtve. Kancelarija je takođe odgovorna za pitanja vezana za izdavanje dozvola za posedovanje oružja i za propise koji se tiču vatrenog oružja i eksploziva, uključujući i vatromet. Ekonomska i socijalna pitanja su u domenu odgovornosti lokalno izabranih ministara Severne Irske, dok je vlast prenetna na izvršne organe Severne Irske. U slučajevima koji nisu u nadležnosti izvršnih organa, odgovornost se vraća Kancelariji za Severnu Irsku. Za dodatne informacije, vidi <http://www.nio.gov.uk/index/about-the-nio.htm>.

5 Deo Skupštine Severne Irske (vidi objašnjenje u narednoj fusnoti), koji je uspostavljen kao deo mirovnog sporazuma iz 1998. Za dodatne informacije o *Odeljenju za žrtve* videti <http://www.victimnsi.gov.uk/>

6 Skupština Severne Irske je uspostavljena kao deo sporazuma iz Belfasta 1998. Skupština ima krajnju odgovornost za svu delegiranu vlast i punu zakonodavnu i izvršnu vlast. U vreme pisanja ovog rada, Skupština je suspendovana počev od ponoći 14. oktobra 2002. Izbori za Skupštinu Severne Irske održani su 26. novembra 2003. Za vreme suspenzije, Državni sekretar je preuzeo odgovornost za upravljanje odeljenjima za Severnu Irsku. Čine se naponi da se obnovi Skupština. Više informacija u vezi sa skupštinom videti na <http://www.niassembly.gov.uk>.

7 Sedamdeset pet procenata fondova su poreklom iz Evropske Unije, a 25% iz Izvršnog tela Severne Irske. Ovaj poduhvat je poznat pod imenom PEACE II.

uglavnom prema podršci iz baze i grupama za samopomoć i organizacijama koje organizuju savetovališta za žrtve.

Objavljivanje strateškog dokumenta o žrtvama od strane *Odeljenja za žrtve* 6. avgusta 2001. predstavlja, sa političkog stanovišta, najznačajniji pomak koji je učinila vlada do sada u smislu pomaganja žrtvama. Ovaj dokument ima za cilj da razvije "strategiju koja bi pružila praktičnu pomoć i usluge osobama koje su preživele fizičke i psihološke povrede u nasilnim incidentima proisteklim iz konflikta i njihovim bliskim rođacima i partnerima koji se o njima staraju, kao i bliskim rođacima i partnerima nastradalih" (*Victims Unit OFMDFM*, 2002), što odgovara definiciji "žrtve" strateškog dokumenta.⁸

Čitav niz drugih političkih inicijativa je, takođe, pokrenut. Na primer, urađena je revizija programa za obeštećenja i savetovališta; naimenovani su predstavnici žrtava u Građanskom forumu; uspostavljen je Memorijalni fond⁹; Komisija za ljudska prava je istražila mogućnosti za stavljanje posebnog akcenta na žrtve u Povelju o građanskim pravima; konačno, pitanje žrtava je pomenuto u programu Skupštine Severne Irske koji je predložen vladi.

Istovremeno, preko šezdeset grupa žrtava, svih vodećih političkih provenijencija, nastavilo je sa radom. Njihov rad je sveobuhvatan i dalekosežan, uključujući i pružanje usluga kao što su savetovališta, druženje i alternativne terapije, kao i lobiranje i zastupanje. Prvobitnih tri miliona funti za pokretanje programa je uloženo, a zatim je dodeljeno još tri miliona za aktivnosti ovih grupa tokom perioda 2003-2005.

Nakon toga je izbila žestoka debata o tome ko su "istinske" žrtve konflikta. Pojedinci sa različitih strana konflikta su tvrdili da postoji hijerarhija žrtava, tj. isticali su kako se njihovim konkretnim žrtvama pridaje niži stepen zvaničnih prioriteta nego nekim drugim.

Proces pružanja podrške žrtvama nastupio je prilično kasno i u početku se pomalo haotično razvijao, iako se proces trenutno stabilizuje u izvesnoj meri. Mnoge grupe žrtava, međutim, i dalje su zaokupljene brigom u vezi sa izgledima za

8 Dostupno na <http://www.victimnsi.gov.uk/publications.htm>.

9 Memorijalni fond Severne Irske je uspostavljen za dobrotvorne svrhe (od strane britanske države, koja je finansirala inicijalna davanja) sa ciljem da identifikuje potrebe onih koji su propatili i koji i dalje pate zbog posledica konflikta u Severnoj Irskoj. On nastoji da im pomogne i pruži im podršku, kao i one koji su u obavezi da im pomognu, na praktičan način i, kako se navodi, "inovativan" način. On, između ostalog, nudi male donacije, programe za oporavak žrtava i njihovih skrbnika, kao i programe za staranje o trajno pogođenim licima.

dugoročno finansiranje, održivost i podršku ovom programu. Isto tako, one u ovom trenutku zastupaju prilično oprečna stanovišta o tome kako je najbolje obračunati se sa prošlošću, npr. da li bi trebalo da postoji komisija za istinu, ili spomen-lista svih onih koji su nastradali u konfliktu.

Pitanja iz oblasti običajnog prava

Iako žrtve treba da budu u prvom planu svake politike koja se bavi prošlim događajima, pitanje obračuna sa prošlošću se, isto tako, tiče i šire društvene zajednice. Tokom 1998., sproveo sam neka istraživanja o tome da li u Severnoj Irskoj treba da postoji komisija za istinu ili ne. Došao sam do zaključka da su u to vreme postojale male šanse za sprovođenje procesa razotkrivanja istine (Hamber, 1998). I drugi su isticali slične argumente. Naime, da ne postoji nikakav politički niti moralni autoritet koji bi podržao tvorevinu kao što bi to bila komisija za istinu (NIACRO i Victim Support Northern Ireland, 1999).

U svom istraživanju sam dalje izneo tvrdnju da ravnotežu sila između suprotnih strana tokom tranzicije obično određuje vladina politika u vezi sa spornim pitanjima (Benomar, 1993) a, u Severnoj Irskoj, u toj fazi, ta sila je bila ravnomerno raspoređena i sve strane su želele da za izvesno vreme zadrže svoje istine skrivene od ostalih. Na primer:

Većina političkih aktera zahteva istinu od onih koje doživljavaju kao drugu stranu ili druge strane, ali sa svoje strane nevoljno pružaju istinu, niti priznaju i prihvataju odgovornost za svoje postupke. Ovo uglavnom proističe iz straha da bi takva priznanja (učinjena javno ili na bilo koji drugi način) izgubila težinu u novonastaloj situaciji i da bi istina mogla biti upotrebljena protiv njih u kontekstu krhkog mira koji ih uglavnom okružuje. Takođe, u Severnoj Irskoj ima i onih koji odbijaju da prihvate pomisao da su uradili bilo šta loše ili da je njihovo delovanje (ili odsustvo delovanja) doprinelo produženju konflikta (Hamber, 1998, str. 80-81).

Nekoliko godina kasnije, ovakvo krajnje stanovište se nije bitno promenilo, ali su rasprave i zamršenost procesa sagledavanja prošlosti sasvim sigurno dobile na težini na političkoj sceni i u javnosti.¹⁰ Pored toga, različiti mehanizmi koji bi se uopšteno mogli nazvati "procesima utvrđivanja istine" su na neki način i u nekom obliku na delu.

Na primer, istraga povodom Krvave nedelje je najavljena 29. januara 1998. i ona predstavlja najobimniju javnu istragu u istoriji Velike Britanije;¹¹

¹⁰ U vezi sa nedavnom diskusijom o izvodljivosti i mogućnostima komisije za istinu za Severnu Irsku, vidi Hamber, B. (2003).

takođe je formirana komisija sa zadatkom da istražuje slučajeve nestalih lica; uskoro treba da počnu četiri nove istrage u vezi sa političkim ubistvima; istraga o pozadini bombaških napada u Dablinu i Monaghanu 1974. je organizovana od strane irske vlade; a čitav niz aktuelnih pravnih pitanja dostavljen je Evropskom sudu za ljudska prava.¹² Takođe su u toku i inicijative lokalnih zajednica koje rade na spomen obeležjima, usmenom predanju i komemoraciji. Projekti koji su u toku su takođe veoma detaljno dokumentovali razmere konflikta u Severnoj Irskoj.¹³

Nedavno je prvi čovek policije Severne Irske pozvao na stvaranje komisije za istinu, tvrdeći da on nije imao mogućnosti da istražuje sve nerešene slučajeve. Međutim, nekoliko sedmica kasnije, britanska vlada je izdvojila 9 miliona funti (sredstva koja su dovoljna za oko 30 članova osoblja) za istraživanje različitih nerazrešenih slučajeva u Severnoj Irskoj, kojih ukupno ima više od 2000. Istovremeno, nastavlja se debata o tome da li Severna Irska treba da ima komisiju za istinu. Britanski Državni sekretar najavio je konsultativni proces u vezi sa ovim pitanjem. Komitet za pitanja Severne Irske, parlamentarna potkomisija u Vestminsteru, takođe razmatra ovo pitanje.

Oporavak kroz sećanje (Healing Through Remembering)

Ipak, najpodrobnija javna građanska rasprava do sada o strategijama za suočavanje sa prošlošću Severne Irske potekla od građanske inicijative poznate pod imenom Oporavak kroz sećanje.¹⁴ Ova inicijativa predstavlja pokušaj da se dokumentuju mogući mehanizmi i izvodljive opcije o tome kako prisećanje treba da se odvija, tako da bi svi koji su pogođeni mogli da se oporave.

Junu 2001., posle više od godinu dana rasprave, grupa pojedinaca je u načelu postigla dogovor da osnuju upravni odbor projekta Oporavak kroz sećanje. Ovaj odbor je bio sastavljen od čitavog niza pojedinaca sa veoma raznolikim političkim i društvenim stavovima. Projekat je zvanično pokrenut 8. oktobra 2001.

Ključni zadatak Projekta je bio da se otpočne sa nezavisnim konsultacijama o tome kako Severna

¹¹ Vidi <http://www.bloody-sunday-inquiry.org/index.htm>.

¹² Vidi Ní Aoláin, F. (2002).

¹³ Vidi, npr, Faz, Morrissey & Smith (1998); McKittrick, Kelters, Feeney & Thorton (1999); The Cost of Troubles Study (1999); Ardoyne Commemoration Project. (2002).

¹⁴ Vidi <http://www.healingthroughremembering.org> za detaljnije informacije.

Irska, i oni koji su pogođeni kako u zemlji, tako i izvan nje, mogu da se prisećaju prošlosti i da se suoče sa njom, na način koji bi ih vodio ka oporavku. Svrha ovih konsultacija je da se proizvede dokument koji predočava niz opcija za suočavanje sa prošlošću i istinom radi oporavka.

To je iziskivalo široku javnu raspravu, uključujući i oglašavanje u svim vodećim listovima (ukupno 56), slanje dopisa stotinama organizacija i razgovore licem u lice sa predstavnicima mnogih od njih. Oni koji su se odazvali za konsultacije zamoljeni su da, u prvom redu, promisle o sledećem: na koji način bi ljudi trebalo da se prisećaju događaja u vezi sa konfliktom u Severnoj Irskoj i u vezi sa njim, a da u tom procesu pojedinačno i kolektivno doprinesu zaceljivanju rana u društvu?

Pristiglo je više od stotinu podnesaka. Neke od njih su poslali pojedinci i organizacije koji su za sebe rekli da se u najširem smislu bave žrtvama, snagama bezbednosti, bivšim zatvorenicima, studentima, đacima, verskim vođama, nevladinim organizacijama, naučnim radnicima, uslužnim delatnostima, umetnicima i izvođačima.

Pošto su svi odgovori analizirani, urađena je sinteza koja je objavljena u konačnom Izveštaju juna 2002. Mnogi podnesci, kao i beleške iz završnog izveštaja, isticali su vrednost prisećanja i govorili o značaju pronalaženja načina da društvo krene dalje. Drugi su izražavali zabrinutost zbog mogućih zamki u koje se može upasti tokom tog procesa. Posebno je važna činjenica da je, na osnovu podnesaka, Projekat Oporavak kroz sećanje sagledao spremnost čitavog društva da se odgovorno suoči sa prošlošću.

Konkretno, u konačnom izveštaju ispitanici su identifikovali četrnaest glavnih načina za sprovođenje procesa prisećanja. To je podrazumevalo sledeće: životne ispovesti i usmena predanja; memorijalne centre; muzeje, izložbe i umetnička dela; javne i kolektivne komemoracije; procese rekonstruisanja istine; druge oblike pravnih procesa, kao što su suđenja i istrage; interaktivne delatnosti unutar lokalnih zajednica i među njima; podrška pojedincima i žrtvama; istraživanje i razvoj društvene politike; Memorijalni kompleks; materijalno staranje, tj. ustanovljavanje memorijalnog fonda za žrtve i stvaranje zadovoljavajućeg sistema isplaćivanja odštete; obrazovanje i obuka; davanje podrške procesima prisećanja koji su u toku; preispitivanje rada pojedinih institucija i izvinjenja.

Od gore pomenutih sugestija, Odbor je izdvojio šest međusobno povezanih preporuka da bi pokrenuo proces. Te preporuke predstavljaju deo konačnog izveštaja. Preporuke projekta uključuju

usredsređivanje na rekonstruisanje istine, ali i mnogo više od toga. Konkretno, one uključuju: (1) stvaranje živog memorijalnog muzeja; (2) ustanovljavanje dana za promišljanje; (3) stvaranje mreže projekata za komemoraciju; (4) pokretanje kolektivne inicijative za iznošenje ličnih ispovesti; (5) pokretanje inicijative za dalje sprovođenje ovih preporuka; i (6) započinjanje procesa priznavanja koji bi vodio ka razotkrivanju istine.

Što se tiče razotkrivanja istine, posle obavljenih konsultacija, Projekat je izneo stav da je potrebno pažljivo razmotriti proces formalnog razotkrivanja istine, i to samo kao jedan od načina suočavanja sa prošlošću. Značajno je to što se u konačnom izveštaju HTR-a ističe da je jedan od važnih prvih koraka u razotkrivanju istine priznanje, od strane svih, počinjenih dela i / ili učinjenih propusta. Kao što se kaže u izveštaju:

Sve organizacije i institucije koje su uključene u konflikt, uključujući i britansku i irsku državu, političke partije i paravojne formacije Lojalista i Republikanaca, treba da iskreno i javno prihvate odgovornost za političko nasilje koje se odvijalo u prošlosti kao posledica njihovih propusta i njihovih aktivnosti. Mi to vidimo kao prvi i neophodan korak da bi se otvorile mogućnosti za širi proces društvenog oporavka. U očekivanju tog priznanja, preporučujemo odmereno, zamašno i sveobuhvatno promišljanje jednog prikladnog i jedinstvenog procesa za razotkrivanje istine (*Healing Through Remembering*, 2002, str. 50).

Termin "razotkrivanje istine" je namerno upotrebljen. On je širi od zamisli da se preporučuje uspostavljanje komisije za istinu kao takve. U najširem smislu, razotkrivanje istine može da obuhvati mehanizme kao što su komisije za istinu na unutrašnjem i međunarodnom nivou, istražne komisije, tribunale ili specijalne tužioce ili, možda, istorijski utemeljene procese razotkrivanja istine zasnovane na ličnim ispovestima žrtava.

Dalje, u izveštaju se izričito zahteva da svaki takav proces treba da bude povezan sa drugim strukturama za iznalaženje istine, a ne da ih zameni, a to su, naime, strukture u okvirima postojećeg sistema krivičnog pravosuđa i drugih povezanih mehanizama, kao što su uviđaji, policijske istrage, krivično gonjenje i istražni postupci. Još mnogo posla treba da se obavi pre nego što se dođe do prihvatljivog mehanizma (koji bi, isto tako, bio pravno održiv u odnosu na ostale promene).

Međutim, u izveštaju je jasno naznačeno da bi britanska i irska država (za koje odbor HTR-a preporučuje da budu na čelu ovog procesa), političke partije, paravojne i druge institucije Lojalista i

Republikanaca i druge institucije trebalo da u punoj meri priznaju razmere sopstvene konkretne odgovornosti. U stvari, zagovara se stav da bi svi segmenti društva trebalo da razmotre šta su učinili i šta su propustili da učine da bi sprečili gubitak ljudskih života. Iskreno priznanje je kamen temeljac bavljenja razotkrivanjem istine na staložen, nepristrasan i odgovoran način. Međutim, razotkrivanje istine je samo deo celokupne slike.

U konačnom izveštaju se ističe da je svaka od šest preporuka celovita, ali i da su one međusobno duboko povezane. Treba ih posmatrati kao skup, a ne kao izolovane aktivnosti. Sve se oslanjaju na sveobuhvatnu diskusiju i participaciju koje se očekuju. Trenutno, Projekat (koji je u međuvremenu dobio nov ciklus finansiranja i preimenovan u Inicijativu za oporavak kroz sećanje) oformio je čitav niz radnih grupa u civilnom društvu sa ciljem da pokušaju da sprovedu ove preporuke.

Stečene pouke

Čitav niz pouka može se izvući iz projekta "Oporavak kroz sećanje". Prvo, svaka inicijativa u vezi sa suočavanjem sa prošlošću postiže najbolje rezultate ukoliko je sveobuhvatna i zasnovana na širokom konsenzusu. Na projektu *HTR* rade pojedinci iz veoma raznolikih sredina (npr. bivši zatvorenici, predstavnici žrtava, naučni radnici, zaposleni u nevladinim organizacijama, itd.). Stoga je proces ustanovljavanja Upravnog odbora bio dugotrajan, pošto je bilo potrebno graditi poverenje (to je potrajalo skoro dve godine). Međutim, proces je na taj način, u krajnjem ishodu, obogaćen, a konačni izveštaj odražava čitav niz različitih gledišta. Iz tog razloga, preporuke su naišle na malo otpora među različitim političkim grupacijama. A to je, pak, rezultiralo kooperativnim učešćem radnih grupa, sačinjenih od čitavog niza pojedinaca različitih političkih ubeđenja, u sprovođenju datih preporuka.

Isti koraci koje je preduzeo *HTR* u pogledu sveobuhvatnog uključivanja mogu se primeniti na proces razotkrivanja istine u širem smislu. Konkretno, najbolji rezultati se postižu kada postoji konsenzus u vezi sa njihovim opsegom i fokusom. To zahteva istinske konsultacije i ozbiljno bavljenje otvorenim pitanjima. I glas žrtvi treba da se čuje tokom tog procesa. Mnogi će možda želeti da ispričaju svoje životne priče i da one budu zvanično dokumentovane, što je nešto u čemu su neke komisije za istinu bile posebno efikasne. Ali, isto tako bi bilo naivno misliti da će se većina već time zadovoljiti. Istraga i, potencijalno, krivično gonjenje, kotiraće se visoko na dnevnom redu žrtava, sudeći

prema dosadašnjim iskustvima u svetu. Ovo je potrebno poštovati i uključiti u debatu od samog početka, kao i druge metode sećanja, koje projekat *HTR* ističe.

Dalje, "sećanje" ne treba da bude ograničeno na žrtve. Čitavo društvo, po pravilu, snosi odgovornost za suočavanje sa nasleđem prošlosti, kao što stoji u konačnom izveštaju *HTR*-a. Iako žrtve treba da budu u središtu procesa suočavanja sa prošlošću, u duhu projekta *HTR*-a je da svi akteri prošlih događaja treba da uzmu učešće u procesu suočavanja sa njom. Najvažnija uloga koju oni treba da preuzmu jeste da priznaju koju ulogu su i sami odigrali u konfliktu i da iznađu načine da doprinesu efikasnom suočavanju sa posledicama konflikta i zadovoljenju potreba žrtava.

Suočavanje sa prošlošću je jedino moguće ukoliko svi oni koji su u njoj na neki način učestvovali budu uključeni u opštu debatu, čiji je krajnji cilj učvršćivanje mira. Važnost ovog pitanja ne smemo smetnuti sa uma. Diskusija treba da ima za cilj pomirenje u društvu, a ne postizanje poena. Ukoliko se od početka ne složimo oko ovih osnovnih principa (što je izazvalo još jednu dugu diskusiju u projektu *HTR*), celokupna rasprava će poprimiti pogrešan tok i biti obeležena političkim prepirkama. To će konačno imati za posledicu mehanizme kojima će se konflikt nastaviti drugačijim sredstvima, a ne načinima da se konstruktivno razreši konflikt.

Druga pouka jeste da svaki proces prisećanja ili suočavanja sa prošlošću treba da bude transparentan i javno obrazložen. U projektu *HTR*, sve aktivnosti tokom konsultativnog procesa su bile javne. Prošlost i politički stavovi svih učesnika su jasno naznačeni. Ovo je bilo veoma teško nekim grupama koje, na primer, nisu mogle da prihvate činjenicu da se jedan bivši zatvorenik suočava sa žrtvom tokom ovog projekta; međutim, ovako sveobuhvatan pristup je bio od presudnog značaja. Isto bi trebalo da se primeni i na proces rasvetljavanja istine.

U Južnoj Africi, na primer, odabir članova komisija za istinu se odvijao javno. Javnost je zamoljena da za članove komisije imenuje pojedince za koje smatra su ispravno postupali u domenu ljudskih prava. Ti pojedinci, kojih je bilo oko tri stotine, su zatim javno intervjuisani (od strane izborne komisije koju je naimenovao predsednik Mandela) i to pred reflektorima i televizijskim kamerama. O njihovoj prošlosti se moglo, ukoliko je to bilo potrebno, slobodno razgovarati, i javnost je bila u prilici da im upućuje pitanja preko komisije). Konačno je odabrano sedamnaest poje-

dinaca. Na taj način, legitimnost komisije je od samog početka uspostavljena. Ovo nas uči da je transparentnost od presudnog značaja za procese koji su u vezi sa utvrđivanjem istine ili sa bilo kojom drugom inicijativom koja podrazumeva prisećanje.

Treća pouka je da ispravna strategija za suočavanje sa prošlošću ne treba da bude odabrana isključivo iz pragmatičnih ili političkih razloga. Potrebno je uložiti autentičan napor u razotkrivanje istine i prisećanje da bi se izvukle pouke za budućnost – a to nije lako. Ako uzmemo primer komisije za istinu (kao jednog od mehanizama za suočavanje sa prošlošću, naravno), diskusija ne bi trebalo da bude ograničena od početka; na primer, da se istina razmatra kao nešto što je uslovljeno odbacivanjem pravnih rešenja, kao u slučaju Južne Afrike. Neke komisije za istinu su preporučile krivično gonjenje nakon svojih istraga. Potrebna je kreativna diskusija širokog raspona.

To nas dovodi do poslednje pouke, tj. da suočavanje sa konfliktom koji je trajao decenijama predstavlja dugotrajan i složen proces u koji treba uložiti mnogo vremena. On neće podrazumevati samo jednu vrstu pristupa ili jedan model, a prošlost se ne može jednostavno sahraniti. Iskustvo iz mnogih zemalja ukazuje da su za to potrebne decenije. Ne bi trebalo tražiti nikakva brzometna rešenja. Ne bi trebalo prebrzo donositi zaključke o različitim metodima pre nego što se složimo da su prisećanje, priznanje, istina i pravda važna pitanja za žrtve i za društvo u celini. Moramo preispitati šta za nas ovi pojmovi znače kroz debatu o našim različitim viđenjima. Civilno društvo, takođe, treba aktivno da se bavi pitanjima koja budu pokrenuta. To je centralno stanovište inicijative HTR.

Dalje, potrebno je priznati da u svakom društvu uvek postoji niz inicijativa i projekata koji su već u toku. Svaka strategija za suočavanje sa prošlošću treba da uzme ovo u obzir. Strategije za obračun sa prošlošću "ne bi trebalo da zamene ono što već funkcioniše i što se razvija u drugim sektorima", već bi trebalo da pokušaju da "budu komplementarne sa postojećim strategijama koje bi trebalo da se i dalje podržavaju i razvijaju" (Healing Through Remembering, 2002, str.vii). Ovo je od presudne važnosti kao i činjenica da su takve inicijative otvorile mogućnosti za dijalog i često moraju da iznesu proces dalje dugo vremena, pošto mehanizmi kao što su komisije za istinu prestanu da postoje.

Suočavanje sa prošlošću je širi pojam od samog procesa utvrđivanja istine, stoga od početka treba prihvatiti da će to pitanje godinama, pa čak i generacijama, biti sastavni deo društva u kome se odvija. Od presudne je važnosti uključiti civilno društvo, kao i društvenu zajednicu u širem smislu, u procese koji imaju za cilj suočavanje sa prošlošću. Program HTR je pokušao da to učini od početka, ali kao kompleksan proces suočavanja sa konfliktom u Severnoj Irskoj i u vezi sa njom, dugačak put je tek pred njim.

Literatura

- Ardoyne Commemoration Project (2002) *Ardoyne: The Untold Truth*, Belfast: Beyond The Pale.
- Benomar, J. (1993) Confronting the Past: Justice in Transitions. *Journal of Democracy*, 4(1), 3-14.
- Fay, M. T., Morrissey, M., Smyth, M. (1998) *Mapping Troubles related deaths in Northern Ireland 1969-1998*, Derry/Londonderry: INCORE.
- Hamber, B. (Ed.) (1998) *Past Imperfect: Dealing with the Past in Northern Ireland and Societies in Transition*, Derry/Londonderry: University of Ulster & INCORE.
- Hamber, B. (2003) "Rights and Reasons: Challenges for Truth Recovery in South Africa and Northern Ireland", *Fordham International Law Journal*, 26(4), 1074-1094.
- Hamilton, J., Thomson, K., Smyth, M. (2002) *Reviewing REAL Provision: An evaluation of provision and support for people affected by the Northern Ireland Troubles*, Belfast: Northern Ireland Voluntary Trust.
- Healing Through Remembering (2002) *Report of the Healing Through Remembering Project*, Belfast: Healing Through Remembering.
- MacKittrick, D., Kelters, S., Feeney, B., Thorton, C. (1999) *Lost Lives: The Stories of the Men, Women and Children who Died as a Result of the Northern Ireland Troubles*, Edinburgh: Mainstream Publishing.
- Morrissey, M., Smyth, M. (2002) *Northern Ireland After the Good Friday Agreement: Victims, Grievance and Blam*, London: Pluto Press.
- Ní Aoláin, F. (2002) "Truth Telling Accountability and the Right to Life in Northern Ireland Issue", *European Human Rights Law Review*, 5, 572.
- NIACRO and Victim Support Northern Ireland (1999) *All Truth is Bitter: A Report of the Visit of Doctor Alex Boraine*, Belfast: NIACRO and Victim Support Northern Ireland.
- The Cost of the Troubles Study (1999) *Final Report Belfast: The Cost of the Troubles Study*, Belfast: Cost of the Troubles Project.
- Victims Unit OFMDFM (2002) *A summary of Responses to a Consultation Paper on a Victims' Strategy*, Belfast: Office of the First and Deputy First Minister: Northern Ireland Executive.

Brandon Hamber

**Coming to terms with the conflict in
and about Northern Ireland:
Lessons from the Healing Through
Remembering Project**

In Northern Ireland the debate about what strategies to use to deal with the conflict is gaining momentum. Questions about truth, justice, compensation and more recently of reconciliation are common place. Recently, there have been several calls for a South African-style truth commission. One danger, however, is that the strategies adopted to deal with the past, such as a truth commission, may flow directly from the political negotiation process with little civil society input.

This is one of the reasons why the *Healing Through Remembering* Project was launched in early October 2001. The Project, made up of a diverse group of people from all political backgrounds and from different communities, sought to identify and document possible mechanisms and realisable options for how remembering should occur so that healing could take place. The project undertook a consultation process posing the question: "How should we remember the events connected with the conflict in and about Northern Ireland". The project received a wide range of submissions. It used these to develop a series of recommendations. These included the need for acknowledgement leading to truth recovery, storytelling, a Day of Reflection, a permanent living memorial museum and network of commemoration and remembering projects.

ADNAN HASANBEGOVIĆ*

Suočavanje s prošlošću i izgradnja mira

Centar za Nenasilnu Akciju osnovan je 1997. godine u Sarajevu, od kada radimo i djelujemo na području bivše Jugoslavije sa osnovnom misijom izgradnje mira putem organizovanja programa mirovne edukacije. Od 2001. postoji ured u Beogradu.

Organizovanje i vođenje treninga iz izgradnje mira i nenasilne razrade konflikata nam je osnovna aktivnost i sastoji se iz nekoliko vrsta treninga i programa prilagođenih lokalnim potrebama i grupama. Ciljne grupe su aktivisti NVO, novinari, prosvetni radnici, članovi političkih partija i veterani rata.

Druge vrste paralelnih aktivnosti na kojima CNA radi spadale bi u okvir suočavanja s prošlošću. Od 2002. organizovali smo 11 javnih tribina na kojima su imali priliku da govore učesnici ratova sa područja SCG, Hrvatske i BiH. Tribine su bile dobro medijski popraćene i bile su prilika za razpravu i razmjenu između govornika, novinara i publike u javnom prostoru o šakljivim temama vezanim za ratna dešavanja na ovim prostorima. Do sada su se tribine održale u SiCG i BiH i planiramo još jedan serijal u BiH krajem 2004.

Smisao rada sa bivšim vojnicima, pored tzv. demistificiranja «neprijatelja», vidimo u velikoj potrebi njihovog neposrednog angažmana u mirovnom procesu zbog, između ostalog, specifičnog kredibiliteta koji ti ljudi imaju u svojim zajednicama. Namjera nam je ponuditi više prostora bivšim vojnicima i organizovano raditi na prevazilaženju jaza koji evidentno postoji između mirovnih organizacija i veteranskih i udruženja ratnih vojnih invalida u sve tri zemlje.

Uključivanje veterana u mirovne aktivnosti može suštinski promijeniti odnose lokalnih zajednica, kao što je, na primjer, do sada često prisutno ignorisanje mirovnih organizacija i aktivnosti ili čak i otvoreno neprijateljstvo, naročito u zatvorenijim i nacionalističkim sredinama. Čini nam se da se ta populacija bivših ratnika olako svrstava(la) u tzv.

«kočničare» mirovnog procesa jer su prepušteni ili sami sebi, ili postojećim udruženjima boraca koji su često politički iskorišćeni od strane nacionalnih i nacionalističkih partija i pokreta. Pored bivših vojnika važno bi bilo razmišljati na sličan način i o drugim grupama, npr. udruženjima žrtava, izbjeglica i porodica nestalih i dr.

Na osnovu našeg višegodišnjeg iskustva nametnuo nam se zaključak da je jedan od, ako ne i najvažnijih, stubova izgradnje održivog mira na ovim prostorima suočavanje s prošlošću. To se prije svega odnosi na osvještavanje ljudi o počinjenim zločinima i nasilju tokom rata, ali i na čitav niz ideologiziranih percepcija bliske i dalje prošlosti na ovim prostorima i u tome velikog potencijala za sadašnja i buduća nasilja i mržnju.

U tom procesu suočavanja s prošlošću ključnim elementima nam se čini stvaranje prostora za međusobnu empatiju, razumjevanje i solidarnost, kako na kolektivnom (nacionalnom i dr.) tako i na individualnom nivou, i svakako prihvatanje i nošenje sa odgovornošću svih nas kao aktera i svjedoka (pasivnih ili aktivnih) nasilja koje nam se događalo i na žalost još uvijek se događa.

Adnan Hasanbegović

Facing the past and peace building

The Center for Non-Violent Action was founded in 1997 in Sarajevo, since when we have been working and conducting our activities in the area of the former Yugoslavia, with the basic mission to build peace by organizing programs for the education for peace. As of 2001, the Belgrade office has also been active.

The purpose of our activities with the former soldiers, in addition to demystifying "the enemy" is the great need for their direct engagement in the peace process because of the high level of credibility that those people enjoy in their communities, among other things. Our intention is to give more space to

* Centar za Nenasilnu Akciju – Sarajevo,
E-mail: cna.sarajevo@nenasilje.org

Suočavanje s prošlošću i izgradnja mira

the former soldiers and to engage a concerted effort on the overcoming of the obviously present gap between the peace organizations and the veterans' and war invalids' associations in these three countries.

As a result of our yearlong experience, we have arrived at the conclusion that one of the most

important; perhaps even the principal foundation for building sustainable peace in this region is facing the past. In the process of facing the past, the key elements seem to be the creation of space for mutual empathy, understanding and solidarity both on the collective (national and similar levels) and on the individual level.

VERA KELAVA*

Doprinos Omladinskog Komunikativnog Centra (OKC) u procesu izgradnje mira na prostoru Bosne i Hercegovine i regiona

O d svog osnivanja 1997. godine OKC intenzivno radi na procesu pomirenja i izgradnje mira. Tokom proteklih godina realizovali smo programe i aktivnosti koji su namjenjeni različitim kategorijama stanovništva (izbjegla i raseljena lica, nacionalne manjine, povratnici, demobilisani vojnici, predstavnici političkih partija, predstavnici lokalnih NVO) u preko 40 opština na području Bosne i Hercegovine i šire. Fokus našeg djelovanja uvijek je bio i ostao izgradnja mira i kulture dijaloga i pomirenje. Iako u OKC-u postoji podjela na različite programske oblasti svaka oblast pojedinačno, na svoj specifičan način, doprinosi ostvarenju ovog cilja.

Program izgradnje mira i razvoja demokratije je u cijelosti usmjeren pomirenju i razvoju demokratskih obrazaca na ličnom, grupnom i društvenom nivou. U radu koristimo različite metode, a najveći akcenat, ipak, stavljamo na edukaciju. Tokom rada razvili smo metodologiju edukacije o pomirenju i izgradnji mira, prilagođavajući iskustva dobre prakse iz ostalih zemalja potrebama podneblja u kojem djelujemo. Imajući u vidu da je mir stanje duha pojedinca i zajednice, mi pokušavamo samoodrživim programima ostvariti pomake na ovom polju. Godine iskustva iza nas naučile su nas da je samoodrživost imperativ koji zahtijeva dugoročan i kontinuiran rad. Uzevši u obzir kapacitete naše organizacije i nemogućnost da kontinuirano sprovodimo programe u različitim zajednicama, kroz naše programe vršimo selekciju i edukaciju predstavnika različitih grupa stanovništva, te ih educiramo o procesima izgradnje mira. Nakon edukacije, ovim grupama pružamo podršku i superviziju u njihovom daljem radu, obezbjeđujući na taj način kontinuitet.

Pored edukativnih aktivnosti, organizujemo i programe sa ciljem povezivanja mladih u regionu, realizujemo akcije i kampanje javnog zagovaranja

u cilju stvaranja demokratskih promjena na lokalnom i državnom nivou, organizujemo savjetodavni i psihoterapijski rad sa ugroženim kategorijama stanovništva, vršimo kontinuiranu medijsku promociju pomirenja putem radio programa na sopstvenoj i drugim radio i TV stanicama, organizujemo edukacije za profesionalce iz zajednice koji se bave pomirenjem, pružamo podršku razvoju drugih lokalnih nevladinih organizacija na području BiH, participiramo kao punopravni partneri u radu globalnih i regionalnih mirovnih mreža itd.

Sagledavajući rad naše organizacije i drugih, bilo lokalnih bilo međunarodnih mirovnih inicijativa, dolazimo do zaključka da i pored enormne količine investicija uložениh u projekte i programe pomirenja, ostvareni rezultati na polju pomirenja ipak nisu zadovoljavajući. Naime, tokom školske 2002/03 godine sprovedli smo istraživanje među srednjoškolskom populacijom u Republici Srpskoj (istraživanje je obuhvatilo 32 grada). Rezultati ovog istraživanja pokazali su da se samo 11% mladih osjeća vezanim za državu u kojoj živi; da bi 24% mladih stupilo u brak sa osobom druge nacije ili vjeroispovjesti; 30% mladih smatra da Bošnjaci, Srbi i Hrvati treba da žive zajedno, 63% smatra da Republika Srpska treba da bude nezavisna država; samo 8% smatra da međunarodna zajednica postupa pravedno itd. Posmatrajući rezultate ovih istraživanja, a imajući u vidu dosadašnje napore na polju pomirenja, nameću se mnoga pitanja: Kakve rezultate očekujemo? Da li programi i projekti koji se sprovode zaista ostvaruju dugoročne rezultate? Koliko ponuđeni programi mogu da utiču na stavove pojedinaca ili se samo takmiče u mrtvoj trci sa uticajem ratnih (ne)ispričanih priča, trauma, istorija? Treba napomenuti da su mladi obuhvaćeni ovim istraživanjem početkom rata u BiH imali od 5 do 8 godina. Ovaj veoma bitan podatak govori da stavovi upravo ove populacije mogu da posluže kao validni u ispitivanju i mjerenju uticaja određenih programa. Na pripadnike starije

* Omladinski komunikativni centar, Banjaluka,
E-mail: okc@inecco.net

populacije uticaj programa je vjerovatno mnogo veći, jer programi često na površinu ponovo izvlače pozitivna iskustva suživota iz prošlosti koja uglavnom pomažu ostvarenju boljih rezultata. Ranija iskustva suživota mladih obuhvaćenih ovim istraživanjem zanemarljiva su.

Mnogo dilema se postavlja pred osobe ili organizacije koji se na bilo koji način bave pomirenjem. Da li pojedinačni nesinhronizovani programi pomirenja kojima obiluje teritorija BiH utiču na proces izgradnje mira ili pak samo održavaju stanje bez rata? Da li su "iskustva dobre prakse – inteligentna rješenja" ponuđena iz "inostranstva" zaista djelotvorna ili mi trebamo naša? Ako nam i trebaju naša, pitanje je čija su to "naša" rješenja?

Mnogo je "ključnih", "izuzetno važnih" "jedinih" faktora, istina, činjenica u procesu pomirenja. I mi imamo neke svoje.

Moć – manipulacija

Dugo godina na ovim prostorima postojale su samo kao jednosmjerni proces. U stvaranju dvosmjernog treba ići postepeno i dugotrajno, od malih nogu. Mi to radimo kroz školstvo, i pokušavamo naučiti mlade ljude da misle i koriste sebe na najbolji mogući način, način koji samo oni odaberu. Na žalost, dnevno aktuelna politika i mediji svakodnevno nas vraćaju na početak, ali polazeći od činjenice da se aktivan čovjek stvara, a ne rađa, ne odustajemo.

Istorija – istina

Pitanje postojanja jedne ili više istorijskih istina moglo bi se obrađivati danima. Radeći sa mladima uočili smo da svaka diskusija među mladima različitih etničkih skupina na površinu izvlači izuzetno veliku, teško kontrolisanu količinu emotivnog naboja. Podstičući i održavajući otvoreni dijalog pri traženju odgovora na sizifovska pitanja (npr. ko je prvi došao na ove prostore, amebe ili određene etničke skupine) pruža se prilika da se ispolje emotivno obojeni stavovi na jedan novi, drugačiji i prihvatljiviji način. Primjetna je veća kohezivnost unutar grupa nakon ovog procesa.

Komunikacija

Sveprisutna i nekvalitetna. Bezlična. Stvarana u porodicama sa ratnom prošlošću, opterećena stra-

hom za opstanak, bespomoćnošću. Vrlo otporna na promjene stila. Ipak, kontinuirano prisustvo programa edukacije o efikasnim načinima komunikacije vjerovatno će stvoriti nove obrasce porodičnih ponašanja koje će sada mladi, sutra stariji, primjenjivati u ophođenju sa svojim potomcima.

Agresivnost

Teško je ne primjetiti kako roditelji danas, vjerovatno nemoćni da ponude bolje, ostavljaju u nasljedstvo svojoj djeci bijes, mržnju i bespomoćnost, prenošenu sa koljena na koljeno porodičnim traumama i (ne)ispričanim pričama. Često, mladi svoje agresivne naboje ispoljavaju na društveno potpuno neprihvatljive načine. Postavlja se pitanje koje im druge načine društvo nudi? Angažujući ih u društveno korisnim, volonterskim aktivnostima, pružamo im mogućnost da realizuju akumuliranu količinu energije kroz pozitivan, psihološko obogaćujući način.

I nakon svega, učiti od drugih

Ponekad je izuzetno teško primjenjivati modele pomirenja stvarane na drugim prostorima, u drugim okolnostima, stvarane u situacijama postojanja zajedničkog neprijatelja. Pored toga, primjena određenih iskustava iziskuje ulaganje zajedničkih napora svih segmenata društva. Ali ako ne pokušamo, nikad nećemo saznati da li djeluju. Ako pokušamo, pa ne uspijemo, bar ćemo znati kako ne treba. Nakon II svjetskog rata, u Njemačkoj, u bivšem koncentracionom logoru Dahau, iniciran je model koji bi se možda mogao primjeniti i kod nas. Grupa bivših logoraša, kreirala je odbor koji se bavio pomirenjem pod geslom "da se više nikad ne ponovi". Odbor djeluje i danas. U proteklim godinama radili su na otvaranju i rekonstrukciji memorijalnog centra, i na održivosti odbora uvođenjem mlađih generacija, djece, pa i unuka, bivših logoraša. Danas ovaj memorijalni centar, svakodnevno otvoren za javnost, posjećuju grupe iz cijelog svijeta i uče o činjenicama koje su se desile. Postoje posebni programi za mlade, grupe pripadnika različitih naroda, koje ovdje zajednički, na različite kreativne načine rekonstruišu istoriju. Iako ponekad bolan, ovaj proces kreira razumjevanje i empatiju, i sigurno, stvara uslove za ostvarivanje gesla "da se više nikad ne ponovi".

Vera Kelava

The contribution of the Youth Communication Centre (YCC) to the peace building process in the area of Bosnia and Herzegovina and in the region

Ever since its formation, the YCC has been working intensely on the reconciliation process and peace building. Over the past few years, we have implemented programs and conducted activities aimed at different categories of the population (refugees and displaced persons, ethnic minorities, returnees, discharged soldiers, representatives of political parties,

representatives of local NGO-s, etc.) in more than 40 communities in Bosnia and Herzegovina and broader. During our activities, we have developed a methodology of education on reconciliation and peace building by adapting the experiences of the good practice from other countries to the needs of the local environment we work in. In addition, we also organize programs aiming at connecting the young people in the region, actions and campaigns of public advocacy aimed at bringing about democratic change on the local and on the state level, counselling and psychotherapy for the vulnerable groups of citizens, continual media promotion of reconciliation over radio programs, we organize education for local experts dealing with reconciliation issues etc.

NADA GOLUBOVIĆ*

Iskustva u procesu pomirenja - Period 1996-2004. godina

Stvarni proces pomirenja u BiH počinje nakon potpisivanja *Daytonskog mirovnog sporazuma* na različitim nivoima i s različitim ciljnim grupama. Nakon potpisivanja sporazuma Bosna i Hercegovina je formirana kao komplicirana država koja ima dva Entiteta: Federaciju BiH, Republiku Srpsku i kasnije formiran distrikt Brčko. Građani imaju vlast u Entitetima, Distriktu i na nivou države BiH. U Federaciji BiH postoji i deset kantona koji imaju neke elemente državnosti.

Nakon rata u BiH gradovi su izmjenili demografsku sliku, izmjenjena je etnička i socijalna struktura. Dio urbane populacije je napustio svoje domicilne gradove. Dio stanovnika je ostao u prvobitnom mjestu stanovanja a dio je otišao van zemlje ili u druge gradove BiH kao interno raseljena lica. Sela su ostala bez stanovnika naročito u zoni neposrednih ratnih dejstava. Stanovnici sela su raseljeni: unutar BiH najčešće u gradove, u susjedne države bivše Jugoslavije ili u treće zemlje. Rat je ostavio patnju, talog mržnje i nepovjerenja između strana koje su bile u neposrednim ratnim sukobima ali i nepovjerenje između građana koji su dolazili nošeni ratnim vihorima u mjesta gdje nikad prije toga nisu živjeli. Ljudi su ostali bez domova, bez sinova, kćeri, roditelja, supružnika, bliskih srodnika ili naprosto prijatelja koje su volili i sa kojima su živjeli.

Žene su zajedno sa djecom bile, uobičajeno rečeno, civilne žrtve rata. Poseban aspekt ženskog stradanja je ponižavanje žena, seksualno napastvovanje i ekonomsko iscrpljivanje tokom ratnih dejstava. Poremećen tradicionalni odnos u porodici dodatno je traumatizirao patrijarhalno odgojenu ženu specijalno u ruralnim područjima, dajući joj nove uloge osobe koja odlučuje a na koju ona nije naučila. Rat je ostavio frustrirane i traumatizirane demobilisane vojnike, invalide, traumatizirane žene i djecu bez jednog ili oba roditelja.

U tako kompliciranoj situaciji, i proces pomirenja je kompliciran i morale smo raditi sa različitim pristupima zavisno da li radimo u ruralnim ili urbanim područjima. Pristup je morao biti različit kad smo radile samo sa ženama, sa spolno mješovitim grupama, kad smo radili sa domicilnim stanovništvom, sa izbjeglicama ili raseljenim licima. Morale smo birati metodologiju i pristupe u radu sa jednonacionalnim i različitim etničkim grupama.

Naše Udruženje ima najviše iskustva u radu sa ženama. Žene kao marginalizirana društvena grupa su za nas bile najčešća ciljna grupa. One nisu kreirale ratnu politiku, bile su bez ikakvog utjecaja u donošenju mirovnih procesa i vrlo često su zanemarivane i u procesu pomirenja. Svoje djelovanje u procesu pomirenja u zajednici smo radile i radimo u ruralnim i urbanim sredinama primjenjujući različite metode rada. Grad izmjenjene socijalne i etničke strukture je sačuvao elemente multietničnosti za razliku od sela. Sela su prije rata, a i nakon djelomično ostvarenog procesa povratka, bila uglavnom, osim u iznimnim slučajevima, monoetnična. Naše aktivnosti su bile namjenjene svim nacionalnim i socijalnim grupama.

U urbanim sredinama žive domicilne građanke različitih nacionalnosti koje nisu mjenjale mjesto boravka i povratnice, raseljene žene iz ruralnih i urbanih dijelova BiH te izbjeglice iz zemalja koje su nastale raspadom Jugoslavije. Žene imaju različita iskustva iz rata i većina od njih je izgubila po nekog bližeg srodnika, muža, brata, sina. U ruralnom području smo neposredno poslije rata radile na rubnim područjima Entiteta gdje su zbog žestokih sukoba stradanja stanovništva bila najveća, a svi stanovnici su povratnici. Sad radimo i u ruralnim područjima gdje nisu bila neposredna ratna dejstva.

Koristile smo razne metode u svom radu:

1. rad u malim grupama,
2. rad na javnim tribinama i okruglim stolovima,
3. podizanje javne svijesti kroz elektronske i pisane medije,
4. proces javnog zalaganja za marginalizirane grupe.

* Udružene žene - Banjaluka, E-mail: natasap@inecco.net, nada_golubovic@yahoo.cz.nz

Radeći sa ženama shvatile smo da su se traume iz prošlosti vratile. Većina žena sa kojim smo radile bila je svjesna svoje patnje i činjenice da se "treba čuvati onih drugih". Takav stav doprinosi prijenosu transgeneracijske traume koja Bosnu i Hercegovinu može ponovo dovesti u situaciju da jedan narod koji je vjekovima živio sa drugim ratuje protiv susjeda sa kojim dijeli istu sudbinu. Zajedničko svim tim ženama je da su nezaposlene i marginalizirane. Svojim aktivnostima podižemo javnu svijest o problemima žena i zalažemo se da te probleme riješimo. To je način kojim pokušavamo da ukažemo na zajedničku sudbinu i probleme koje treba rješavati kako bi smanjili tenzije i radili na sagledavanju patnji koje su nam zajedničke.

Aktivno smo učestvovala i organizirale niz aktivnosti u vezi rezolucije i transformacije konflikta. Radimo na razbijanju predrasuda koje dovode do konfliktnih situacija. Smatramo da smo doprinijele smanjenju mogućnosti transgeneracijskog prenosa trauma. Kroz ovakav način rada, prilagođen svakoj grupi posebno, došle smo do zaključaka da je Bosna i Hercegovina patrijarhalna zemlja. U zemlji vladaju muškarci a žene kreiraju politiku u svojim kućama. Traumatizirane ratom, opterećene prošlošću, žene prenose traume iz jedne generacije u drugu.

U malim grupama radili smo na smanjenju trauma iz ovog rata i prepoznavanju trauma i patnji kod drugih. Radile smo na uvažavanju različitosti i prepoznavanju sličnosti. Zajedničke probleme, koje su identificirale učesnice malih grupa, smo iznosile na javnim tribinama, podizale javnu svijest o njima i zalagale se da se problemi riješe.

U svom radu smo radile na ključnim problemima koji su nastali kao posljedica ratnih iskustava, a koje su istakle žene. Sagledavanjem problema koji

su zajednički ženama iz različitih socijalnih i etničkih grupa kroz mogućnost njihovog rješenja radimo na transformaciji konflikta. Smatramo da je na taj način naš rad pomogao u rješavanju konflikta u Bosni i Hercegovini.

Za stvarno održivi mir država se mora više angažirati. Patnje koje su se desile služe i danas kao dio predizborne kampanje i samim tim nije daleko od istine tvrdnja da vladajuće strukture u našoj državi podržavaju krhki mir da bi i dalje mogle manipulirati ljudima.

Nada Golubović

Experiences in the reconciliation process - Period 1996–2004

The war in Bosnia and Herzegovina has left behind uninhabited, destroyed, burnt down and devastated villages. The cities' demographic picture has been changed, as well as the ethnic and social structure. That is why we have been conducting our activities in the community reconciliation process in rural and urban areas, applying different methods of work. Our activities were aimed at all national and social groups. Our association's target group is women. With our activities, we are trying to raise public awareness about the women's issues and to find solutions to those problems. We have worked on key problems that arose as a consequence of war experiences, which were brought forward by the women. We are trying to achieve an insight into the problems that are common to the women from different social and ethnic groups and, by attempting to solve them; we work on conflict resolution and transformation.

MR NATAŠA HANAK*

Projekat Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti: kakav model istine i poverenja/pomirenja je potreban Srbiji?

Projektat *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti: kakav model istine i poverenja/pomirenja je potreban Srbiji?* proizašao je iz zaključaka Konferencije održane u oktobru 2004. godine. Konferencija je nosila naziv *Koji model istine i pomirenja odgovara bivšoj Jugoslaviji?* Na njoj su se razmenila iskustva u pogledu istine i pomirenja u različitim delovima sveta, uključujući različite delove bivše Jugoslavije. Glavni ciljevi budućih aktivnosti na planu istine i pomirenja definisani na konferenciji bili su: 1) nastavak razgovora na lokalnom nivou, kako bi se obezbedila šira javna diskusija o ovim pitanjima i 2) dolaženje do modela istine i pomirenja za bivšu Jugoslaviju. Naravno, drugi cilj je dugoročan i konferencija koja je organizovana 2004. godine bi trebalo da predstavlja jedan korak bliže ostvarenju tog cilja.

Sledeći navedene ciljeve, Viktimološko društvo Srbije je, uz podršku Fridrich Ebert Fondacije i Ministarstva za kulturu i medije, započelo projekat pod nazivom *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti: kakav model istine i poverenja/pomirenja je potreban Srbiji?* Projekat je koncipiran po uzoru na irski projekat *Healing through remembering*.¹

Glavni deo projekta činila je serija javnih diskusija, organizovanih u vidu razgovora u malim grupama. Razgovori su snimani, a transkripti su kasnije detaljno analizirani. Pored toga, odštampana je i distribuirana informativna brošura o istini i pomirenju, sa pratećim upitnikom i objavljena su dva javna poziva građanima da dostave svoje ideje i predloge. Poziv za slanje predloga bio je otvoren za sve građane Srbije, bez obzira na njihovu etničku, ver-

sku, političku ili bilo koju drugu pripadnost ili orijentaciju. Distribucija brošura traje još uvek. Ideje i predlozi koje smo dobili od građana putem brošura i odgovora na javni poziv takođe su analizirane, zajedno sa materijalom sa tribina. Smatramo da one u značajnoj meri odražavaju viđenja, dileme i probleme koje građani imaju vezano za istinu i pomirenje.

U periodu od godinu dana (maj 2003. godine – jun 2004. godine), održano je ukupno 12 tribina i to u sledećim mestima: Subotica, Novi Sad, Beograd, Barajevo, Kragujevac, Vrnjačka Banja, Leskovac, Velika Plana, Novi Pazar, Niš, Kuršumlija i Knjaževac. Pri izboru mesta, vodili smo računa o dva osnovna kriterijuma: da budu zastupljeni svi delovi Srbije i da organizatori tribina budu osobe koje su već upoznate sa načinom rada, bilo da su učestvovali na Međunarodnoj konferenciji u Beogradu 2002. godine ili su učestvovali na nekoj od prethodnih tribina.

Ukupan broj učesnika tribina bio je 149. Učesnici tribina bili su:

- Članovi/članice različitih nevladinih organizacija i dobrotvornih udruženja,
- Predstavnici/predstavnice udruženja logoraša, izbeglica, raseljenih lica s Kosova, udruženja boraca ratova 1990-1999. i udruženja kidnapovanih i nestalih lica, kao i učesnici rata, izbeglice i raseljena lica nezavisno od pripadnosti udruženjima,
- Novinari, kao učesnici i kao izveštači sa tribine,
- Članovi političkih partija,
- Predstavnici lokalne vlasti,
- Pojedinci različitih zanimanja (psihijatri, specijalni pedagozi, lekari, sociolozi, prevodioci, radnici, sudije, ekonomisti, advokati),
- Studenti i nezaposlena lica.

Tribine su započinjale uvodnim izlaganjima stručnjaka, uz prikazivanje prigodnog filma, a zatim bi se pokrenula diskusija učesnika. Diskusija je

* Mr Nataša Hanak je asistentkinja na Defektološkom fakultetu i članica Viktimološkog društva Srbije, E-mail: hanakn@yubc.net

¹ Više o ovom projektu videti u tekstu Hamber B., ovaj broj *Temide*, str. 23

moderirana tako da omogući iznošenje ličnih pozitivnih ili negativnih iskustava i razmišljanja na temu istine, sećanja na prošlost, mogućnosti uspostavljanja poverenja, modela pomirenja, problema koji prate proces i sl. Model razgovora u malim grupama omogućio je da se diskusije vode u opuštеноj atmosferi, uz nastojanje da se emocije stave u drugi plan. Učesnici su podstaknuti da slušaju jedni druge, iznose lična iskustva i budu konstruktivni u diskusiji. Moderatoru su ukazivali na sličnosti iskustava, bogatstvo i vrednost iznetih ideja koje su na kraju svake tribine kratko sumirane.

Analiza prikupljenog materijala bila je usmerena ka traženju za idejama i odgovorima na nekoliko bitnih pitanja: kako ljudi razumeju pojmove kao što su istina, pomirenje, krivica; zašto je proces istine i pomirenja uopšte potreban, kako treba da izgleda proces, koje metode treba primeniti da bi bio uspešan, koga sve treba uključiti u proces, ko treba da ima inicijativu, kako doći do istine, koje su teškoće i prepreke, imaju li građani konkretne predloge u vezi dolaženja do istine, činjenja istine neizbežnom i rešavanja konflikata. Takođe smo beležili primere projekata na kojima se radi, pozitivne i negativne primere odnosa pojedinaca i grupa koje su prošle kroz konflikt.

O svim navedenim temama prikupljeno je mnoštvo ideja koje su sistematizovane i analizirane. Ovaj finalni deo posla uradile su dr Vesna Nikolić-Ristanović i mr Nataša Hanak. Rezultati analiza objavljeni su u knjizi *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti: kakav model istine i poverenja/pomirenja je potreban Srbiji?* u izdanju Viktimološkog društva Srbije i »Prometeja« iz Beograda.

Predstavićemo neke od najistaknutijih zaključaka koji se odnose na:

- najvažnije aktere u procesu istine i pomirenja i inicijatore procesa,
- načine utvrđivanja istine,
- načine da se istina učini vidljivom i neizbežnom,
- načine da se reše konflikti i uspostave odnosi poverenja.

Kao najvažnije aktere u procesu, učesnici su istakli državne organe, medije, nevladine organizacije i žrtve.

Državni organi, pre svega, nose odgovornost za pokretanje procesa istine i pomirenja. Nepostojanje političke volje za obelodanjivanjem činjenica, kažnjavanjem počinilaca i pomirenjem sa susedima istaknuto je kao jedna od najvećih prepreka procesu istine i pomirenja. Idealno bi bilo kada bi

političari osmišljavali strategije i planirali proces, koristeći pri tome ideje koje dobiju od građana. Pri tome se podrazumeva da i građani treba da budu zainteresovani. Ovako skladno zamišljena saradnja «vrha» i «baze», međutim, zavisi od toga da li postoji poverenje građana u vlast.

Pojavilo se i pitanje koji narod/država treba da ima inicijativu u procesu istine i pomirenja. Iako je preovladao stav da sve strane treba da daju svoj doprinos i iniciraju aktivnosti, očigledna je frustracija usled nedostatka informacija o inicijativama u drugim delovima bivše Jugoslavije. Otud je rasprostranjeno ubedenje da se samo u Srbiji nešto radi po pitanju pomirenja.

Pored državnih organa, mediji se smatraju ključnim faktorom u procesu istine i pomirenja. Do sada su oni imali pretežno negativnu ulogu, uz nekoliko retkih izuzetaka, kao što su radio i TV B92 ili nedeljnik VREME. Potrebno je da mediji postanu promotori saznavanja istine i procesa pomirenja. Veoma slično mišljenje se čulo i u vezi uloge verskih zajednica.

Učesnici su prepoznali nevladine organizacije kao pokretače suštinskih tema i važnih aktivnosti, ali istovremeno i kao nedovoljno povezane i koordinisane, stoga i bez većeg efekta.

Uključivanje žrtava rata u proces istine i pomirenja predstavljalo je važnu temu na gotovo svim tribinama. Kao žrtve o kojima se posebno mora voditi računa istaknute su porodice nestalih, porodice logoraša, izbeglice i deca, ali i učesnici rata, posebno kada su usled posledica rata završili na psihijatrijskim klinikama. Iako su učesnici, naročito stručnjaci, koji su radili sa žrtvama torture, ali i same žrtve, isticali spremnost žrtava i njihovih porodica da razgovaraju sa zločincima, da oprostite i pomire se, istovremeno su ukazivali na oprez: neposredne žrtve, posebno porodice sa velikim gubicima i porodice nestalih lica ne bi trebalo da budu prve u procesu.

Proces treba započeti utvrđivanjem celovite istine o žrtvama, zločincima i zločinima, kao i o pozitivnim primerima i o inicijativama u vezi istine i pomirenja. Veoma je važno da se iskristalisalo uverenje da je potrebno utvrditi istinu o zločinima činjenim kako u bližoj, tako i u daljoj prošlosti, jer je za naše prostore karakteristična istorija poricanja i istorija nemirenja. Pri tome se posebno insistira na važnosti utvrđivanja istine o zločinima svih strana i povezivanja tih istina u celinu, kako bi se razumelo šta se desilo i prevazišlo poricanje. Nije moguće oprostiti, ako ne razumemo zašto su izbili ratovi, zašto su ljudi podržavali ratnu politiku, zašto su činili zločine. Treba napomenuti i da se relativno

često čulo mišljenje da svaka strana treba, pre svega, da čini napore ka saznavanju istine o zločinima svojih sunarodnika. Učesnici su kao najpogodnije načine dolaženja do istine o prošlosti predložili suđenja, kao klasičan način utvrđivanja istine o zločinima, i razgovore i prikupljanje svedočenja i drugih pouzdanih (stručno prikupljenih) dokumenata. Učesnici su uočavali probleme i prepreke koji prate vođenje postupaka pred domaćim sudovima, kako u Srbiji, tako i u drugim državama bivše Jugoslavije. Upravo ti problemi predstavljaju glavni razlog davanja primata međunarodnim sudovima, iako se dobro uočava da bi, u pogodnijim okolnostima, sa stanovišta dolaženja do istine o prošlosti, suđenja pred domaćim sudovima imala veći efekat. Razgovori su predloženi kao oblik dolaženja do istine kako o negativnim tako i o pozitivnim iskustvima, ali i o inicijativama u vezi istine i pomirenja koje postoje u drugim delovima bivše Jugoslavije. Često se isticalo da je model razgovora na tribinama organizovanim od strane VDS dobar način za dolaženje, kako do istine, tako i do poverenja/pomirenja između ideoloških i političkih neistomišljenika. Takođe je bilo ideja da se ovakvi razgovori premeste u medijski prostor, kako bi imali veći efekat.

Kao važan način dolaženja do istine predloženo je i prikupljanje svedočenja žrtava i drugih materijala o zločinima, posebno o patnjama žrtava, ali i o pozitivnim primerima ljudske solidarnosti. Učesnici su istakli one oblike saznavanja istine koji su bazirani na javnom svedočenju žrtava i učesnika rata/izvršilaca zločina, kao što su:

- komisija istine i pomirenja kao državna inicijativa,
- neformalni građanski tribunali-radionice, kao inicijative civilnog društva na lokalnom nivou.

Utvrđivanje istine je samo prva faza procesa. Istina mora, zatim da postane dostupna najširoj javnosti, i to na takav način da suočavanje sa njom bude neizbežno, a poricanje gotovo nemoguće. Predloženi su sledeći načini da se istina učini dostupnom i neizbežnom i to:

- masovno prisustvo na odgovarajući način prezentirane istine u medijima, uključujući tu i pravljenje TV emisija/filmova koji govore o zločinima i pozitivnim iskustvima i njihovo prikazivanje u svim delovima bivše Jugoslavije;
- ustanovljavanje memorijalnog muzeja sa aktivnom postavkom;

- ustanovljavanje Dana za sećanje i razmišljanje i/ili Dana pomirenja;
- objavljivanje imena žrtava i zločinaca;
- kampanje;
- školski programi i udžbenici – deideologizacija i korišćenje pouzdano utvrđenih činjenica.

Istovremeno sa utvrđivanjem istine treba se baviti postojećim i predupređivati nove konflikte. Pri tome, važni načini bavljenja konfliktima sa ciljem njihovog rešavanja i uspostavljanja odnosa poverenja bi mogli biti:

- osnivanje konflikt-menadžment centra;
- različiti oblici povezivanja ljudi, npr. kroz zajedničke projekte i manifestacije (na državnom nivou i na nivou civilnog društva);
- edukacija dece, mladih i prosvetnih radnika i to:
  - putem uključivanja nenasilne komunikacije u sve oblike obrazovanja;
  - kroz rad na prepoznavanju i prevazilaženju predrasuda i definisanje vrednosti;
  - uvođenjem edukacije za medijaciju u rešavanju konflikata;
- povezivanje žrtava sa sličnim iskustvom, npr. putem bratimljenja udruženja logoraša/povezivanja svih udruženja izbeglih i raseljenih lica.

Najzad, za prevenciju konflikata neophodno je saznavanje istine o prošlim sukobima i istovremeno rad na sebi – prepoznavanje i razumevanje osećanja, potreba i frustracija koja leže u osnovi agresije. Ako razumemo da naši problemi leže u nama samima, a ne u drugima, onda ćemo u manjoj meri svoje frustracije ispoljavati i prazniti kroz konfliktne odnose s drugima.

Ove zaključke, kao i druge rezultate objavljene u knjizi, predstavili smo na Konferenciji *Istina i pomirenje u bivšoj Jugoslaviji: Gde smo sada i kuda dalje*, održanoj u oktobru 2004. godine u Beogradu. Predloge građana dobijene putem tribina, brošura i javnog poziva objedinili smo sa predlozima i idejama drugih učesnika na konferenciji. Objavlivanjem predloga sa konferencije u dnevnoj štampi Viktimološko društvo Srbije planira da nastavi informisanje građana i promovisanje aktivnog uključivanja zainteresovanih pojedinaca, kao i organizacija, u inicijative za istinu i pomirenje. Ove inicijative trebalo bi da koordinisanim naporom utiču na izjašnjavanje vlasti i jasno definisanje državne strategije u pogledu istine i pomirenja.

Nataša Hanak, MA

Project From remembering the past toward a positive future: what kind of model of truth and trust/ reconciliation does Serbia need?

The Victimology Society of Serbia, with the support of FES (Friedrich Ebert Stiftung) and the Ministry of Culture of Serbia, conducted a project entitled *From remembering the past toward a positive future: what kind of model of truth and trust / reconciliation does Serbia need?* The project was

launched with the aim to secure a broad public discussion at the level of the local communities about the issues of truth and reconciliation and with the final objective to arrive at a model of truth and reconciliation for Serbia. The main part of the project consisted of a series of public discussions, organized in the form of debates in small groups. The debates were recorded and the transcripts were analysed in detail later. Besides, an informative brochure on truth and reconciliation was printed and handed out, with an accompanying questionnaire, and two public appeals were issued to the citizens to send in their ideas and proposals.

MARIJA GAJICKI*

Novo iskustvo u procesu suočavanja sa prošlošću

Nevladina organizacija "Vojvođanka-Regionalna ženska inicijativa" bila je jedan od lokalnih organizatora izložbe fotografija "Krv i med" američkog ratnog fotoreportera Rona Haviva u Novom Sadu, od 10. do 20. septembra 2002. godine. Tokom trajanja izložbe u Novom Sadu, svakodnevno su snimane reakcije posetilaca i dešavanja u prostoru u kojem je organizovana izložba. Materijal koji je prikupljen tokom deset dana izložbe u Novom Sadu, dragocen je za dalje procese suočavanja sa istinom o ratovima na prostoru bivše Jugoslavije.

Dokumentacioni centar "Ratovi 1991-99" i Kulturni centar "Rex", uz podršku Freedom House-a i *USAID-a*, organizovali su u 2002. godini prikazivanje izložbe ratnih fotografija američkog fotoreportera Rona Haviva "Krv i med" u šest gradova u Srbiji. Izložba obuhvata 64 fotografije na kojima su zabeleženi fragmenti ratnih zbivanja u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, na Kosovu i u Makedoniji. Cilj ove izložbe je bio da podstakne javni razgovor o ratnim zbivanjima, a ne da ponudi njihovo konačno tumačenje.

Prvi grad u Srbiji u kojem je održana izložba bio je Beograd (22. mart - 5. april 2002. godine). Potom je izložba otvorena u Vršcu, dok je u Čačku, Kragujevcu i Užicu bilo onemogućeno njeno održavanje. Novi Sad je bio poslednji u nizu gradova u kojima je organizovana ova izložba u Srbiji.

Incidenti koji su pratili izložbu ratnih fotografija Rona Haviva u drugim gradovima u Srbiji¹, i onemogućavali njeno otvaranje i održavanje u Užicu, Čačku i Kragujevcu, uticali su na način organizacije i koncipiranje programa koji su realizovani u okviru izložbe u Novom Sadu.

* Vojvođanka - Regionalna ženska inicijativa, Novi Sad,
E-mail: gajickim@EUnet.yu

1 Izložba Rona Haviva "Krv i med", prvo je prikazana u Sarajevu, Zagrebu, a potom i u Beogradu. Međutim publika u Užicu, Čačku i Kragujevcu nije imala mogućnosti da sama izgradi sud o kakvoj se izložbi radi, jer je nasilno onemogućeno njeno održavanje u ovim gradovima.

Izložba u Užicu je zatvorena 5. juna 2002, četiri dana pre planiranog vremena na zahtev grupe građana. Oko 40 građana došlo je u hol užičkog pozorišta, gde su bile izložene fotografije i zatražilo da se one smesta skinu. Prema njihovim rečima, fotografije su ih vređale zbog "antisrpskog sadržaja". Posle intervencije policije, građani su ostali ispred hola pozorišta, a nakon sat vremena, organizatori (nevladina organizacija "Libergraf") su skinuli sve fotografije.

U Čačku je izložba zatvorena dan posle otvaranja (15. jula 2002) na osnovu odluke uprave Doma kulture zbog incidenta koji se dogodio prilikom otvaranja. Tri mladića prekinula su otvaranje izložbe napadom na aktivistu Građanskog parlamenta Srbije, Ivana Zlatića, koji je bio jedan od organizatora. Dom kulture je doneo odluku da se fotografije Rona Haviva skinu zbog "mogućnosti da se incidenti nastave, jer organizator nije organizovao obezbeđenje za izložbu". U Kragujevcu je veća grupa ljudi sprečila otvaranje izložbe 25. avgusta 2002. Grupa ljudi od kojih je većina nosila crne majice sa slikom Radovana Karadžića i porukom "Srpski heroj" i natpisima "S verom u boga i otadžbinu", negodovali su zbog otvaranja izložbe u organizaciji nevladine organizacije Kragujevački forum, i vređali malobrojne posetioce koji su došli da pogledaju izložbu, nazivajući ih izdajnicima. Organizatori su odložili otvaranje izložbe, kako bi se izbegao veći incident. Do održavanja izložbe nije došlo ni kasnije, jer organizator nije bio u mogućnosti da obezbedi sigurnost fotografija i posetilaca. Izostala je obećana pomoć i podrška Skupštine opštine Kragujevac.

Sprečavanje otvaranja izložbe ratnih fotografija američkog fotoreportera Rona Haviva i incidenti koji su se dogodili u Užicu (5. juna 2002), Čačku (15. jula 2002) i Kragujevcu (25. avgusta 2002), po skoro identičnom obrascu ponavljali su se od grada do grada. U pitanju je bila ista, napred opisana, ikonografija grupa koje su izazivale te incidente, i isti argumenti za zatvaranje izložbe ("da se

izložbom atakuje na dostojanstvo građana i države” i da je ona “antisrpska”). Događaji koji su pratili održavanje izložbe Rona Haviva u Srbiji potvrdili su koliko je svaki pokušaj da se otvori javna diskusija i pokrene pitanje odgovornosti za događaje iz neposredne prošlosti suočen sa otporom.

Činjenice o izložbi u Novom Sadu

Imajući u vidu događaje koji su pratili održavanje izložbe ratnih fotografija Rona Haviva u Užicu, Čačku i Kragujevcu, organizatori izložbe u Novom Sadu (Vojvođanka – Regionalna ženska inicijativa, Centar za političko obrazovanje i *MEDIAPACT*) osmislili su koncept koji je imao za cilj da:

- podstakne javni razgovor o ratnim zbivanjima na prostoru bivše Jugoslavije;
- istinu o ratovima predstavi kao mozaik različitih elemenata, koji tek kada se zajedno slože, mogu da pruže relativno celovitu sliku tragedije kroz koju je prošao deo nekadašnje Jugoslavije;
- ukaže na neophodnost poznavanja činjenica o ratu u svakom društvu;
- omogućiti svakom ko to želi da iznese svoje mišljenje uz uvažavanje tuđeg mišljenja i drugačijeg viđenja određenih događaja iz naše neposredne prošlosti.

U saradnji sa psihoterapeutom Vladanom Bearom, koji već niz godina radi u timu stručnjaka okupljenih oko novosadskog “Društva za zaštitu mentalnog zdravlja i žrtava rata od 1991. do 1999. godine”, osmišljen je koncept izložbe i prateći programi – tribine i projekcije dokumentarnih filmova. Da bi se izbegli incidenti koji su se događali u drugim gradovima, odlučeno je da fotografije Rona Haviva budu izložene osam dana bez potpisa autora. Namera je bila da se omogućiti posetiocima da upišu svoje komentare ili sami daju nazive fotografijama na osnovu viđenog. Pored svake fotografije stavljeni su prazni papiri i olovke. Knjiga utisaka, kao i poseban prostor u okviru izložbe, zid u dužini od 10 metara, ponudili su još dve mogućnosti posetiocima koji su želeli i na drugačiji način da zabeleže svoje viđenje izložbe. Na prostoru zida posetiocima je omogućeno da pored poruka, ostave i fotografije ili dokumente koje donesu, a odnose se na ratne sukobe u periodu od 1991. do 1999. godine na prostoru bivše Jugoslavije.

U okviru programa izložbe, u Novom Sadu su od 10. do 20. septembra 2002. godine realizovane i dve tribine i projekcije 4 dokumentarna filma. Svi prateći programi organizovani su u prostoru u kojem je bila

postavljena izložba. Prva tribina nosila je naziv “Vijetnamski sindrom u Srbiji” (12. septembar 2002. godine). U ratovima na prostoru bivše Jugoslavije ubijene su stotine hiljada ljudi, milioni su proterani iz svojih domova, a stotine hiljada ljudi učestvovalo je, uglavnom ne svojom voljom, u krvavim sukobima. Prema podacima Međunarodnog komiteta Crvenog krsta u balkanskim ratovima od 1990. godine nestalo je 23.339 ljudi: 17.087 u bosanskom ratu, 2.543 u Hrvatskoj i 3.709 u sukobima na Kosovu.

Neki od učesnika rata ranjeni su na frontovima, a velika većina njih vuče traume sa ratišta. O onome što su doživeli nerado pričaju i svojim najbližima. Da li je konačno došlo vreme da se ovim problemom ozbiljno pozabavimo i da priznamo sebi da vijetnamski sindrom u Srbiji postoji, a da ljudi koji su učestvovali u ratovima nisu obavezno i zločinci. Psihijatar Vladan Beara iz Društva za zaštitu mentalnog zdravlja i žrtava ratova od 1991. do 1999. godine i Predrag Miljanović načelnik psihijatrije u Vojnoj bolnici u Novom Sadu, govorili su o “Vijetnamskom sindromu u Srbiji”.

Druga tribina (18. septembar 2002. godine) pod nazivom “Rat je slobodan izbor?” otvorila je mnogobrojna pitanja. Da li je rat slobodan izbor svakog čoveka, ili postoje mehanizmi koji, i pacifistički opredeljene ljude, mogu da zavedu i odvedu na front? Kako se oseća čovek kada, makar i na silu, ode na ratište? Da li počinje da se prilagođava zakonima opstanka koji vladaju u ratu, ili i dalje razmišlja pacifistički? Koliko je dobrovoljaca bilo među ratnicima i da li su i “obični”, nasilno mobilisani ljudi, spremni da izvrše zločin? Da li boravak na ratištu automatski znači i beleg za čitav život? Da li antiratni aktivisti ikada mogu biti toliko jaki da se suprotstave militaristički opredeljenom režimu i da ga zaustave u nameri da započne rat? Učesnici tribine su bili antiratni aktivisti i političari: Nenad Čanak i Bala Lajoš.

U okviru pratećih programa izložbe prikazani su i dokumentarni filmovi: “Put bratstva i jedinstva” Maje Weiss (13. septembra 2002. godine), “Muzej radi državnim praznicima” Adrijane Stojković (14. septembra 2002.), “Rat je završen” Ivana Markova (16. septembra 2002. godine) i “Žrtva geografije” Daga Obrija (17. septembra 2002. godine).

Ovim konceptom organizatori su omogućili posetiocima izložbe da ne budu samo pasivni posmatrači, već da se aktivno uključe u proces suočavanja sa istinom o ratovima na prostoru bivše Jugoslavije. Važno je napomenuti da je izložba organizovana u saradnji sa institucijama pokrajinske i gradske vlade u Novom Sadu i predstavnicima pokrajinskog i gradskog MUP-a, a uz podršku Nenada Čanka, predsednika Skupštine AP Vojvodine i predsednika Lige

Socijaldemokrata Vojvodine. Organizatori izložbe u Novom Sadu postigli su dogovor o saradnji sa predstavnicima MUP-a, koji su profesionalno i korektno obavljali svoj posao na obezbeđenju javnog reda tokom održavanja izložbe.

Ko su bili posetioci izložbe?

Posetioci izložbe "Krv i med" i pratećih programa u Novom Sadu pripadaju svim starosnim, socijalnim, nacionalnim i verskim grupama koje žive u ovom gradu. Na projekcijama dokumentarnih filmova bilo je najviše mladih, dok su pripadnici srednje i starije generacije u većem broju posećivali tribine.

Bilo je i onih koji su izložbu posetili više puta, a bilo je i onih koji su iz dana u dan dolazili redovno. Organizatori izložbe su pružili posetiocima mogućnost da daju svoje komentare ili donesu fotografije i dokumente koji se odnose na period ratova na prostoru bivše Jugoslavije, što je uticalo na to da se u postavci izložbe svakog dana nađu novi elementi. Poruke koje su u toku dana "razmjenjivane" na papirima pored fotografija Rona Haviva, posebno su privlačile pažnju i čitale se kao "roman u nastavcima". Tokom deset dana trajanja izložbe u Novom Sadu uspostavljen je specifičan način komunikacije, koji je uspeo da kanališe različita emotivna stanja i doživljaje, (od ekstremnih i agresivnih stavova do argumetovanog i objektivnog stava), kada je u pitanju suočavanje sa istinom i posledicama ratova na prostoru bivše Jugoslavije.

Upotreba projekta *VIVISECT* u procesu suočavanja sa prošlošću

Kratki dokumentarni film i knjiga dokumenata pod nazivom *VIVISECT* predstavljaju svedočanstvo o načinu na koji je realizovana izložba ratnih fotografija "Krv i med" američkog fotoreportera Rona Haviva u Novom Sadu i reakcijama mnogobrojnih posetilaca izložbe.

Izložba koja je organizovana u Novom Sadu, od 10. do 20. septembra 2002. godine izazvala je veliku medijsku pažnju i kontroverzne reakcije posetilaca. Izložbu je videlo preko 5000 ljudi, a materijal koji je prikupljen tokom trajanja izložbe montiran je u kratki dokumentarni film pod nazivom *VIVISECT*, dok su komentari koje su posetioci izložbe ostavljali pored fotografija Rona Haviva, objavljeni u knjizi dokumenata. Knjiga dokumenata *VIVISECT* analizira pisane poruke posetilaca izložbe u Novom Sadu, društveno-istorijski kontekst i problem viktimizacije, kao i rezultate koji su postignuti u dosadašnjim procesima istine i pomirenja u Srbiji. *VIVISECT* je dokument koji svedoči o društvenoj

i političkoj situaciji u Srbiji, posle pada Miloševićevog režima, i razlozima zbog kojih je otežan proces suočavanja sa istinom o ratovima i ratnim zločinima koji su se dogodili u poslednjoj deceniji 20. veka na prostoru bivše Jugoslavije.

Dve godine posle održavanja izložbe Rona Haviva "Krv i med" (2004), stavovi građana Srbije prema Haškom tribunalu i pitanjima u vezi sa suočavanjem s prošlošću, ratnim zločinima, pomirenjem između ljudi, naroda i država na prostoru bivše Jugoslavije, kao i o kažnjavanju krivaca za ratne zločine, nisu se značajnije promenili u odnosu na stavove koji su u prethodnim godinama bili prisutni u javnosti. U političkoj i stručnoj javnosti, kao i u javnom mnjenju i dalje postoji oštra podela po pitanju stavova o Haškom tribunalu, njegovoj nadležnosti, kao i prema inicijativama za utvrđivanje istine i postizanja pomirenja.

U Srbiji i dalje postoji otvorena podrška pojedincima optuženim za ratne zločine. Odnos prema instituciji Haškog tribunala i dalje se pojavljuje kao simbol odnosa prema nacionalistički obojenom zločinu. Hag je u javnom govoru političara demokratske i tranzicione Srbije "omča oko vrata" i "gorka pilula koja se mora progutati", a ne stvarni idejni raskid i diskontinuitet sa pojedincima i politikom za koje se vezuju optužbe za ratni zločin.

U takvoj atmosferi knjiga dokumenata i kratki film pod nazivom *VIVISECT* koriste se kao dobar primer kako podstaći dijalog o ratnim zbivanjima na prostoru bivše Jugoslavije u različitim sredinama.

Viktimološko društvo Srbije je, u okviru svog projekta "Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti - Koji model istine i pomirenja/poverenja je potreban Srbiji?", na tribinama koje su organizovane tokom 2003. i 2004. godine u više gradova u Srbiji (Novi Sad, Velika Plana, Subotica, Barajevo, Niš, Kragujevac i Knjaževac), koristilo knjigu dokumenta i film *VIVISECT* za iniciranje razgovora sa učesnicima.

Takođe, u okviru predmeta *Analiza diskursa*, na IV godini Odseka za srpski jezik i lingvistiku, na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, prof. dr Svenka Savić koristi materijal iz knjige *VIVISECT* u radu sa studentima i pripremi za debatu "Govor mržnje". Rad na materijalu je organizovan tako da svaki student (ukupno 38), dobije spisak poruka ostavljenih za jednu fotografiju Rona Haviva na izložbi u Novom Sadu. Tekst Svenke Savić "Ron Haviv: Krv i med na fotografijama i u rečima" objavljen u knjizi, obavezna je literatura za studente. Iskustvo u dosadašnjem radu pokazuje da pojedini studenti, koji su izbeglice sa Kosova ili iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, još uvek nisu spremni za

saradnju i oprostjenje. Ipak, važno je istaći da se prvi put na jednoj visokoškolskoj ustanovi koristi materijal aktivista nevladinih organizacija u procesu suočavanja sa prošlošću.

Kratki dokumentarni film *VIVISECT* koji beleži reakcije posetilaca na izložbi u Novom Sadu, emitovan je tokom 2003. i 2004. godine na više TV stanica u Srbiji, a emitovan je i u programu TV Jadran iz Splita (Hrvatska), u emisiji Cenzura. Ova kratka forma predstavlja dobar način da se u različitim sredinama kroz programe lokalnih TV stanica, utiče na promenu stavova građana prema ratnim zločinima, i kažnjavanju krivaca za ratne zločine.

Kratki dokumentarni film *VIVISECT* prikazivan je svakog dana i u okviru izložbe "Deset godina rata" i izložbe ratnih fotografija Rona Haviva "Krv i med" u Izložbenom centru fotografija o ratu i sukobima (*War Photo Limited*) u Dubrovniku (Hrvatska), od septembra 2003. do 20. jula 2004. godine. Na dva sprata izložbenog centra bilo je izloženo oko 120 fotografija najboljih svetskih autora koje svedoče o sukobima i ratovima na prostoru bivše Jugoslavije. Na prvom spratu bila je postavljena izložba ratnih fotografija Rona Haviva "Krv i med", a na drugom radovi deset poznatih svetskih fotografa (Jon Jones, Christopher Morris, Noel Quidu, Jan Grarup, Claus Bjorn Larsen, Andrew Testa, Darko Bandić, Yannis Behrakis, Srđan Ilić) o ratnim strahotama u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu.

U sklopu galerije nalazi se i mala kino sala u kojoj je prikazano oko 600 fotografija tih autora i dokumentarni filmovi o reakcijama na fotografije Rona Haviva: film *VIVISECT* o reakcijama posetilaca izložbe "Krv i med" u Novom Sadu i "Eyes of the World". Direktor Izložbenog centra u Dubrovniku, Wade Goddard kaže "da film *VIVISECT* ne pruža samo uvid u nacionalistički idealizam koji je zagađio ovaj region, već i primorava posetioce da preispitaju sopstveno tumačenje izložbe". "Oni se vraćaju izložbi pošto pogledaju film i prvi put zaista gledaju u fotografije i poruke iza njih. Naša knjiga utisaka je puna pozitivnih naznaka o izložbi, a jedan deo naših posetilaca odlazi plačući." Ovu galeriju svakodnevno poseti nekoliko stotina posetioca, među kojima su i inostrani novinari, snimatelji, kao i učesnici različitih seminara o mirnom rešavanju sukoba i konflikta. Jedan od posetilaca galerije u Dubrovniku, bio je i apsolut na Univerzitetu u Sarajevu i Bolonji, koji trenutno radi na magistarskom radu iz ljudskih prava. Njegova teza ima radni naslov "Suočavanje sa prošlošću u bivšoj Jugoslaviji", i posebno ga interesuje kako je moguće prevazići poricanje ratnih zločina. U Dubrovniku je video film *VIVISECT*, i u svoj magis-

tarski rad uključio je delove iz filma i knjige, koji su ga podstakli da razmišlja i o tome kako ljudi razvijaju mehanizme poricanja ratnih zločina i kako se boriti protiv toga.

Tokom 2003. i 2004. godine projekat *VIVISECT* je izazvao veliko interesovanje domaće i međunarodne javnosti. Kratki dokumentarni film *VIVISECT* prikazan je i na međunarodnim Filmskim festivalima o ljudskim pravima u Njujorku (SAD), Paliću (Srbija), Prizrenu (Kosovo), Barseloni i Madridu (Španija), Varšavi (Poljska) i Ženevi (Švajcarska). Na Festivalu u Barseloni, film *VIVISECT* je dobio nagradu za najbolji kratki dokumentarni film. Film je prikazan i u 6 gradova u Španiji i 5 gradova u Poljskoj, a nedavno je prikazan i u programu TV Cenzure iz Splita. U okviru programa Putujućih festivala o ljudskim pravima, film *VIVISECT* se prikazuje i u Ukrajini, Jermeniji, Azerbejdžanu i Gruziji. Projekat *VIVISECT* do sada je predstavljen u Kikindi, Velenju (Slovenija), Stellenbosch-u (Južna Afrika), Beogradu, Pančevu, Priboju, Novom Bečeju, Rumi, Bajinoj Bašti, Zagrebu, Osijeku i Srebrenici. Prvo izdanje knjige dokumenata i film *VIVISECT*, štampano u tiražu od 300 primeraka, podeljeno je u celosti aktivistima nevladinih organizacija, novinarima, političarima i predstavnicima međunarodnih organizacija u više od 10 zemalja u svetu. Godinu dana posle objavljivanje prvog izdanja knjige dokumenata *VIVISECT*, štampano je i drugo izdanje u tiražu od 500 primeraka. Projekat *VIVISECT* nastavlja da se razvija kroz inicijativu Festivala o ljudskim pravima na filmu u Novom Sadu. Prvo izdanje ovog Festivala (decembar 2004. godine) posvećeno je temi "Rat na prostoru bivše Jugoslavije: pogled iznutra i spolja".

Marija Gajicki

New experience in the process of facing the past

In this paper the author presents the project *VIVISECT*, which was developed in connection to the negative reactions in several towns in Serbia to the exhibition of war photography of American photographer Ron Haviv. NGO Vojvodjanka organized the same exhibition in different way, which included removing the titles and allowing people to write their own titles and comments. As a result of that the book and documentary film *VIVISECT* are developed, which have been afterwards used for developing discussion about the past within community.

VLADAN BEARA
DR PREDRAG MILJANOVIĆ
BORIS POPOV*

Zašto uopšte pomagati ratnim veteranima?

«Društvo za zaštitu mentalnog zdravlja ratnih veterana i žrtava ratova 1991-1999» postoji od 1999. godine. Od kako smo počeli da radimo sa ratnim veteranima, prati nas pitanje zašto bi neko pomagao ratnim veteranima. Sa jedne strane, postoji stav da mi zapravo nemamo traumatizovane ratne veterane, da je sve to produkt mašte psihijatarata i psihologa, da su naši momci junaci, a da svakako postoje pojedinci koji "glume bolest" kako bi izvukli nekakve privilegije za sebe. Sa druge strane, postoji nerazumevanje nekih međunarodnih humanitarnih činilaca za probleme ratnih veterana, koji uglavnom imaju homogen stav prema svim ljudima sa iskustvom rata, kao o ubicama, pljačkašima, zločincima. Ratni veterani se doživljavaju kao neko ko kvari mirovni proces, neko ko je po definiciji loš i opasan, te je pametnije izbegavati bilo kakve kontakte sa njima i isključiti ih iz procesa transformacije društva i izgradnje trajnog mira.

Sada ćemo pokušati da argumentovano odgovorimo i jednima i drugima.

Počecemo prvo od grubog prikaza političke situacije u Srbiji 2004. godine. Ona izgleda otprilike ovako:

- Politička nestabilnost sa čestim izborima, nestabilnim koalicionim i/ili manjinskim vladama;
- Jačanje radikalnih političkih snaga, što samo po sebi predstavlja direktnu pretnju izgradnji trajnog mira;
- Slabe državne institucije i slab pravni sistem, što koči procese tranzicije;
- Visoka stopa nezaposlenosti i siromaštva kao rezultat ekonomske tranzicije;
- Nepostojanje jasnog koncepta o tome kako tretirati pitanje ratnih zločina kao i nepostojanje konsenzusa u društvu o tome;
- Nema otvorenosti/političke volje za suočavanje sa prošlošću, ma kakva ona bila;

- "Kultura ćutanja" o ratu na svim društvenim nivoima – koja zapravo predstavlja izbegavanje otvaranja tema koje se tiču ratnih dešavanja i celokupne društveno-političke situacije u prethodnom periodu; otvaranje predstavlja pretnju nekim strukturama moći da se suoče sa prošlošću i preuzmu odgovornost za sopstveno učešće u prošlim aktivnostima;
- Nedostatak razumevanja od međunarodnih učesnika za teškoće sa kojim se susreću ratni veterani u Srbiji.

Što se tiče samih ratnih veterana, mi nemamo tačne podatke o broju mobilisanih, ranjenih i traumatizovanih. Ipak, probaćemo da damo neke procene pravljene na osnovu kliničkog iskustva i razgovora sa obaveštenim pojedincima, koje je svakako potrebno uzeti sa rezervom.

Od oko 10 000 000 stanovnika u Srbiji:

1. Više od 700 000 ljudi bilo je mobilisano u više navrata tokom ratnih sukoba od 1991-1999;
2. Više od 10 000 ih je bilo u različitim paravojnim jedinicama,
3. Oko 25-30 % ih je traumatizovano. Dakle, prema našoj gruboj proceni u Srbiji postoji grupa od sto pedeset do dvesta hiljada traumatizovanih ratnih veterana. Kada na to dodamo njihov uticaj na članove porodica, te domicilno stanovništvo traumatizovano NATO bombardovanjem, možemo reći da je ratnom traumom pogođeno oko milion ljudi.

Pozicija ratnih veterana u Srbiji je dosta nepovoljna. Možemo reći da su dosadašnji pokušaji psihoterapijskog rada sa njima bili uglavnom sporadični i nesistematski. Na širem društvenom planu postoje dve vrste tabua koji opterećuju njihov položaj. Sa jedne strane to je politički tabu – *Poricanje* veteranskog pitanja u političkim krugovima:

- Zvanično Srbija nije učestvovala u ratovima pre 1999. godine;
- Zvanično veterani su učestvovali u "vojnim vežbama";

* Društvo za zaštitu mentalnog zdravlja ratnih veterana i žrtava ratova 1991-1999, Novi Sad, E-mail: mushroom@nspoint.net

Zašto uopšte pomagati ratnim veteranima?

- Nije potpuno zakonski regulisan njihov socijalni status.

Sa druge strane imamo javni tabu – *Odbacivanje* veterana od strane društva. Jedan deo javnosti ih optužuje što su izgubili rat, (“nesposobni”, “neorganizovani”, “nemotivisani”, “razularena banda”), a drugi za to što su uopšte išli u rat (da “kolju”, “pljačkaju”, “ubijaju”).

Iz svega do sada rečenog sledi da su veterani velika marginalizovana grupa u Srbiji. I ne samo to - oni su grupa koja pokazuje velike teškoće tokom reintegracije u mirnodopsko društvo. Nekoliko je osnovnih razloga za to.

Traumatizovani ratni veterani su ljudi koji pokazuju:

- Gubitak poverenja u civilne norme i vrednosti društva koje ih je poslalo u rat, a koje sada diže ruke od njih,
- Veterani su izolovane grupacije, najčešće odbačene od strane ostatka društva,
- Pokazuju veoma nisku toleranciju na različite frustracije.

Kao posledica toga dolazi do nasilja u porodici, nesposobnosti da zadrže posao, zloupotrebe droga i alkohola, kao i do potrebe za brzim i radikalnim rešenjima u svim područjima života, jer smatraju da ne mogu više da podnesu da čekaju da se stvari promene nabolje.

Emocije koje najčešće dominiraju kod veterana su bes, povređenost i krivica. Kao posledica ovih emocija, nabrojanih simptoma i društvenog nerazumevanja sledi da veterani predstavljaju veliki rizik ponovnog uključivanja u nove nasilne aktivnosti. U najboljem slučaju, nerazrešena trauma ratnih veterana predstavlja kočnicu, a sami veterani su prepoznati kao «spoilers» (onaj ko kvari, ometa) u procesu mirnog razrešenja konflikata i uspostavljanja trajnog mira.

Postoje dva osnovna pristupa tretiranju ratnih veterana. Prvi je njihovo poricanje, ignorisanje ili odbacivanje, kao što radi većina međunarodnih i domaćih organizacija i institucija. Drugi, koji mi zagovaramo, podrazumeva aktivno učešće u proceni, postavljanju i pokušaju rešavanja psiholoških i pravnih problema veterana.

Šta ukoliko ih poričemo? Šta ukoliko niko ne radi sa njima?

- Problem ratne traume se vremenom ne smanjuje, već raste. Drugim rečima, traumatizovani veteran u velikom broju slučajeva nije u stanju da se na adekvatan i konstruktivan način uhvati u koštac sa svakodnevnim problemima; on se, naprotiv, sve više povlači iz društvenog života, povećava se nezado-

voljstvo, bes, krivica, te su česte posledice razvodi, otkazi na poslu, nasilje, zloupotreba supstanci, pokušaji samoubistva. Na taj način dolazi do komplikacija na intrapsihičkom, profesionalnom i porodičnom planu. Traumatizovani članovi porodice mogu, takođe, postati manje efikasni, deca počinju pokazivati zastoje u učenju i probleme u školi, itd. Problem se, na taj način, i vremenski prenosi sa generacije na generaciju, jer je poznata činjenica da zlostavljana lica u vremenskoj perspektivi postaju novi zlostavljači.

- Društvena izolacija ratnih veterana se povećava.
- Potreba za brzim i radikalnim rešenjima na svim nivoima dalje raste.

Šta ukoliko radimo sa traumatizovanim ratnim veteranima?

- Oni od dvostrukog minusa za uspostavljanje mira (kao što je rečeno ranije – veterani sami mogu biti ponovo angažovani u nasilnim aktivnostima, ili mogu jednostavno odbijati da se aktivno uključe u procese izgradnje mira), ukoliko dođe do adekvatnog razrešenja njihove traume, postaju dvostruki plus za uspostavljanje mira. Kada razreše svoje traumatsko iskustvo, ratom traumatizovani ljudi ne samo da smanjuju verovatnoću svog ponovnog angažmana u nasilnim aktivnostima, već imaju i moć da ustanu i kažu šta jeste rat, i kakva je vrednost mira. Oni samoinicijativno pokazuju želju da o svom iskustvu govore. Razlika u odnosu na stanje pre tretmana je u tome što sada o njemu (svom iskustvu) mogu da govore bez destruktivnog emocionalnog opterećenja.

Kako naše Društvo radi na problemu ratne traume:

1. Direktan rad sa ratnim veteranima:

- Terapeutski rad sa srpskim i albanskim veteranima,
- Savetovališta u južnoj Srbiji i u Vojvodini,
- Podrška uspostavljanju grupa za samopomoć.

Cilj:

- Unapređenje mehanizama prevladavanja na individualnom planu
- Multiplikacija toga putem grupa za samopomoć.

2. Rad na edukaciji

- Seminari sa medicinskim osobljem, vojskom i policijom u Srbiji i na nivou regije,
- Ekspertske supervizije,
- Predavanja.

Cilj:

- Senzitivizacija za ovaj problem i izgrađivanje znanja o ratnoj traumi i terapijama,
- Izgrađivanje regionalne mreže edukovanog medicinskog osoblja.

3. Informisanje javnosti

- Mediji,
- Publikacije,
- Javne tribine,
- Konferencije.

Cilj:

- Senzibilizacija javnosti i relevantnih institucija u Srbiji,
- Konfrontacija "kulturi ćutanja",
- Senzibilizacija relevantnih međunarodnih učesnika u mirovnim procesima.

**Vladan Beara
Dr Predrag Miljanović
Boris Popov**

**Why helping war
veterans, at all?**

»The society for the protection of mental health of the war veterans and victims of the 1991 – 1999 wars« was founded in 1999, as a non-governmental, non-partite and non-profit association of citizens whose basic aim is the preservation of mental health of refugees and displaced persons, war veterans (persons who have undergone the experience of war, usually against their will), members of their families and all persons who have been traumatized by the wars in the area of the former SFRY in the period between 1991 and 1999. The current projects involve: 1. The Trauma Center in Novi Sad, which provides psychological and legal assistance to war veterans and all citizens who were endangered by war operations; 2. Counselling services for trauma in Leskovac, Vranje and Bujanovac, whose primary aims are resocialization and treatment of the traumatized participants and casualties of the wars, as well as the decrease of social, political and interethnic tensions; 3. Education of war veterans for the leaders of self-help peer groups and 4. Educational experience seminars for *REBT* psychotherapeutic work with psychological trauma with the aim to educate experts for more efficient work with traumatized clients.

ZDRAVKO MARJANOVIĆ*

Bez nacionalne strategije o istini i pomirenju nema pravog rešenja

Malo istorije

Društvo za toleranciju je nastalo kao mirovna grupa u toku rata u Bosni, a grupa ljudi koja je formirala Društvo i ranije je radila, ne znajući za postojanje nevladinih organizacija. Sredina u kojoj smo nastali je po mnogo čemu specifična. Nabrojaćemo najvažnije: centralna zbivanja - od pripreme do izvođenja - oko «Jogurt revolucije» događala su se u Bačkoj Palanci; kasnije, pojavom višestranačja postaje jako uporište SPS i lično njenog predsednika; blizina granice sa Hrvatskom; stanovništvo velikim delom kolonizirano iz Bosanske Krajine (partizanske porodice); sredina izrazito zatvorena.

Prve akcije su sprovedene javnim apelima protiv rata. Glavna ulica u gradu je bila izlepljena našim plakatima protiv rata, veoma brzo smo počeli izdavati bilten «Tolerancija» pod motom «Učimo bogatstvo i lepotu življenja u različitosti». Javne tribine od kojih je jedna nosila naziv – Tolerancija kao osnovni uslov opstanka i napretka ili – kako se brani «svoj» narod. Totalna nezainteresovanost građana za sve što se oko njih događa nas nije pokolebala. Čak ni okupljanje ekstremista pred zgradom Opštine koji su tražili oružje da «pobiju Ustaše u Iloku». Naprotiv, nastavili smo aktivni rad. Kako smo imali ogromnu masu izbeglica, među kojima mnogo dece, krenuli smo i u rad sa izbeglicama. Pored davanja pomoći, bavili smo se i organizovanjem njih samih ali i radom sa njima kroz razgovore tipa – Šta nam se to dogodilo, i rad sa decom. Kasnije smo radili na koordinaciji susreta udruženja izbeglica iz SRJ (*UPIJ*) i Udruge prognanika Hrvatske, kao i Udruge izbeglica iz Bosne u Osijeku.

Blizina granice sa Hrvatskom i veoma dobre veze sa ljudima iz Iloka i Vukovara, te veza sa Pokretom za mir Pančevo su nas, već na samom

početku, dovele u kontakt sa mirovnim pokretom u Hrvatskoj. Od tada pa sve do danas traje naš zajednički rad. Radili smo na području istočne Slavonije i zapadnog Srema, gde nam se kasnije pridružila Grupa 484, i kao organizovanija i mnogoljudnija preuzela veliki broj inicijativa. Mi smo radili na nekoj vrsti osveščivanja ljudi, pokušavajući da okupimo one koji žele aktivno raditi na pomirenju, što je bilo skoro nemoguće. Značajan rad se dalje odvijao kroz koordinaciju mirovnih grupa Hrvatske, Srbije i Baranje u kojoj su, na žalost, učestvovala samo tri grupe iz Srbije: Somborska mirovna grupa, Grupa 484 i mi. Sve do integracije ovog područja u ustavno-pravni poredak Hrvatske, kako se to tada zvalo, rad na pomirenju bio je koordiniran, s tim što je svaka organizacija radila i druge aktivnosti, u skladu sa mogućnostima ali uz stalnu međusobnu informisanost.

Novije aktivnosti

Pored izdavanja biltena «Tolerancija» u kome su česte teme vezane za ovu materiju, zbog čega smo navukli veliki broj neprijatelja u lokalnoj sredini, i rada sa decom kroz razne oblike, pokušali smo da, u saradnji sa NVO iz Hrvatske i Mađarske, radimo na planu prekogranične saradnje nacionalnih manjina. Uradili smo analizu zakonodavstva i bavili se istraživanjem na temu nacionalnih manjina. Organizovali smo čitavu seriju radionica, javnih tribina i okruglih stolova u sve tri zemlje, i doneli zajednički veoma dobre stavove o radu na tom planu, te formirali Kuću za multikulturalnost i prekograničnu saradnju. Rezultat ipak nije zadovoljavajući. Treba nastaviti i uporno gurati saradnju, ali nas «male» malo ko prihvata da finansira. Zbog toga smo se okrenuli prekograničnoj saradnji lokalnih vlasti, preduzetnika i civilnog sektora kroz projekat koji je proizišao iz rada na prekograničnoj saradnji nacionalnih manjina, s tim što smo u ovaj posao uključili i Bosnu. Kroz ovu saradnju uspeli smo da

* Koordinator Društva za toleranciju, Bačka Palanka, E-mail: mzdravko@EUnet.yu

kod lokalnih vlasti 11 gradova ozvaničimo naše multietničke likovne susrete mladih.

Kao rezultat rada uz veoma skromna sredstva, okupili smo u Bačkoj Palanci na međunarodnom radnom sastanku predstavnike sva tri sektora iz 16 gradova iz nabrojane četiri države. Jedina tačka dnevnog reda sastanka je bila: Potpisivanje sporazuma o prekograničnoj saradnji na konkretnim oblicima. Sporazum je potpisalo 11 lokalnih vlasti, mali broj preduzetnika i 18 nevladinih organizacija. Usvojen je operativni plan kojim je tačno definisano šta će ko uraditi. Naravno da ide veoma teško, a naše mišljenje je da treba biti zadovoljan ako uspemo napraviti saradnju između nekoliko gradova iz nekoliko oblasti. Problem aktivnijeg rada civilnog sektora, nas i naših saradnika, a time i realizacije operativnog plana, su uglavnom finansijska sredstva.

Zašto smatramo da je ovo rad na planu istine i pomirenja?

Ako znamo da skoro dve decenije najodgovorniji rade na raspirivanju mržnje i nepriznavanju bilo kakve krivice za rat i zločine u njemu, posebno na jednostranom, neobjektivnom i nakaradnom tumačenju istorije, da živimo u državi čija politička elita ne želi ni govoriti o istini i pomirenju, ako pojedine velike i u narodu uticajne političke stranke imaju takve programe koji se mogu ostvariti samo novim ratom, ako nemamo na nacionalnom nivou nikakve komisije o istini i pomirenju, ili imamo lakrdiju od toga, ako se naše informativne kuće i dalje služe dobrim delom govorom mržnje, istina ne na onako grub način kako je to bilo ranije ali zato snažnije i sa čak većim efektima, smatramo da mi jedino možemo, kao prvi korak – ako ne baš ka istini a ono bar ka pomirenju - raditi na planu saradnje na lokalnom nivou. Ova saradnja i kontakti neminovno će dovesti i do razmatranja onoga bez čega nema mira na ovim prostorima – do istine i pomirenja. Ovome ide u prilog u narodu duboko ukorenjeno nepoverenje prema drugim/drugačijim, kao rezultat skoro dvadesetogodišnjeg raspirivanja nepoverenja i mržnje prema susedima. Zbog toga imamo utisak da su predrasude sada snažnije kod velikog dela građana nego što su bile na početku ratnih sukoba.

Naši planovi za dalje

Smatramo da erupcija mržnje i nepoverenja neposredno pred početak ratnih sukoba ima svoje polazište u nikada obavljenom poslu na temu istine i pomirenja iz prošlosti. Kod Srba to seže još od Nemanjića do legendi o kralju Petru I i naravno do

II Svetskog rata. Ima se utisak da smo sami sa sobom pričali o svemu ovome i nikada nismo razmenili mišljenja sa bilo kim. Pri tome smo sliku o nama samima idealizovali. Čini mi se da su predrasude glavni problem ali isto tako da su one nastale i nastaju iz straha. Iz nemanja hrabrosti suočavanja sa istinom o sebi samima. Čini mi se da je i Dositej Obradović, zbog njegove otvorenosti prema svetu i pozivu da se uljudimo, prestao imati, čak i u školama u Srbiji, ono mesto koje mu istinski pripada. Ako ovome dodam nemanje nikakve aktivnosti na nacionalnom nivou o istini i pomirenju i sve ranije rečeno, onda smatram da treba raditi malim koracima u lokalnoj sredini iz temelja i nenametljivo. Pri tome bi bilo veoma važno pokretanje koordinirane akcije u čitavom civilnom sektoru Srbije, ali se bojim da naš civilni sektor, iz raznoraznih razloga, nije spreman da to na takav način radi.

Naši planovi za dalje, naravno ako uopšte opstanemo, su vrlo jednostavni.

Prvo smatramo da treba raditi na onome što već oživljava, a to je realizacija Operativnog plana Sporazuma o prekograničnoj saradnji. Dobre efekte daju naši Multietnički susreti mladih, prvenstveno zbog smeštaja mladih u privatne kuće tokom trajanja susreta.

Drugi projekat koji smo davno napravili, a nikada našli sredstva i aktiviste (naravno moraće se inovirati), je Društveni klub Društva za toleranciju. Namera nam je da kroz njega pokrenemo veliki broj pitanja koja sva, u suštini, idu u pravcu priče o istini i pomirenju. Pri tome ne mislimo da se treba bazirati samo na poslednje ratne sukobe već i na sagledavanje sadašnjih problema vezanih za prošlost. Vojvodina je posebno osetljivo područje o čemu se mora voditi računa i sa tog aspekta. Čvorove nastale vekovima moramo učiti razdrešivati inače nam nema izlaza.

Naravno, priključićemo se svakoj akciji koja bi ova pitanja pokrenula na nacionalnom planu. Ako to ne učini civilni sektor, nema nikog drugog ko bi to pokrenuo. Iskreno se nadamo da još u nama ima toliko snage da to možemo uraditi, iako smo duboko ubeđeni da se naš civilni sektor prosto istopio posle onog jednog oktobra, upetljavanjem u politiku i političke borbe.

Umesto zaključka

Mada je civilni sektor veoma aktivan na planu istine i pomirenja, njegove akcije su pojedinačne bez dovoljno koordinacije i posebno bez međusobne informisanosti. Prave se «kišobran» organizacije, radi titule i uticaja na sponzore, a ne radi suštinskih poslova.

Sve, ili skoro sve političke strukture koje ulaze u borbu za vlast nemaju ili hrabrosti ili čist obraz (iz prostog razloga što je velika većina njih učestvovala u proizvodnji mržnje i pothranjivanju predrasuda samo u cilju osvajanja vlasti) da se bave ovim problemom.

Bez nacionalne strategije o istini i pomirenju, posebno bez najaktivnijeg uključivanja medija, nemamo pravog rešenja. Ako to ne uradimo, bojim se da pravimo najveći zločin sopstvenom potomstvu, što je jasno pokazano u poslednjih dvadesetak godina.

Zdravko Marjanović

There is no solution without national strategy about truth and reconciliation

The society for tolerance was set up as a peace group in 1993, which means that it has been dealing with the issue of reconciliation ever since it came into being.

The two kinds of activities on the reconciliation plan have so far been the following:

Fieldwork in Eastern Slavonia and Western Srem as well as in Bosnia and Herzegovina.

Activities in the local communities.

Current activities include the implementation of the agreement on cross-border cooperation of the local authorities, entrepreneurs and the civil sector of four countries: Hungary, Croatia, Bosnia and Herzegovina and Serbia and Montenegro.

As we believe that the problem is not only related to the truth (the precondition for reconciliation) during the latest wars, but that those roots are far deeper, our plans are to activate our long-standing project of the Social club, through the "House for multiculturalism and regional cooperation" that we formed by signing an agreement with some NGO-s in Croatia and Hungary. The project includes encounters of the citizens, primarily of the children and of the young, in order to openly discuss issues related to their everyday lives, one of the most important being reconciliation. In this process, we also perceive the process of rehabilitation through dispersing stereotypes that were created as a consequence of the long-existing absence of confrontation with the truth.

BOJANA KOSTADINOVIĆ*

Aktivnosti *Inicijativa* na planu istine i pomirenja

Inicijative su regionalna nevladina organizacija sa sedišem u Prokuplju. Osnovana kao Toplička Inicijativa, otvaranjem kancelarije u Gnjilanu 2004. godine prerasta lokalne okvire i menja naziv u *Inicijative*. Organizaciju je 2000. godine osnovalo četvoro aktivista Otpora, studentskog pokreta čiji je cilj bio demokratizacija društva.

Naša *misija* je stvaranje građanskog društva i podsticanje građanskog aktivizma i pluralizma. *Cilj* organizacije je transformisanje neprijateljstava i konflikata u saradnju i međusobno poštovanje zajedničkih vrednosti kroz podršku aktivnosti civilnog društva na razvoju mehanizama, programa i strategija za uspostavljanje dijaloga. Otvaranje kancelarije na Kosovu, logičan je nastavak aktivnosti ove organizacije na uspostavljanju dijaloga i prekogranične saradnje sa civilnim sektorom u regionu.

Inicijative su poznate kao prva nevladina organizacija koja je posle ratova u regionu, 2003. godine, u tada već demokratskoj Toplici, progovorila na temu krivice i odgovornosti. Organizovanje tribina, projekcija dokumentarnih filmova, izložbi i fotografija, naišlo je na osudu javnosti, bojkot medija i negodovanje vlasti. Projekciju dokumentarnog filma *Otmica* o ubistvu sjeverinskih muslimana, demonstrativno je napustilo desetak građana, koliko ih je bilo u publici, predstavnici vlasti su negodovali ispred sale, a mediji se nisu odazvali pozivu jer nisu želeli da objave informaciju o ovom događaju.

Organizovano je niz tribina i sesija za građane, sudstvo i medije o Haškom tribunalu i spremnosti domaćih sudova za suđenje ratnim zločincima, kao i o ratno-huškačkom novinarstvu. Tribine su, u zavisnosti od teme, u manjoj ili većoj meri izazvale interesovanje.

Iste godine, *Inicijative* organizuju debatu *Kosovska Mitrovica - podeljeni grad*, koja je u Prokuplju okupila novinare iz severnog i južnog dela podeljenog grada. Ova debata značajna je zbog

činjenice da je prvi put posle sukoba na Kosovu jedan Albanac došao u zvaničnu posetu Prokuplju i sa građanima Toplice razgovarao o zločinima počinjenim na Kosovu. Ovoga puta predsednik opštine je otvorio debatu, predstavnici grčke ambasade bili su u publici, veliki broj građana, naročito raseljenih sa Kosova, učestvovao je u debati, a mediji su ovaj događaj propratili sa velikim interesovanjem. Snimak debate emitovan je u celosti na TV B92 u okviru serijala *Istina, odgovornost, pomirenje u bivšoj Jugoslaviji*.

Inicijative su tokom svojih aktivnosti identifikovale prioritarnu ciljnu grupu sa kojom će nadalje raditi. Mladi, kojima su roditelji ostavili u nasleđe mržnju prema drugima i drugačijima, postaju zapostavljena i marginalizovana društvena grupa. Usled krizom oslabljene porodice, školstva i čitavog društva, u nacionalističkim porukama političara, koje mediji slepo prenose, prepoznaju svoju istinu i slepo je slede, postajući tako lako sredstvo za manipulaciju.

Projekat "*Mladi za budućnost*", okupio je krajem 2003. i početkom 2004. godine grupu od tridesetak mladih Srba i Albanaca iz Srbije i sa Kosova na promociji ideje pomirenja. Rezultat njihovog timskog rada, na radionicama održanim na Kopaoniku, je časopis "*Mladi za budućnost*", štampan na engleskom, srpskom i albanskom jeziku, a govori o problemima mladih u obe sredine, zajednički identifikovanim na radionicama. Jedan od osnovnih problema koji su prepoznali je nedostatak protoka informacija, kao i manipulacija istinom od strane medija i političara. Zato su na radionicama imali zadatak da jednu istu vest pišu u dve varijante, za ozbiljan, informativni list i tabloidni list, da bi uočili mogućnost manipulacije istinom u zavisnosti od načina na koji se ona predstavi. Presentaciju časopisa javnosti u Srbiji i na Kosovu preduhitriili su nemiri na Kosovu 17. marta 2004. godine, zbog čega su dalje aktivnosti na ovom projektu bile stopirane. Činjenica da su mladi bili glavni učesnici

* *Inicijative*, Prokuplje, E-mail: igor@inicijativa.org.yu

nemira, pokazala je da nikako ne treba odustati od ideje da se na njih utiče u pozitivnom smislu, ali je ova ista činjenica zahtevala promenu strategije. Projekat "Mladi za budućnost" organizovan je u saradnji sa jednom lokalnom nevladinom organizacijom iz južnog dela Mitrovice i misijom *Mercy Corps*-a na Kosovu, i prilagođen je potrebama ciljne grupe i biće nastavljen pod nazivom *Youth Voice*. On treba da pokrene učenike srednjih škola iz seoskih sredina, najranjiviju grupu mladih kada je uticaj nacionalistički orijentisanih političara u pitanju, da zauzmu svoj stav i kritički posmatraju rad lokalnih samouprava kroz izveštavanje za školski list *Youth Voice* ili "Glas mladih". Projekat pokriva teritoriju kojoj pripadaju sela na jugu Srbije i Severu Kosova. Mesečna izdanja štampaće se kao lokalni školski listovi, dok će jednom u dva meseca biti štampana dvojezična izdanja koja podrazumevaju i razmenu informacija između učenika Albanaca i Srba, kao i zajedničke ekskurzije za najuspešniju i najtalentovaniju decu koja pobede na konkursima. Nakon godinu dana realizacije projekta, deca bi trebalo da imaju izgrađen svoj stav prema drugim narodima u okruženju koji je mnogo tolerantniji u odnosu na dosadašnji.

Inicijative su svoju mirovnu poruku prenele i mladima koji posećuju najveći muzički festival u ovom delu Evrope, novosadski Exit 04. Projekat "Imam neka s(j)jećanja" pokazao je kako mladi iz bivših jugoslovenskih republika, koji dolaze u Srbiju na festival, doživljavaju prelazak granica i susret sa ljudima koji žive u Srbiji. Na tribini je prikazan istoimeni dokumentarni film, snimljen u organizaciji beogradskog *Dokumentacionog centra ratovi 1991-1999. godine*, koji beleži razmišljanja i susrete mladih iz Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine koji su odseli u Exit hostelu, o svemu sa čime se susreću za vreme trajanja festivala, a zatim i uzvratnu posetu studentkinje iz Beograda prijateljima iz Hrvatske, na jednom od koncerata rok grupe iz Srbije. Zaključak ovih mladih ljudi je da razmena informacija doprinosi otvaranju jednih prema drugima, ali da ona još uvek nije dovoljno intenzivna. Dolazak u Srbiju ih je ohrabrio da pokrenu inicijative u svojim sredinama za saradnju sa mladima iz regiona, i da upravo filmovi kao što je "Imam neka s(j)jećanja" mogu da podignu svest o drugima koji su nam u stvari veoma slični.

Nastavak prekogranične saradnje sa mladima, *Inicijative* planiraju i kroz projekat koji će umrežiti univerzitete u regionu - Niš, Priština, Skoplje,

Tetovo. Ovaj projekat treba da pomogne studentima da usvoje pregovaračke veštine, a takođe treba da stvori mogućnost za stvaranje pregovaračkih timova u regionu kao jezgro zdrave diplomatije, koja bi doprinela stabilnosti u regionu.

Ipak, stabilnost regiona, proces pomirenja i uspostavljanje saradnje, ne može se postići pojedinačnim delovanjem nevladinih organizacija, koje su loše ili skoro uopšte nisu povezane oko ideje pomirenja. Potrebno je da se svest o značaju ovakvih inicijativa podigne ne samo u civilnom društvu, već da se u njih uključe društvene institucije na najvišem nivou. Činjenica da je konferenciju *Istina i pomirenje u bivšoj Jugoslaviji: Gde smo sada i kuda dalje* otvorio predsednik Republike Srbije, govori o njenom značaju za demokratizaciju Srbije. Potrebno je, međutim, da svest o tome prođe i u institucije koje mogu da utiču na kreiranje svesti građana, naročito mladih ljudi, koji često nemaju mogućnosti da dođu do informacija na osnovu kojih će kreirati svoje mišljenje, već često usvajaju već postojeće, jedino ponuđeno.

Mi smo u čitavu ovu priču ušli sa idejom da možemo i hoćemo da nešto promenimo. Mnogi će to pripisati našoj mladosti, ali upravo zbog toga što nemamo dovoljno iskustva za sada samo pronalazimo načine da postignemo svoje ciljeve. Povezivanje sa organizacijama koje, takođe, ostvaruju ili su već ostvarile svoje ciljeve, i razmena iskustava, značajno bi doprineli napretku u našem radu. Osnivanje mreže nevladinih organizacija samo je korak do napretka.

Bojana Kostadinović

Activities of NGO Initiatives in the field of truth and reconciliation

Initiatives is regional NGO located in Prokuplje, which have been working on different truth and reconciliation projects. The main target group in their work are young people. The project *I have some memories* has been conceived to lend support to the young in the process of recovery, forming of genuine values and preparing for reconciliation in the region. Another project is the magazine *The Young for the Future*, (Published in three languages: Serbian, Albanian and English) that is the result of the work of the young from Serbia and Kosovo at the workshops that were held on Kopaonik in December 2003 and February 2004.

DANILO RAKIĆ*

Neka razmatranja o položaju i perspektivi interno raseljenih lica na prostoru bivše SFRJ

Devedesetih godina, tokom ratnih sukoba zbog raspada bivše SFRJ, više od 4 miliona ljudi je napustilo svoje domove. Od tog broja više od 1.500.000 je spas potražilo unutar granica svoje zemlje u internom raseljenju. Pet ili skoro deset godina od završetka sukoba u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, na Kosovu i u Makedoniji, u regionu je ostalo oko 600.000 interno raseljenih lica (*IRL*), bez mogućnosti da se vrate u mesta odakle su izbegli ili integrišu u sredinu gde su potražili utočište.

Od svog osnivanja 1995. godine, Grupa 484 kao neprofitna, nevladina organizacija pomaže izbeglicama iz Bosne i Hrvatske, a od 1999. raseljenima sa Kosova. Grupa 484 pruža informativnu, pravnu i psihosocijalnu pomoć najugroženijim izbeglicama i raseljenim licima, prvenstveno usmeravajući podršku ka ojačavanju njihovih sopstvenih kapaciteta za zaštitu svojih prava.

Pošto nisu prešli međunarodnu granicu, i u odsustvu obavezujućeg međunarodnog sistema koji bi ih štitio, odgovornost za položaj raseljenih lica leži pre svega na njihovoj matičnoj državi koja mora da im obezbedi punu jednakost sa drugim građanima. U praksi, raseljena lica su izložena mnogim problemima u ostvarivanju osnovnih građanskih, ekonomskih i socijalnih prava, kao što je dobijanje ličnih dokumenata, ostvarivanje vlasničkih prava, pristup zdravstvenoj zaštiti, socijalnoj pomoći, ostvarivanje prava na adekvatan smeštaj itd. Bez posebnih mera zaštite, iz pravne jednakosti koju raseljeni navodno imaju, često proizilazi nemogućnost ostvarivanja ljudskih prava i teškoće u pristupu javnim uslugama.

Naime, iako su im često potrebne iste mere zaštite kao izbeglicama, raseljeni na prostoru bivše SFRJ suočavaju se sa nebrigom i diskriminacijom državnih vlasti i sve manjom zainteresovanošću međunarodnih organizacija koje su težište svojih

aktivnosti premestili ka drugim kriznim regionima u svetu. Organizacije, kao što su *UNHCR*, *ICRC*, *WFP*, *ECHO*, obustavile su ili značajno smanjile programe humanitarne pomoći, preusmeravajući svoje aktivnosti na dohodovne i razvojne projekte, što je dovelo do rizika da najugroženiji među raseljenim budu potpuno uskraćeni za pomoć u hrani i osnovnim životnim namirnicama koja im je i dalje preko potrebna. Ekonomske sankcije, ratovi i velike selidbe stanovništva dovele su do opšteg siromašenja društva, iscrpljenosti institucija sistema i srozavanja nivoa usluga koje država može da ponudi, tako da u zemljama regiona još ne postoje kapaciteti socijalne zaštite koji bi efikasno zamenili humanitarnu pomoć međunarodnih organizacija.¹

S tim u vezi, *NRC* je upozorio da smanjenje broja raseljenih ne znači nužno ispunjenje dugoročnih rešenja, jer na primeru Hrvatske i Bosne i Hercegovine se može videti da teška ekonomska situacija ili diskriminatorna praksa protiv pripadnika manjina čine povratak raseljenih teškim ili neodrživim.² Živeći na marginama društva u teškim životnim uslovima, raseljeni u regionu su permanento izloženi raznim formama direktne i indirektno diskriminacije, a negde, kao na Kosovu, čak otvorenom nasilju i zastrašivanju.

* Grupa 484, Gračanička 10, Beograd, E-mail: office@grupa484.org.yu

1 U Srbiji, Međunarodni komitet crvenog krsta (*ICRC*) ponudio je da pomogne u tom prelazu obezbeđivši milion evra koji će da se dodeljuje najugroženijim raseljeničkim porodicama preko računa Komesarijata za izbeglice Republike Srbije. Dogovor je bio da petstotina porodica svakog meseca prelazi na račun Ministarstva socijalne zaštite i da prestaju da budu na teretu *ICRC*. Tih 6.000 porodica obuhvata oko 30.000 najugroženijih raseljenih lica koji imaju pravo na socijalnu zaštitu. Svakog meseca bi petstotina porodica trebalo da prolazi kroz proceduru lokalnih centara za socijalni rad kako bi tu pomoć nastavili da dobijaju od države, ali prema nezvaničnim izveštajima iz Ministarstva taj program nije zadovoljio očekivanja.

2 *NRC*, Global IDP project, Protecting internally displaced persons in the *OSCE* area: A neglected commitment, October 2003.

Opšta oskudica i nedostatak perspektive i dalje će biti snažan izvor socijalnih tenzija. Bez sadržajne i dublje demokratizacije i stvaranja povoljne klime u regionu, teško će se stvoriti pretpostavka za trajno rešenje problema raseljenih. U odsustvu izgledne egzistencijalne perspektive, veliki broj raseljenih i izbeglica naći će se «u socijalno deklasiranim slojevima koji su tradicionalno uporišta nacionalizma».³ Savet Evrope je upozorio da se tragedija tih ljudi često zloupotrebljava za promovisanje ekstremističkih političkih ideja.⁴ Prema oceni *HCIT*-a, zloupotreba njihove pozicije žrtve odnosno politička radikalizacija i usmeravanje raseljenih ka ekstremnim političkim opcijama biće olakšana ukoliko ne bude pomaka u rešavanju njihovih osnovnih životnih problema.

Osvrt na položaj raseljenih lica u zemljama bivše SFRJ

U Srbiji i Crnoj Gori, pet godina od prestanka sukoba na Kosovu, nalazi se 224.833 interno raseljenih (Srba, Roma i drugih nealbanaca), od kojih 206.789 u Srbiji, a 18.044 u Crnoj Gori. Nacionalističke opcije su ojačale posle parlamentarnih izbora, a mnoge partije u takozvanom demokratskom bloku još uvek su opterećene nacionalističkim i ksenofobičnim stavovima. U celini gledano, nema povoljne političke klime za efikasno rešavanje problema raseljenih u društvu. Nestabilna politička situacija u Srbija potresa sva polja delanja koja se tiču izbeglica i *IRL*, tako da ne postoji strategije za rešavanje problema raseljenih koji su izloženi sistemskoj vrsti indirektno diskriminacije kada je u pitanju, pre svega, registrovanje prebivališta i pribavljanje ličnih dokumenata, što je preduslov za sticanje svih ostalih prava. *UNHCR* očekuje da razni programi, uključujući i Strategiju za smanjenje siromaštva, neće blagovremeno početi sa implementacijom, što će dovesti do zanemarivanja potreba najugroženih među izbeglicama i raseljenim.⁵ Prema istraživanju *ICRC*, oko 90 odsto raseljenih u Srbiji nalazi se ispod granice siromaštva, za razliku od deset odsto lokalnog stanovništva ispod te granice.⁶

3 Ratko Bubalo, *HCIT*, Ograničavajuće okolnosti brzog iznalaženja trajnih rešenja izbegličkih problema na području bivše SFRJ, 2004.

4 *COE*, *SAM* has changed enormously but not yet enough, September 2004.

5 *UNHCR*, South-Eastern Europe – Major developments, 2004.

6 *ICRC*, The Vulnerability Assessment of Internally Displaced persons in Serbia nad Montenegro, July 2003.

Iz političkih razloga, Vlasti u Srbiji potpuno su nevoljne da ponude programe integracije za raseljene, insistirajući na njihovom povratku na Kosovo. Aktivnosti najvažnijih međunarodnih činilaca (*UNHCR*, Savet Evrope, *OEBS*), kao i domaćih organizacija koje se bave zaštitom *IRL* i promocijom njihovih prava, ograničene su stoga na predlaganje mera u okviru opcije povratka na Kosovo, što limitira pravo *IRL* da se integrišu u mestima raseljenja. Eksplicitan primer takve diskriminacije je u procesu zatvaranja kolektivnih centara. Programi novčane i materijalne pomoći za ljude koji izlaze iz kolektivnih centara usmereni su samo na izbeglice, ali ne i na raseljena lica. Preostalih 8.000 raseljenih u kolektivnim centrima mogu da odaberu samo premeštaj u drugi kolektivni centar, odnosno ponovno preseljenje.

Takođe, nestabilnost političkih institucija, praktično nepostojeći pravni okvir na nivou državne zajednice Srbije i Crne Gore, kao i veoma usko i neprecizno određene nadležnosti državnih organa i lokalne samoprave, potpuno blokiraju svaku aktivnost na promociji prava *IRL* na državnom i lokalnom nivou.

U Crnoj Gori, položaj raseljenih je dodatno otežan jer ih vlasti tretiraju kao građane Srbije bez jednakih prava sa građanima Crne Gore. Oni su potpuno isključeni iz društvenog sistema, bez mogućnosti dobijanja državljanstva, zaposlenja, socijalne pomoći, adekvatnog smeštaja itd. Odnos crnogorskih vlasti prema izbeglicama i *IRL*, često je bio predmet kritika međunarodnih organizacija.

Oko 25.000 raseljenih lica, pre svega pripadnika manjina, raseljeno je usled etničkih sukoba i tenzija unutar Kosova. Takođe, u provinciji pod protektoratom Ujedinjenih nacija, nalazi se još uvek 5.000 Albanaca iz Preševske doline s juga Srbije koji su na Kosovo izbegli tokom 2000. i 2001. u vreme borbi srpskih snaga bezbednosti sa albanskim pobunjenicima.⁷ Prema podacima *UNHCR* na Kosovo se do sada vratilo oko 11.000 Srba, Roma i drugih nealbanaca, od kojih 3.800 prošle godine.

Broj povratnika na Kosovo je mali, pre svega zbog nepostojanja osnovnih bezbednosnih uslova. Veoma su česti slučajevi ubistava, paljenja i uništavanja imovine i drugih oblika napada i zatrašivanja. Nasilje je kulminiralo u neredima albanske većine protiv srpske zajednice i međunarodne uprave 17. i 18. marta 2004. godine, kada je 20 ljudi ubijeno, oko 950 povređeno, a uništeno je najmanje 750 kuća i stanova pripadnika manjina

7 *NRC*, Global *IDP* project, Profile of Internal Displacement: Serbia nad Montenegro, March 2004.

kao i 36 crkava i manastira. Neredi su doveli da novog raseljenja više od 4.000 ljudi, uglavnom unutar provincije, a pet meseci kasnije njih 2.300 i dalje je bilo raseljeno.⁸

Takođe, nerešena imovinska pitanja, nemogućnost zaposlenja i neadekvatno i nedovoljno finansiranje projekata reintegracije, bili su glavni razlozi za slab povratak raseljenih.

U avgustu 2004, *UNHCR* je preporučio zemljama Zapadne Evrope da nastave da pružaju zaštitu azilantima, pripadnicima manjina sa Kosova i ljudima iz mešovitih brakova i da, pre svega iz bezbednosnih razloga, ne vraćaju te ljude u provinciju, ali ni u druge delove Srbije i Crne Gore gde bi se našli u stanju internog raseljenja, odnosno u situaciju da neće moći da ostvare osnovna ljudska prava. *UNHCR* je apostrofirao Rome, Aškalije i Egipćane, kao posebno ugrožene i marginalizovane etničke grupe na Kosovu i u Srbiji. Ta organizacija je zauzela stanovište da povratak tih ljudi ne bi bio razlozan, sem ukoliko ne bi bio iznimno opravdan u svakom pojedinačnom slučaju.⁹

U BiH i Hrvatskoj, nacionalističke partije su se vratile na vlast, ali na sreću više otvoreno ne upražnjavaju jezik ksenofobije. S druge strane, skoro da ne postoji ili je znatno usporeno rešavanje brojnih izbegličkih i raseljeničkih problema, posebno onih koji proizilaze iz diskriminatorskih propisa (stanarsko pravo, pravo na učešće u privatizaciji). Takođe, ono što se čini u korist raseljenih i izbeglica, radi se pod pritiskom, odnosno iznuđeno je prijemom u Savet Evrope, uključivanjem u Evropsku uniju itd.

U Hrvatskoj, prema zvaničnim podacima u aprilu 2004. godine bilo je 11.493 interno raseljenih lica. Od ovog broja 1.702 IRL su srpske nacionalnosti, koji uglavnom čekaju da se vrate u svoje domove u Slavoniji u Istočnoj Hrvatskoj. Od 220.000 raseljenih Hrvata, 211.510 se vratilo u svoje domove. Pored malog broja raseljenih Srba, u Hrvatskoj postoji i značajan broj izbeglica – više od 200.000 za koje nije nađeno dugoročno rešenje devet godina od prestanka sukoba. Mali broj registrovanih raseljenih Srba u Hrvatskoj može da se objasni i manjkavim popisom koje su hrvatske vlasti sprovele 1997., 1999. i 2003. godine.¹⁰

8 *UNHCR* position on the continued international protection needs of individuals from Kosovo, August 2004.

9 *UNHCR*, The possibility of applying the internal flight or relocation alternative within Serbia and Montenegro to certain persons originating from Kosovo and belonging to ethnic minorities there, August 2004

10 *NRC*, Global *IDP* project, Profile of Internal Displacement: Croatia, May 2004.

Vlada Hrvatske je izrazila rešenost da vrati uzurpiranu imovinu izbeglim Srbima, ali je, prema podacima *UNHCR*, propustila da ispuni zadate rokove za povraćaj, tako da još uvek ima 3.509 slučajeva okupirane imovine. Pored brojnih zakonskih i proceduralnih teškoća s kojima se izbeglice i IRL suočavaju, povratak otežava i teško ekonomsko stanje u pojedinim regijama koje je dovelo do toga da je u nekim slučajevima povratak bio neodrživ. Zbog smanjenja fondova, *UNHCR* je bio prinuđen da smanji pomoć povratnicima pri preuzimanju domova koje je trebalo osposobiti za stanovanje. Ti domovi su najčešće prethodno bivali opljačkani, a njihova infrastruktura je namerno uništavana.¹¹

Na osnovu selektivne diskriminatorne primene Zakona o stambenim odnosima, nekoliko desetina hiljada Srba je izgubilo stanarsko pravo na oko 30 - 35.000 stanova. Odluka Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu od jula 2004. da odbije tužbu bivšeg nosioca stanarskog prava Kristine Blečić protiv Hrvatske, ceneći da nije došlo do povrede prava imovine, odnosno da stanarsko pravo nije identično pravu vlasništva, sigurno neće doprineti trajnom rešenju problema izbeglica i raseljenih lica. (Presuda broj 59532/00-Blečić protiv Hrvatske)

U Bosni i Hercegovini, od 2 miliona ljudi koji su napustili svoje domove tokom rata, oko 900.000 ljudi je bilo interno raseljeno. Osam godina od prestanka rata i potpisivanja Dejtonskog sporazuma oko 330.000 ljudi je ostalo raseljeno unutar zemlje u oba entiteta. U Federaciji BiH ostalo je oko 140.000 raseljenih, 170.000 u Republici Srpskoj i 20.000 u distriktu Brčko.

Zahvaljujući protektoratu međunarodne zajednice, vraćanje imovinskih i stanarskih prava u Bosni i Hercegovini odvija se neometano, ali glavna prepreka za održivi povratak je teška ekonomska situacija bez mogućnosti zaposlenja. Povratak raseljenih u BiH najviše usporava nedostatak finansijskih sredstava za obnovu oštećenih i uništenih kuća, a odlazak međunarodnih donatora preči pogoršanju ovog problema.¹²

Takođe, povratnici koji se vraćaju u entitete u kojima predstavljaju etničku manjinu povremeno su izloženi napadima čiji je cilj zastrašivanje i zaustavljanje daljeg povratka. Prema oceni *UNHCR*, bezbednosna situacija daje osnov za zabrinutost pošto su u 2003. zabeležena tri ubistva u vezi sa povratkom.¹³ Dodatnu zabrinutost izaziva povlače-

11 *UNHCR*, South-Eastern Europe – Major developments, 2004.

12 *NRC*, Global *IDP* project, Profile of Internal Displacement: Bosnia and Hezegovina, January 2004.

13 *UNHCR*, South-Eastern Europe – Major developments, 2004.

nje NATO trupa, koje bi trebalo da zamene mirovne snage EU, koje možda neće moći da odgovore naraslim etničkim tenzijama, s obzirom na njihov broj i nedostak iskustva u očuvanju mira.¹⁴ Takođe, povratnici, koji uglavnom predstavljaju nacionalne manjine u entitetima u koje se vraćaju, još uvek se suočavaju sa diskriminacijom u zapošljavanju, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti i školstvu, zbog čega su pojedine opštinske vlasti izložene pritisku i sankcijama Visokog predstavnika međunarodne zajednice.

U Makedoniji, kao rezultat etničkih sukoba između Albanaca i Makedonaca 2000. i 2001. oko 170.000 ljudi je izbeglo iz svojih domova od kojih je 74.000 bilo interno raseljeno. Od potpisivanja Ohridskog sporazuma u avgustu 2001. godine, 95 odsto izbeglih i raseljenih se vratilo u svoje domove. Oko 2.700 ljudi koji su još uvek raseljeni ne vraćaju se, pre svega, zbog straha za svoju bezbednost. Ipak, sa završetkom obnove njihovih kuća, očekuje se da će se značajan broj raseljenih vratiti svojim domovima tokom 2004.¹⁵

Zaključak

Neujednačen regionalni pristup predstavlja veliku prepreku za povratnike i raseljene. Postoje velike razlike u pravnom i opštem egzistencijalnom položaju izbeglica i raseljenih lica u zemljama u regionu (na primer: stanarska prava u BiH i Hrvatskoj). Isto tako, u Srbiji postoji velika ozlojeđenost na međunarodnu zajednicu, odnosno

njenu upravu na Kosovu, predstavljenu kroz *UNMIK* i *KFOR*, zbog potpunog promašaja da uspostavi bezbednost i poštovanje osnovnih ljudskih prava na Kosovu i Metohiji, kao što su to uspeali u Bosni i Hercegovini. Ipak, očekivanja od međunarodnih i evropskih integracija, iako često nerealna, daju prostor evropskoj i međunarodnoj zajednici da uslovljava pomoć ispunjavanjem preuzetih međunarodnih obaveza i daju joj mogućnost da više insistira da se svuda u regionu pod jednakim uslovima ostvaruju prava kako povratnika tako i raseljenih lica.¹⁶ *UNHCR* smatra da bez urgentnog procesa pomirenja koji bi obuhvatio sve ljude u regionu, uz snažnu podršku međunarodne zajednice, pitanje mira i ekonomskog razvoja ostaje nerešeno, kao i problem povratka ili integracije raseljenih lica.¹⁷

Danilo Rakić

The overview of the status and prospective of internally displaced persons on the territory of the former Yugoslavia

In this paper the overview of the status and the prospective for the future of internally displaced persons in Serbia and Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Croatia and Macedonia is done. The Group 484 is an NGO, which have been supporting refugees since 1995 and internally displaced persons from Kosovo since 1999.

14 AFP, Ethnic hatred stalks Bosnia a decade after war, 11 September 2004.

15 NRC, Global IDP project, Profile of Internal Displacement: Macedonia, February 2004

16 Ratko Bubalo, *HCIT*, Ograničavajuće okolnosti bržeg iznalaženja trajnih rešenja izbegličkih problema na području bivše SFRJ, 2004.

17 *UNHCR*, Closing the Circle: From Emergency Humanitarian Relief to Sustainable Returns in South Eastern Europe, April 2004.

DRAGAN AĆIMOVIĆ*

Nekoliko ideja o sećanju na prošlost kao osnovi za izgradnju trajnog mira

Na osnovu javnog poziva za slanje predloga u okviru projekta – Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti, kakav model istine i pomirenja je potreban Srbiji? koji je organizovalo Viktimološko društvo Srbije, smatrao sam kao svoju intelektualnu dužnost da izrazim stavove o ovom veoma važnom pitanju. Pripadnik sam generacije koja je sa besom i gorčinom doživela raspad bivše Jugoslavije, koja je sa radošću dočekivala pobeđe Cibone i Jugoplastike u evropskim takmičenjima, Mateje Svet i Bojana Križaja u skijanju, kojoj su Crvena jabuka i Film omiljene grupe, i za koju je Ohridsko jezero jedno od najlepših mesta na svetu. Međutim, gospodari rata su početkom devedesetih godina sve to pokušali da sruše u ime svojih zločinačkih ciljeva. Govorili su nam da je sve ono što smo smatrali lepim, zapravo ružno, da se u prošlosti treba sećati samo krvavih trenutaka. Grešili su, a na žalost mnogi su im poverovali. Ja nisam.

Prošlost ima svoje krvave, ali i svetle momente. Prvih se treba stideti, ali i prihvatiti ih kao istorijsku činjenicu. Svetle trenutke treba pamtititi kao nadu u vedriju budućnost. Da bi stekli pravu sliku o prošlosti moramo biti spremni da se uočimo sa istinom o prošlim sukobima, moramo uspostaviti poverenje i biti spremni za pomirenje i uzajamno prihvatanje kao jedinu šansu za pozitivnu budućnost.

U okviru javnog poziva za slanje predloga izneo sam svoje ideje i mišljenje o sledećim temama:

- Koji oblik sećanja na prošlost bi stimulatивно delovao na uspostavljanje trajnog mira u bivšoj Jugoslaviji uopšte, i u Srbiji posebno?
- Kako povratiti međusobno poverenje građana u Srbiji, posebno onih koji pripadaju različitim političkim, ideološkim i interesnim organizacijama i stranama?

- Kako se sećati prošlosti a ne stvarati nove, već premostiti postojeće podele?

Kao oblik sećanja na prošlost trebalo bi odrediti dan u godini, koji bismo mogli nazvati Dan istine i pomirenja, koji bi bio posvećen svim žrtvama ratnih sukoba u bivšoj Jugoslaviji, kada bi svi građani izrazili u isto vreme sećanje na žrtve. Važno je napomenuti da datum Dana istine i pomirenja treba pažljivo odrediti da ne bude istorijski vezan za zločine samo jednog naroda. Jedan od mogućih datuma je i 9. maj – Dan Evrope. Tog dana bi se odvijali zajednički koncerti i sportska takmičenja pevača i sportista iz bivše Jugoslavije. Takođe, uručivale bi se nagrade ljudima koji su spasili pripadnike drugih nacija za vreme ratnih sukoba. U obrazovnom sistemu u okviru maternjeg jezika i književnosti trebalo bi obrađivati priče dece koja su preživela ratne strahote, a uz saradnju sa međunarodnim stručnjacima odrediti zajednički sadržaj lekcija o ratnim sukobima u istorijskim udžbenicima u svim republikama bivše SFRJ.

Važnu ulogu u sećanju na prošlost treba da imaju mediji, jer su oni imali značajnu ulogu i u razbuktavanju ratnih sukoba. Trebalo bi oformiti nezavisne novinarske timove sa novinarima iz bivše Jugoslavije, koji bi pripremali emisije o ratnim sukobima na objektivni način. Uz međunarodnu pomoć i uz učešće glumaca iz bivše SFRJ, mogla bi se uraditi serija o građanskom ratu u SFRJ kao što je npr. «Vetrovi rata».

Posebno je važno uspostaviti saradnju civilnog sektora, kroz zajedničku saradnju na projektima pomirenja NVO iz bivše Jugoslavije. Balkanske mirovne studije trebalo bi da imaju što je moguće značajniju ulogu na fakultetima.

Da bi se povratilo međusobno poverenje građana u Srbiji, treba uspostaviti društvenu saglasnost oko minimuma zajedničkih vrednosti, organizovati saradnju sa NVO i tribine na kojima će različite ideološke i političke organizacije u duhu dijaloga i tolerancije razmeniti mišljenja. Obrazovni

* Diplomirani sociolog, Bogatić, E-mail: acimovicdragan@yahoo.com

sistem ne bi trebalo da naglašava shvatanja ni jedne političke, ideološke i interesne organizacije, već bi trebalo uspostaviti ravnotežu.

Da bi sećanje na prošlost premostilo postojeće podele, umesto da stvara nove, trebalo bi podržavati sećanje na lepe stvari iz prošlosti, kao npr. emitovati serije koje su bile rado gledane u svim krajevima bivše Jugoslavije, kao što su «Bolji život», «Velo misto», «Top lista nadrealista». U posebnim terminima bi trebalo emitovati najveće uspehe sportista iz bivše Jugoslavije, što bi kod mnogih izazvalo pozitivno sećanje na bivšu državu. Kao što postoji «Euro žurnal» na nemačkoj DW televiziji, trebalo bi osmisliti «Ju žurnal» sa prilozi- ma novinara iz bivše Jugoslavije.

Najpopularniji kviz bivše Jugoslavije «Kviskoteka» trebalo bi ponovo organizovati uz saradnju televizija iz republika bivše SFRJ. Kao što je RTS organizovao kviz «Zdravo Evropo» u kojem su se srednjoškolci takmičili u znanju o zemljama EU, trebalo bi organizovati kviz u kojem bi se takmičili srednjoškolci iz bivše SFRJ, a gde bi nagrade bile putovanja po bivšoj Jugoslaviji. Kviz bi se zvao npr. «Zdravo prijatelji».

Ovo su neke od ideja o tome koji bi oblik sećanja stimulatивно delovao na uspostavljanje trajnog mira, kako povratiti međusobno poverenje i kako kroz sećanje na prošlost premostiti podele. Nadam se da će se neke od ovih ideja ostvariti i da će istina, poverenje, pomirenje i uzajamno prihvatanje postati sastavni deo našeg društva u bežanju od mračne prošlosti ka pozitivnoj budućnosti, kojoj, nadam se, svi težimo.

Dragan Aćimović

Some thoughts about remembering the past as the foundation of peace building

The author answered the Victimology Society's call for the proposals about constructive ways of dealing with the past in Serbia. In this paper he is presenting his main ideas in that regard: celebration of the Day for the truth and reconciliation, cooperation between different groups within the society and development of positive memory.

TIJANA MILOŠEVIĆ*

***Topljenje leda* - Projekat studenata Američkog univerziteta u Bugarskoj**

Topljenje leda je projekat čiji je cilj rešavanje etničkog konflikta između Srba i kosovskih Albanaca. Ideja i organizacija projekta je delo nekoliko studenata Američkog univerziteta u Bugarskoj (*AUBG-a*). Početna ideja projekta bila je organizovanje serije panel diskusija između studenata pripadnika ove dve etničke grupe u cilju otklanjanja nepoverenja, mogućih zabluda i predrasuda za koje se smatralo da bi mogle da postoje uprkos činjenici da nisu bile eksplicitno izražene. Shvatili smo da je neophodno iskoristiti situaciju gde naše dve etničke grupe studiraju zajedno da bi se konačno razjasnile neke sporne teme koje nas razdvajaju. Da bismo jednog dana mogli da pomognemo u rešavanju situacije kod kuće, odnosno u Srbiji i na Kosovu, potrebno je da prvenstveno razjasnimo neke stvari među nama. Dakle krajnja ideja projekta je ambicioznija i odnosi se na širenje njegovog efekta na javnost u Srbiji i Kosovu.

Diskusije su počele u aprilu 2004 godine i inicirali su ih studenti četvrte, završne godine *AUBG-a*. Prva, aprilska, diskusija je bila zapravo iniciranje otvorenog razgovora o sukobu među Srbima i kosovskim Albancima. Iako su studenti ove dve grupe međusobno pričali ili se družili, oduvek je postojalo osećanje da o osetljivim temama kao što su sukobi iz bliske prošlosti ne treba govoriti jer se može prouzrokovati neprijatnost, povreda nečijih osećanja, a možda čak i otvoren sukob. Dakle učesnici projekta su osećali da odnos između dve grupe često nije potpuno iskren i da izvesna nelagodnost i ustručavanje svakako postoje.

Za većinu studenata iz Srbije dolazak na *AUBG* je prva prilika za susret sa Albancima i s obzirom na prethodna dešavanja, uticaj propagande i predrasuda koje su opšte raširene, generalno je bilo teško postaviti se na pravi način. Neki studenti bi prosto izbegavali teme koje su se odnosile na

etnički konflikt, a drugi bi prosto izbegavali bilo koju vrstu iskrenog druženja. Dakle iniciranje otvorenog razgovora, i to o uzrocima etničkog konflikta i suštini našeg odnosa na samom univerzitetu, je svakako bilo nešto sasvim novo sa prilično neizvesnim ishodom. Učesnici su se plašili da mogu reći nešto što bi drugima zvučalo glupo, nešto što bi moglo zvučati nacionalistički, uvredljivo ili opet, s druge strane, izdajnički.

U aprilskoj diskusiji su studenti prvi put otvoreno pričali: o svom nepoverenju i uzrocima istog kada je reč o 'drugoj strani', o tome čega su se plašili pri upoznavanju studenata iz druge etničke grupe, o čemu nisu smeli da pričaju i koji su uzroci straha; kakav je bio očekivani odnos, a kakav su zaista zatekli. Naš cilj je bio da otklonimo mogućnost da prijateljski odnosi budu samo površinska kozmetika i pretvorimo ih u nešto dublje, bazirano na poverenju.

Iskustva su bila različita. Neki studenti su bili pod velikim uticajem propagande kod kuće, te su na univerzitet došli sa mnogo predrasuda o kojima su sada konačno mogli da čuju nešto više. Bitna činjenica za mnoge ljude je bila ta da nisu jedini koji imaju predrasude, brige i nedefinisane stavove. Priznanje da neka nelagodnost svakako postoji bila je bitan momenat.

U ovoj diskusiji su prisutni pripadnici obe nacije shvatili koliko malo su znali o životu „druge strane“, kroz šta su oni prolazili za vreme konflikta pre i posle 1999. i kako su ih oni doživljavali. Ono što su ljudi u Beogradu, i Srbiji uopšte, imali prilike da vide u medijima nije realnost kroz koju su prolazili kosovski Albanci i obrnuto. Slušanje ličnih iskustava je bilo od presudne važnosti za bolje razumevanje cele situacije. To je bila jedinstvena prilika da se bolje razumeju dešavanja na ovim prostorima i to je iskustvo koje ljudi kroz medije kod kuće, u Srbiji i na Kosovu, ne mogu da dobiju.

Održana je još jedna serija diskusija u oktobru 2004 godine. Pošto je „led otopljen“ ideja je da se nastavi u tom smeru i da se nove generacije koje

* Studentkinja Američkog univerziteta u Blagoevgradu, Bugarska i volonterka Viktimološkog društva Srbije, E-mail: anajit84@yahoo.com

stižu na ovaj fakultet oslobode svih predrasuda koje bi mogle da donesu od kuće i osposobe za mnogo slobodniju komunikaciju sa pripadnicima druge etničke grupe. Krajnji cilj je da se pozitivna iskustva te interakcije jednog dana aktivno prenose na populaciju kod kuće. Održane su mulimedijalne prezentacije gde su i Srbi i kosovski Albanci prikazali svoju viziju istorije, događaja iz 1999, kao i elemente propagande koji su se pojavljivali na teritoriji Srbije i Kosova u toku devedesetih i koji su u mnogome doprineli kreiranju negativnih osećanja i nesigurnosti koja trenutno postoji. U poslednjoj diskusiji, studenti su čak govorili o martovskim nemirima, pokušavajući da analiziraju uzroke i različite aspekte tragičnih događaja, kao i moguća rešenja za prevenciju daljih sukoba.

Iako zvuči kao vrlo ambiciozna zamisao, susreti, druženja koja podrazumevaju razmenu iskustava među omladinom sa Kosova i iz Srbije mogu doneti rešenje etničkog sukoba na duge staze. Kod starijih ljudi je jako teško rekonstruisati i otkloniti predrasude uz koje su odrasli i proveli veći deo života. Bitno je uticati na mlade generacije kod kojih te predrasude još uvek nisu potpuno učvršćene. Upravo su mladi ljudi ti koji će jednog dana, nadamo se, preuzeti brigu o regionu. Upravo stoga,

komunikacija i razumevanje danas znači veće šanse za konačno suzbijanje etničkog konflikta, koji je nosilac i ekonomske i političke stagnacije, kao i za aktivnu kooperaciju u budućnosti. Dakle, razmena između studenata i srednjoškolaca, pripadnika dve etničke grupe, kao i organizacija seminara čiji predmet bi bila diskusija o etničkom konfliktu su od izuzetne važnosti.

Tijana Milošević

***Melting the ice* – Project of students of American University in Bulgaria**

Melting the ice is the project which aim is resolution of ethnic conflicts between Serbs and Albanians from Kosovo. The idea about the project came from several students of American University in Bulgaria (AUBG). The original idea of the project was to organize the series of panel discussions with participation of students, Serbs and Albanians. The main aim of the project is to help remove inconfidence and prejudices and preparation of students to work on the same issue after coming back to their communities.

NIKOLA PERUŠIĆ*

Atrociteti u Vojvodini

Više puta je rečeno kako se ove godine u Vojvodini dogodilo više incidenata sa međuetničkim elementima nego tijekom proteklih deset godina. Slijedi mapiranje te konfliktne situacije kao prvi korak u uspostavljanju strategije za upravljanje i rješavanje ovog konflikta.

Prvi incident u ovoj godini desio se u bunjevačko-hrvatskom selu Tavankut kraj Subotice u novogodišnjoj noći kada je po drugi put u mjesec dana porušen kip Matije Gupca. Slijedila je prijetnja smrću članovima uredništva tjednika Hrvatska riječ, kao i tadašnjoj generalnoj konzulici Republike Hrvatske u Subotici Jasmini Kovačević Čavlović.

Tijekom proljeća zabilježena su rušenja groblja, ispisivanje uznemirujućih grafita, a nakon toga su počeli i fizički sukobi. Tu naglašavam kako se ne radi o nekim «kavanskim tučama» i incidentima koji su neizbježni u multietničkim zajednicama, već je bitan uzrok bila etnička različitost. Primjerice, zabilježeni su napadi na pojedince u centru Subotice samo zato jer su govorili mađarskim jezikom.

Reagiranjem policije i državnih organa ne može se ocijeniti adekvatnim jer mnogi slučajevi nisu evidentirani, mnogi su nerasvijetljeni, nekažnjeni i to pospješuje nastavak takvih događaja. Izuzetno je važno prepoznati, reagirati, učiniti javnim podatke o incidentima i pojedince koji ih čine, ne samo zbog toga da bi se baratalo činjenicama umjesto glasinama, provjerenim informacijama umjesto poluinformacijama, već i kako bi postojalo povjerenje da se to prepoznaje kao problem i da se radi na rješavanju. U nedostatku toga, ohrabruju se nacionalizmi. Onaj koji izaziva incidente i onaj koji želeći da se brani od njih, izazivaju novi krug incidenata.

U mađarskom jeziku se za ovu pojavu rabi riječ «atrocitet» koja ima drugačije značenje od «incidenta». Incident sadrži smisao nečeg izvan uobičajenog, a atrocitet više dočarava surovo nadgornjavanje upotrebom sile. Atrociteti višu nisu isto što i incidenti, jer su incidenti izuzetak od pravila, a

atrocitet predstavlja potvrđivanja pravila – da se manjinama loše piše.

No, nedostatak konkretne akcije nije odlika samo republičkih vlasti kojima je trebalo dugo vremena da je uopće primjete, već nažalost i pokrajinskih i općinskih vlasti. Tako se desila visoka politizacija ovog pitanja koje je razmatrano u Kongresu SAD, Vijeću Europe, na samitu OEBS, a održana je i zajednička sjednica Odbora za sigurnost te za međunacionalne odnose Republike Srbije.

Zbog nedostatka transparentnih informacija, visoke politizacije ovog pitanja, za civilni sektor je teško djelovati, a pogoto zbog izostanka potpore vlasti. NVO «Radionica Zenith Mühely» imala je radionice kojima se obrađivala trauma kod učenika osnovnih škola u kojima su se dešavali incidenti, ali je izostala potpora, kao i za inicijativu za utemeljenjem posebne općinske komisije u Subotici u kojoj bi predstavnici civilnog sektora činili korake na prevazilaženju situacije. Prijedlog za sastavljanje civilne komisije je bio u cilju mimoilaženja političke zlouporabe ovog pitanja, a kasnije se pokazalo kako su brojni političari uporabili i zlouporabili ovo pitanje.

U mapiranje ovog konflikta je potrebno naglasiti postojanje organizacije HVIM – Omladinski pokret 64 županije (predtrianonska Mađarska je imala 64 županije), a ova grupa na nerješavanju incidenata gradi ideju stvaranja «sjeverne multietničke regije», što je u javnosti ocijenjeno kao prijedlog podjele Vojvodine. Ova grupa je u sukobu sa Savezom vojvođanskih Mađara i njenim predsjednikom Józsefom Kaszom, kojem se pred srpskom javnosti pokušava podmetnuti vođenje avanturističke politike, što uopće ne stoji zbog dugogodišnjih mirovnih napora ove stranke i predsjednika.

No, imajući u vidu kako postojeće institucije nisu u mogućnosti efikasno se uhvatiti u koštac s ovim pitanjem, a uzimajući u obzir iskustva drugih konfliktnih regiona poput Sjeverne Irske, trebalo bi najozbiljnije razmotriti stvaranje konflikt menadžment centra koji bi na neformalni način vršio utje-

* Udruženje građana «Krov», Subotica, E-mail: perusic@tipp-net.co.yu

caj na smanjenje incidenata putem edukacije mladih, kod kojih je najveća etnička distanca i neprihvatanje različitosti.

Što se tiče udruge «Krov», ona svoje aktivnosti usmjerava ka učenicima hrvatskih odjeljenja i njihovim potrebama.

Nikola Perušić

Atrocities in Vojvodina

In Vojvodina, resentment has begun to affect everyday life and is threatening to acquire mild fea-

tures of Belfast. The first wave of incidents against the minorities began towards the end of last year and in the beginning of this year. During last spring, graveyards, monuments, churches and tokens of the minorities' identity were being desecrated and destroyed. Physical incidents followed, as well as confusing situations blurring the full scope of the situation. The description of these events has been enriched by a new term – atrocities. However, we have to face the fact that this topic is also weighing upon the civilian sector. The NGO Zenith has grappled with the problem of inter-ethnic school fights, but one swallow does not mean spring.

NENAD ĐURĐEVIĆ*

Koraci ka uspostavljanju dijaloga na Kosovu – iskustva *Centra za nenasilni otpor*

Početak inicijative upozavanja i zbližavanja dve strane – Srba i Albanaca – počeo je krajem 2001. godine u Beču, na inicijativu Američkog instituta za mir (*USIP*). Karakteristika sastanka bilo je veliko nepoverenje i distanca među učesnicima. Učesnici su bili predstavnici političkih partija iz Srbije i sa Kosova. Nije bilo lokalnih srpskih predstavnika. Čak i predstavnici stranaka tzv. Demokratskog korpusa su imali velikih podozrenja prema 'drugoj strani' i branili su zvaničnu poziciju svojih stranaka odnosno Vlade. Problem je što su predstavljali 'kolektiv', 'nacion', 'nas', 'njih'. U takvoj atmosferi konstruktivan razgovor je bio nemoguć.

Nastavak saradnje se odvijao kroz organizovanje serije sastanaka na nivou civilnog društva, jer se pošlo od pretpostavke da je civilno društvo dinamičnije, nije omeđeno stegama svakodnevne politike i da može napraviti ključni proboj na relaciji srpsko – albanskih odnosa. Međutim, i predstavnici civilnog društva su pod velikim uticajem 'svojih realnosti' i teško su uspevali da se otrgnu događajima koje je diktirala svakodnevna politika.

Pokazalo se koliko je važna uloga 'trećeg' kao medijatora. Takođe, važno je konstantno održavanje procesa razgovora osmišljavanjem zajedničkih aktivnosti. Posle određenog vremena i organizovanih sastanaka nužno je organizovati konkretne inicijative koje vode boljem upoznavanju etničkih zajednica. Civilni sektor, na konkretnim primerima saradnje može da pokaže da je komunikacija moguća. U tom slučaju bi se iz faze dijaloga prešlo u fazu saradnje. Dijalog se vodi oko neke konkretne stvari i trebalo bi da vodi nekom cilju, idealno približavanju dve strane i postizanju dogovora. Ako je

dijalog sam sebi svrha dolazi do brzog zamora, gubljenja vremena i odustajanja od komunikacije.

Otežavajuća okolnost su i inicijative koje su iznuđene preferencijama donatora i/ili političkih partija. S druge strane, postojanje komunikacije civilnog društva s jedne strane i političkih partija i Vlada s druge strane, može da predstavlja pozitivan primer saradnje na približavanju suprotnih stavova i može voditi boljem razumevanju 'suprotne' strane. Uloga lokalnih organizacija i uspostavljanje partnerstva sa njima na terenu je ključna u razumevanju situacije i izgradnji poverenja.

Nenad Đurđević

Steps toward the establishment of dialogue in Kosovo – experiences of the *Center for non-violent resistance*

The beginning of the initiative of acquainting and rapprochement of the two sides – the Serbs and the Albanians – began by the end of 2001 in Vienna, at the initiative of the United States Peace Institute (*USPI*). The distinctive feature of the meeting was a high degree of mistrust and distance among the participants. The participants were the representatives of political parties from Serbia and Kosovo. There were no representatives of the local Serbs. The cooperation continued through a series of meetings that were organized on the level of the civil society, because it was assumed that the civil society is more dynamic, unrestricted by the limitations of daily politics and that it is capable of bringing about a major breakthrough in the Serbian – Albanian relations.

* OTPOR – Beograd, E-mail: n.djurdjevic@otpor.com

MARTIN SNODDON*

Iscljujuće sećanje

U Severnoj Irskoj, postignuti "Mirovni sporazum" nam je doneo krhki mir, koji nije bez nasilja, ali je nasilje između zajednica u velikoj meri smanjeno. Nasilan konflikt koji smo preživeli ostavio nam je u nasleđe, između ostalog, zatrovana sećanja pojedinaca i društva, što je posledica taktičke propagande koju su koristile sve umešane strane tokom godina obeleženih nasiljem, kao i traumatu, bol i patnju koju su preživele hiljade ljudi. Sećanja koja nastavljaju da žive u glavama pojedinaca mogu negativno uticati na budućnost kako tih osoba, tako i društva u celini; podsticanje amnezije ne predstavlja rešenje.

Resurs centra za konflikt i traumatu (Conflict Trauma Resource Center - *CTRC*) *Iscljujuće sećanje* poziva građane da podele svoja emotivna iskustva sa drugima da bi kroz taj proces doživeli ličnu transformaciju. *Iscljujuća sećanja* su ponikla iz post-konfliktnog južnoafričkog društva, iz starosedelačke kulture američkih Indijanaca, iz životnog iskustva Aboridžina i Maora i iz zapadnjačkog kliničko-terapeutskog pristupa. On predstavlja kombinaciju različitih gore pomenutih elemenata sa ličnom pričom/procesom pripovedanja istine koji na neki način podseća na Komisiju za istinu, ali se značajno razlikuje po tome što se to čini u diskreciji i bez javnog preispitivanja. Kao model, on se može povezati sa principima restorativne pravde u tom smislu što pruža priliku za popravljavanje poremećenih odnosa.

Počeci ovog projekta datiraju iz 1999. u Irskoj, kroz aktivnosti vezane za Kairos projekat. Godine 2001, Centar se nadovezao se svojim aktivnostima na proces oporavka, da bi kasnije upravljao i facilitirao njegovo sprovođenje i razvoj u Severnoj Irskoj, Južnoj Irskoj i Velikoj Britaniji. Projekat pruža jedinstvenu priliku za razmatranje i preispitivanje pojedinačnih iskustava i istovremeno učestvovanje u iskustvima drugih. To ne podrazumeva određivanje

proporcionalnog udela u krivici. Posvećuje se dovoljno vremena za pojedinačno razmišljanje, kreativne vežbe i rad u malim grupama. Takođe se razmatraju zajedničke teme koje se nametnu tokom ovih aktivnosti, što dovodi do razotkrivanja duboko ljudskih osobina koje su nam svima zajedničke.

Iscljuće sećanje ne znači da treba zaboraviti prošlost, već znače potrebu za pronalaženjem puta koji neće dozvoliti da nas sećanja parališu ili unište. Potrebno je da iznađemo načine da sprečimo ponavljanje istorije i da prekinemo krug nasilja u kome smo tako dugo živeli.

CTRC neguje nove "izmišljene" zajednice, koje prevazilaze stare i nove podele; istinske i umišljene podele koje uobličavaju stvarnost pojedinaca. Mi spajamo ljude preko fizičkih i psiholoških granica njihovih razdvojenih života; ove mešovite grupe na simboličan način predstavljaju naše društvo. U mirnom ambijentu, mi sprovodimo proces diskretnog kazivanja istine, uz saosećajno slušanje i prihvatanje pojedinačnih ispovedi. Ovaj proces vidanja bolnih uspomena je restorativni, a ne retributivni proces. On se može opisati kao proces kazivanja lične istine, a ne kao komisija za istinu.

Vidanje bolnih uspomena stvara mešavinu duhovnih i ritualnih elemenata koji se kreću simboličnom stazom kroz tamnu prošlost, preko suočavanja sa godinama nasilja i kroz zajedničke uspomene prema slavljenju preživljavanja, slobode i radosti zbog prevaziđenih ratnih brutalnosti.

Vidanje uspomena ne podrazumeva:

- Političke debate;
- Pripisivanje krivice;
- Formalno savetovanje;
- Donošenje sudova;
- Verski egzorcizam;
- Primoravanje na razgovor;
- Vikend odmor;
- Moć i kontrolu od strane facilitatora ili učesnika;
- Javno manifestovanje emocija;
- Komisiju za istinu.

* Resurs centar za konflikt i traumatu – Belfast, Severna Irska, E-mail: marc_n_ireland@yahoo.co.uk, snoddon-martin@utvinternet.com

Ono što pokušavamo da postignemo prilikom svakog okupljanja radi vidanja bolnih uspomena jeste sledeće:

- Da oslobodimo emocije;
- Da naučimo da slušamo jedni druge;
- Da razmišljamo o onome što preživljavamo i mi i drugi da bismo postigli međusobno razumevanje;
- Da učinimo korak ka prihvatanju onoga što se dogodilo i nama i drugima;
- Da damo priliku pojedincima da zadovolje svoje potrebe na realističan način, u okviru procesa;
- Da budemo oslonac na putu ka daljoj podršci, ukoliko je to potrebno;
- Da priznamo i spoznamo ono što se dogodilo,
- Da postanemo svesniji tuđih osećanja;
- Da budemo sigurniji u radu sa traumom;
- Da steknemo pozitivno iskustvo, koje možemo da podelimo tokom procesa, a kasnije i sa drugima;
- Da budemo obogaćeni jednim izazovnim životnim iskustvom;
- Da budemo u prilici da promišljamo i razmišljamo na drugačiji način;
- Da postignemo novo osećanje zajedništva;
- Da doživimo zajednicu izvan uobičajenih granica;
- Da budemo u prilici da steknemo nove prijatelje i ostvarimo nove kontakte.

Nakon svega pobrojanog, šta je, zapravo, proces vidanja uspomena? Prvo, dozvolite mi da kažem da je ovo proces koji zahteva zajednički boravak učesnika, pa je važno odabrati "pravo" mesto za okupljanje, kao i da se svi učesnici slože da se uključe u čitav proces od početka do kraja. "Pravo" mesto podrazumeva da okruženje pruži osećaj fizičke i emotivne bezbednosti i, istovremeno, da pruža prostorne mogućnosti za aktivnosti u velikim grupama, kao i za razbijanje u male grupe, a da smeštaj bude u jednokrevetnim i dvokrevetnim sobama, po mogućnosti u prirodnom ambijentu. Obeležja i ornamenti ne bi trebalo da izazivaju političke ili etničke asocijacije sa jednom ili drugom stranom.

Sada bih želeo da razmotrim elemente/faze vidanja uspomena tokom jednog vikend boravka.

Proces vidanja uspomena

Pre zajedničkog boravka

U ovoj fazi, pravi se spisak učesnika prema određenim kriterijumima. Osobe koje se ne smatraju prikladnim za rad u grupi su one kojima je potre-

ban intenzivan rad sa terapeutom jedan prema jedan, ili oni za koje facilitatori procene da bi mogle da poremete zajedničku atmosferu (npr. oni koji su skloni beskrajnim političkim raspravama) ili oni koji jednostavno još uvek nisu spremni da se aktivno emocionalno uključe u slušanje osoba iz različitih zajednica.

Preporučuje se da svaki učesnik prođe kroz "intervju" sa facilitatorom i da se tom prilikom predstavi i pojasni proces vidanja uspomena; da se naglase moguće blagodeti, bezbednost, kao i da im se predoči da će biti učesnika iz drugačijih sredina i sa drugačijim iskustvom. Informacije se pružaju pojedincima kako bi oni mogli da odluče da li žele da učestvuju u tome ili ne.

Petak uveče

Uvodna aktivnost

Pomoću ove aktivnosti se kreira atmosfera za predstojeći vikend. Ona se odvija u petak uveče i ima za cilj uspostavljanje međusobnog poverenja i konstituisanje grupe. Tokom ovog procesa, pokušavamo da stvorimo osećanje pripadnosti grupi i prijatan ugođaj. Učesnici formulišu i razmatraju svoja očekivanja i nadanja.

Facilitatori su predusretljivi, otvoreni, srdačni, spremni da pruže informacije i druželjubivi. Oni će uspostaviti kontakt sa učesnicima i naučiti njihova imena, ulivajući im još više samopuzdanja i osluškujući njihove potrebe. Potrebno je da oni upražnjavaju veštine komunikacije i opservacije, a da istovremeno budu dobro organizovani i potkovani znanjem u oblasti u kojoj rade i planiraju da se njome bave. Isto tako, trebalo bi da budu prijazni prema učesnicima.

Video sesija

Ova sesija se može organizovati uz pomoć video materijala ili fotografija i/ili isečaka iz novina. Ona ima za cilj da evocira uspomene i da podstakne na razmišljanje, kao i da stvori uslove za emocionalno razmišljanje. Tokom ovog procesa, osvrćemo se na godine konflikta i objašnjavamo da se ne radi o političkoj debati. Očekujemo da će učesnici biti uvedeni u reflektivno i emocionalno razmišljanje, kao i da će se osetiti podržanim i podstaknutim da slušaju ispovesti drugih.

Učesnici će možda biti uplašeni, prepadnuti ili ranjivi, možda će misliti da njihova priča nije toliko važna kao priča nekog drugog. Možda će biti vidno potreseni. Facilitatori vode računa da primete takve

nagoveštaje i da na njih reaguju, slušajući komentare, posmatrajući ponašanje učesnika i beležeći svoje opaske. Regstruju ko govori, a ko ne; lako prihvataju ćutanje, kako od strane učesnika, tako i svoje. Od facilitatora se očekuje da ublaže strahove učesnika i da ih uvere da im tokom čitavog procesa pružaju podršku, da sve vreme budu agilni, prijazni, komunikativni i prijemčivi; da se sve vreme pripremaju za naredni dan.

Subota

Životni tokovi

Svrha ove sesije je da pomogne u osmišljavanju sesije životnih ispovesti koja sledi. Tokom razmatranja svojih životnih tokova, učesnici će uspostaviti vezu sa onim što bi moglo da im posluži kao materijal za njihovu životnu priču, tako što će im pružiti priliku da se usredsrede na svoj život na način koji bi bio drugačiji od uobičajenog. Učesnici se podstiču da budu otvoreniji i iskreniji u vezi sa svojim životnim iskustvom i da sebe vrednuju u kontekstu sopstvene priče. Sesija životnih tokova jeste svojevrsna proba, sa mogućnošću pripreme scenarija za svoju životnu priču, koju će deliti sa ostalima tokom popodneva.

U ovoj fazi procesa, učesnici će možda biti ophrvani emocijama, negativnim i/ili pozitivnim osećanjima. Možda će se snažno identifikovati sa događajima iz njihovih života, uz određeni stepen teskobe u vezi sa iznošenjem svoje ispovesti. Oni će, možda, ponovo proživljavati neke događaje i osećati se ranjivim. Prilikom ponovnog osvrtnja pri kraju sesije, učesnici često priznaju koliko su daleko "odmakli" od kada su se izvesni događaji odigrali ili koliko su, zapravo, teškoća prevazišli u sopstvenim životima; u tom smislu, oni mogu steći samopouzdanje za popodnevnu sesiju.

Facilitatori će biti prijemčivi, pažljivo će ih slušati i podržati, tako što će im biti na raspolaganju i što će pronaći pravu ravnotežu između potrebe učesnika za privatnošću, kao i njihove potrebe za podrškom.

Životne priče

Od celokupnog "menija" za vikend, ovaj element predstavlja glavno jelo, glavnu svrhu celokupnog postupka.

U okruženju koje odiše saosećanjem i razumevanjem kako za svoje, tako i za potrebe drugih, učesnici počinju da iznose svoje životne priče; to čine u malim grupama, uz pomoć facilitatora u svakoj od njih.

U toku ove sesije, učesnici postaju svesni odziva njihove "priče" (tj. životne priče) i nailaze kako na razumevanje, tako i na podršku ostalih učesnika, tokom njihovih ispovesti koje se nižu. Proces u kome se razmenjuju životna iskustva može među učesnicima izgraditi spone, pa se u tom smislu taj proces može opisati kao podsticanje pomirenja putem iznošenja sopstvenih i tuđih životnih iskustava.

Tokom ovog elementa sesije, učesnik će se možda osećati pozitivno ili negativno, ili će se ova osećanja smenjivati. Možda će pokazivati znake potresenosti i ponesenosti; možda će osetiti povezanost sa ostalima, ili, pak, izolovanost. Nakon toga, možda će se osećati ranjivim i/ili privilegovanim. Možda će, takođe, postati svesni činjenice da poseduju lične resurse kakve nisu mogli da pretpostave ili da ih budu svesni.

Facilitatori će tokom čitavog ovog elementa primenjivati svoja umeća, usmeravajući tok procesa, direktno komunicirajući sa pripovedačem i sa malom grupom, prateći sve što se događa i vodeći računa o vremenu. Treba primetiti da i facilitatori iznose svoju životnu priču.

Zabava

Posle ovako teških prepodnevih i poslepodnevnih sesija, dan se završava u laganijoj atmosferi i uz večernju zabavu. Ovo odstranjuje stres nakupljen tokom dana i doprinosi zasnivanju prijateljskih odnosa i osećanja zajedništva, istovremeno pomažući učesnicima da učvrste novostečene odnose sa drugima i sa samim sobom. Uglavnom, učesnici se u tom stadijumu osećaju bezbedno i sigurno. Takođe, osećaju se lagodno u grupi, pa na večernjoj zabavi uglavnom preovlađuju pozitivna osećanja.

Facilitatori će sve vreme zadržati kontrolu procesa u svojim rukama, uključujući i fazu proslave, posmatrajući, prateći tok događaja, primenjujući svoje diplomatske veštine u ime *CTRC* kao organizatora domaćina.

Nedelja

Završni ritual

Završetak aktivnosti koje su se odigravale tokom vikenda odvija se kroz završni ritual. Na taj način se učesnicima ukazuje prilika da se izraze na kreativan način. Zamolimo učesnike da na simboličan način prikažu mesto na kome se trenutno nalaze. Pošto su oni u tom trenutku u kontaktu sa sopstvenim osećanjima i osećanjima drugih, ova

sesija može biti veoma kreativna, čak i za one među njima koji su se već oprobali u ovoj vrsti umetničkog izražavanja. Potrebno je naglasiti da će se neki učesnici možda osećati nezgodno, neprijatno ili teskobno za vreme ove sesije, međutim, oni će po pravilu biti iznenađeni sopstvenim ostvarenjem i ceniti napore ostalih; često se izražavanje emocija na simboličan način dočarava pred grupom.

Od presudnog značaja je da facilitatori objasne proces ove sesije pred čitavom grupom; da se postavе granice i daju uputstva za ovakav doživljaj. Oni sve vreme moraju zadržati osetljivost, kao i posmatrati i proveravati učesnike, uvek prijemčivi i pristupačni.

Praćenje (Follow-up)

Četiri do šest sedmica posle zajedničkog vikend boravka, *CTRC* ponovo okuplja učesnike i facilitatore da bi u opuštenoj atmosferi proveli zajedničko veče; razgovara se sa njima gde se sada nalaze, pošto su prošli čitav proces.

Resurs centar za traumu i konflikt poštuje svekolika pojedinačna životna iskustva. Sa takvim ciljem smo osmislili posebnu obuku za facilitatore u ovom procesu, a tokom obuke se vodi računa kako o potrebama učesnika, tako i facilitatora. Neki od momenata o kojima se vodi računa su sledeći:

Potrebe facilitatora

Neke od potreba facilitatora su sledeće:

- Adekvatna obuka i podrška;
- Pravila ponašanja;
- Supervizija, na nivou grupe/kolega i na pojedinačnom nivou;
- Sastanak tima pre i posle radnog boravka;
- Podrška facilitatorima u senci;
- Pristupačnost adekvatnog sistema upućivanja na naknadnu brigu i podršku;
- Dobro organizovano i podržavajuće follow-up veče s grupom;
- Glavni facilitator u objektu u kome se odvija program vidanja uspomena.

Potrebe učesnika

Potrebe učesnika su:

- Fizički bezbedna okolina, tj. da budu udaljeni od ličnih rizika;

- Odsustvo bilo kakvih simbola na skupu koji bi mogli potresti njihova osećanja;
- Obezbediti dovoljno prostora učesnicima na skupu za refleksiju u osami;
- Pružanje emocionalne podrške tokom čitavog procesa, tj. pre, za vreme i nakon zajedničkog boravka;
- Da budu uključeni u grupne aktivnosti, što znače da ne budu izolovani za vreme ili nakon procesa;
- Da dobiju nepodeljenu podršku i pažnju za vreme iznošenja ličnih isповesti.

Gore pobrojane potrebe su neki od elemenata koje *CTRC* uzima u obzir prilikom pripreme i sprovođenja našeg projekta *Iscljujuće sećanje*. Mi smo svesni činjenice da naše lokalno okruženje ima uticaja na naš program, pa smo stoga izuzetno svesni potreba lokalne sredine i veoma osetljivi na njih; te potrebe mogu proisticati iz političkih opredeljenja, segregacije u društvu i istorijskih podela. *CTRC* vodi ovaj projekat polazeći od osetljivosti prema potrebama svih naših ljudi.

Martin Snoddon

Healing the Memories

There can be no real understanding between individuals from different backgrounds so long as neither has a clear picture of the other, what each really thinks and believes in, hopes for and feels. Good relationships and a healthy future cannot be founded on prejudice. *CTRC* is nurturing new "imagined" communities across former and present divides; real and imagined divides which shape individuals realities. We are bringing together people from across physical and psychological boundaries of segregated existences; these mixed groups form a symbolic representation of our society. In quiet ambient surroundings we conduct a private truth telling process, imbued with compassionate listening and testimonial acknowledgement. This *Healing the Memories* process is a restorative process, not a retributive process. It can be described as a private truth telling process, it is not a public truth commission.

MARIAN LIEBMANN*

Likovno predstavljanje istine i pomirenja

Uvod

Ovo je sažetak radionice koja je održana tokom konferencije, pod nazivom: »*Istina i pomirenje u bivšoj Jugoslaviji: gde smo sada i kuda dalje?*«

Radionica je pružila priliku da se, uz korišćenje jednostavnih umetničkih materijala, izraze misli i osećanja u vezi sa prošlošću i nade vezane za budućnost. Da bi se učesnici ohrabрили, uvodna uputstva su sadržala rečenicu: "Nije potrebno nikakvo umetničko umeće, već samo spremnost da se pokuša".

Polazišta umetničke terapije

Neke od prednosti korišćenja umetničkih materijala da bi se vizuelno predstavili događaji, misli i osećanja u vezi sa temama koje izazivaju snažan emotivni naboj su:

- Može se koristiti kao način samoizražavanja i samoistraživanja.
- Slike se mogu koristiti za opisivanje iskustava i osećanja koje je teško pretočiti u reči. Na taj način se, ponekad, može nešto direktnije izraziti nego ispisivanjem brojnih stranica teksta.
- Umetnički proces može ponekad pomoći učesnicima da postanu svesni svojih skrivenih osećanja, ili pak osećanja kojih su samo delimično bili svesni. Takođe, može pomoći u rasvetljavanju konfuznih osećanja.
- Diskusija o radovima može dovesti do razmatranja važnih pitanja. Konkretnost njihovih kreacija olakšava im razvijanje takve diskusije.

- Upotreba umetnosti kao izražajnog sredstva može kod učesnika izazvati oslobađanje osećanja kao što su ljutnja i agresija, pružajući im bezbedan i prihvatljiv način suočavanja sa neprihvatljivim osećanjima.
- Može se koristiti kao sredstvo neverbalne komunikacije. To može biti značajno za one koji ne vladaju dobro verbalnom komunikacijom iz ma kog razloga.
- Može se koristiti da bi se pomoglo odraslima da se igraju i "olabave".
- Može pomoći učesnicima u sagledavanju situacije u kojoj se trenutno nalaze i načina na koji bi ona mogla da se promeni.
- Može obezbediti kontekst u kome bi se na papiru isprobale potencijalne varijante, bez prihvatanja obaveza u stvarnosti.
- Ukoliko se održi serija sesija, moguće je osvrnuti se na sve slike u smislu njihovih tema i razvojnog procesa.
- Važno je da autor ili autorka slike u njoj pronađu sopstveno značenje, a ne da je neko drugi "interpretira". Druge osobe mogu postavljati korisna pitanja da bi im pomogli da izraze šta slika za njih znači.
- Korišćenje umetnosti zahteva aktivno učešće, što može da pomogne u mobilisanju ljudi. U grupnoj atmosferi, to je dobar način da se svakom da prilika da se izrazi.
- Ova aktivnost može biti prijatna, a to može kod pojedinca razviti osećaj o sopstvenoj kreativnosti.

Struktura radionice

Svrha radionice je dvostruka: da se ostvari iskustvo jednog različitog i neverbalnog pristupa učesnicima, kao i da se ocene mogućnosti ovog metoda rada i mogućnosti koje on pruža u njihovoj situaciji. Stoga sam tokom rada učesnicima pojašnjavala svrhu različitih elemenata ovog procesa.

* Marian Liebmann je iz Velike Britanije, i bavi se umetničkom terapijom i medijacijom, a ta dva zanimanja kombinuje već deset godina na svojim radionicama na teme vezane za konflikt. Bila je direktorka Mediation UK četiri godine, i autorka je ili urednica nekoliko knjiga o umetničkoj terapiji i medijaciji, uključujući i *Mediation in Context* («Medijacija u kontekstu») i *Arts Approaches to Conflict* («Umetnički pristupi konfliktu»). Trenutno radi na projektu vezanom za restorativnu pravdu u sistemu maloletničkog pravosuđa u Srbiji i Crnoj Gori. Kontakt: 52 St Albans Road, Bristol BS6 7SH, Tel/fax: +44 117 942 3712, E-mail: marian@liebmann.org.uk

Redosled tih elemenata je bio sledeći:

1. Predstavljanje
2. Aktivnosti za zagrevanje (spontano crtanje)
3. Pogled u prošlost
4. Nade za budućnost
5. Završni kometari u vezi sa radionicom

Predstavljanje

U svakoj radionici, predstavljanje je važno, jer pomaže učesnicima da se lagodnije osećaju u grupi. Isto tako, od izuzetne je važnosti postaviti učesnicima pitanje o njihovim nadama i strahovanjima u vezi sa radionicom, pošto su njihova očekivanja ponekad različita od onoga što im ja pružam. Osnovna pravila su pravila koja su uobičajena kod svake radionice – slušanje, poštovanje, poverljivost sadržaja lične prirode, vođenje računa o vremenu, isključivanje mobilnih telefona, itd. Obzirom na to da umetnost ponekad može neočekivano da pobudi sećanja, ja, takođe, zamolim učesnike da sami odluče u kojoj meri će se udubiti u ovu aktivnost, tj., da ne rade sa sećanjima koja su toliko bolna da ih se ne bi mogli osloboditi po završetku radionice. Zatim pitam učesnike da li sam nešto propustila.

Kod svih aktivnosti, ostavlja se vreme za umetnički rad, za razgovor u parovima i za diskusiju na nivou grupe. Kada se radi o veoma ličnim iskustvima, zamolim učesnike da podele svoje lično viđenje slike sa svojim parom, a zatim da sa grupom podele kometare koji su imali u vezi sa procesom. Na taj način, svako dobije neko vreme za razgovor o ličnim stvarima, a da pri tome ne mora da to izlaže pred čitavom grupom. Razgovor o procesu sa čitavom grupom, takođe, obezbeđuje izvesnu emocionalnu distancu od konteksta koji je razmatran u paru.

Aktivnost za zagrevanje (slobodno crtanje)

Na svakoj radionici biće učesnika koji nisu ni dodirnuli materijal za slikanje još od školskih dana i biće im nelagodna ideja da ga koriste. U isto vreme, pored njih mogu biti učesnici koji su iskusni umetnici. Zato je prvi zadatak radionice da se «probije led» i nađe lak i razigran način korišćenja materijala za slikanje. U isto vreme, nastojimo da ljude uključimo u grupu i izgradimo međusobno poverenje, tako da učesnici mogu kako deliti svoja, tako i učestvovati u životnim iskustvima drugih. Postoji mnogo načina da se ovo postigne, a moj omiljeni jeste igra slobodnog crtanja. Učesnici rade s partnerom, bez pričanja. Nakon što jedan učesnik nacrtava slobodnu, nepravilnu liniju, partner je dovršava na način na koji želi. Zatim menjaju uloge. Nakon desetak minuta crtanja mogu verbalno da razmene

svoj doživljaj ove igre. U ovom momentu obično u grupi ima dosta smeha i dobre interakcije.

Pogled u prošlost

Od učesnika tražim da naprave sliku o svojim mislima i osećanjima u vezi prošlosti. Treba da odaberu nešto što je za njih ima smisla, vodeći računa o tome da to ne bude nešto u toj meri krupno da neće moći da ga «isključe» do kraja vežbe. Nakon crtanja, od učesnika tražim razmenu u parovima, zatim mogu da komentarišu proces rada i u celoj grupi.

Ovaj deo radionice ima najviše emotivnog naboja i namerno je smešten između aktivnosti zagrevanja i poslednje vežbe koja se odnosi na nadanja. U dužoj radionici, ovoj vežbi dala bih dve trećine prostora.

Nade za budućnost

I ovo je slika koja se radi individualno. Od učesnika tražim da uključe one stvari u kojima bi lično mogli da učestvuju ili da ih rade; da naglase osnažujući aspekt – da to ne budu samo nade «da će se svet promeniti na bolje». Ponovo se sadržaj rada razmenjuje u parovima, a zatim se komentariše proces rada u grupi.

Drugi način na koji se ovo može raditi jeste u malim grupama, od, recimo četiri učesnika, tako da naprave zajedničku sliku nadanja.

Zaključni komentari u vezi sa radionicom

Važno je da se radionica zaokruži, kroz diskusiju o tome šta je svako dobio od radionice ili u krug, tako što svaki učesnik dovrši rečenicu, npr. da navedu jednu stvar «koju nosim s radionice/u kojoj sam uživao-la/koju smatram korisnom....»

Okruženje u kojem se odvijala radionica

Slušalice koje smo imali, zbog simultanog prevoda, nisu se baš najbolje slagale sa papirom i bojičama. Jedini način na koji smo mogli da se okupimo kao grupa i da istovremeno crtamo bio je da stolice poređamo u obliku potkovice, a stolove u obliku slova U. Učesnici su se zatim okrenuli prema stolovima da bi crtali. To znači da su za to vreme svi bili okrenuti licem jedni od drugih, što nije najbolji način za sticanje osećanja zajedništva, ali je to bio jedini način na koji je to bilo fizički izvodljivo.

Materijali

Koristili smo papir za flipčartove i jednostavan umetnički pribor. Najbolji materijal za radionice, koji

je lako prenosiv, jesu uljani pasteli i debeli flomasteri u boji ili markeri. Koristili smo voštane bojice, markere i uljane paste.

Radionica

Predstavljanje

Bilo je 11 učesnika (ja sam odredila 16 kao maksimum, ali je manji broj bio povoljniji), od kojih je bilo 6 muškaraca i 5 žena. Među njima je bilo: dva psihologa, dva sociologa, koordinator programa jednog centra za pravnu pomoć, četiri osobe izbegle iz Krajine, kao i nekoliko osoba koje rade sa izbeglicama, itd. Većina učesnika je izjavila da ne ume da crta.

Aktivnost za zagrevanje (spontano crtanje)

U ovoj aktivnosti su, izgleda, svi uživali, pošto im je povratila poverenje u sopstvenu sposobnost da nešto urade. Interesantno je da je jedan list "crteža" ukazao na temu koja je svima bila na umu – oko izbeglice na sredini papira, koje gleda u automobilske gume, za koje se nadaju da će ih vratiti u njihovu zemlju.

Pogled u prošlost

Kada smo se ponovo okupili da razgovaramo o procesu, učesnici su podelili sledeća iskustva:

- Jedna žena je rekla da je nacrtala veliku jedrilicu, zato što je to podseća na godišnje odmone koje je nekada provodila u Hrvatskoj, što sada više nije moguće. Rekla je da njeni sinovi, stari 25 i 19 godina, nemaju čak ni pasoše.
- Jedna druga žena je predstavila svoje drage uspomene iz detinjstva kod kuće, žaleći što samo njena majka sada živi tamo.
- Jedan čovek je predstavio "melanholično raspoloženje", uglavnom pomoću sivih talasastih linija i mestimično ponekom bojom. Odlučio je da mi to pokloni po završetku radionice.
- Jedna osoba je uradila vremensku liniju/hronologiju svog života.
- Jedna žena je rekla da je vodila računa da predstavi samo pozitivna sećanja, da bi mogla da uradi vežbu.
- Jedna osoba je rekla da je vežba zaista kod nje prizvala osećanje bespomoćnosti, kojeg je bila svesna dok je crtala.

Učesnici su izjavili da je u vežbi bilo puno emocija. Kada sam ih pitala da li neko želi da podeli svoj rad sa grupom, niko za to nije bio spreman.

Nade za budućnost

Te slike su bile mnogo pozitivnije i veći broj

učesnika je želelo da o njima razgovara u sastavu grupe:

- Zeleni put, sa "prijatnim iznenađenjem" iza brega, koji se ne vidi na slici.
- Prenošnje ljubavi (velikih crvenih srcolikih oblika) i jabuka (velikih zelenih jabuka) svojoj deci, koja su prikazana kao velike "Čiča Gliše".
- Crtež jednog jezera u Hrvatskoj, u kome se pliva, vesla i jedri, izrađen crvenim markerom.
- Stamen planina u jednom nesigurnom prirodnom okruženju – nada da će lična stabilnost biti dovoljna da se prebrode teška vremena.
- Slika na kojoj su prikazani sivi oblaci, kao i nekoliko nizova živih boja "koje se uvek smenjuju".
- Crno korenje i žuto-narandžasto drvo: "Iz crnog korenja će možda iznići nešto dobro".
- Slika koja je prepolovljena: donja polovina je crvena (krv), a stilizovana ljudska figura drži strelu okrenutu nadole, u prošlost; gornja polovina je plava, a stilizovana ljudska figura drži strelu uperenu gore i napred, prema budućnosti.
- Mapa Krajine, na kojoj su gradovi označeni višebojnim krugovima, zatim tri lica: plavo (srpsko), žuto (hrvatsko) i zeleno (muslimansko), a pored njih tri kuće, plava, žuta i zelena, što znači da bi svi imali kuće u kojima bi živeli.

Završni komentari u vezi sa radionicom

Učesnici su izjavili da su uživali u radionici. Bili su iznenađeni koliko osećanja je u njima pobudila izrada umetničkog dela. Rekli su da ih je kreativni rad i međusobni razgovor o tome kod njih pobudio veću bliskost i osećanje grupe.

Ono što sam ja primetila bilo je kako nisu imali većih teškoća u umetničkom izražavanju. Svi su se veoma brzo udubili u svoje crteže, kao da su doživeli olakšanje što mogu da se izraze na drugi način, a ne rečima. Iako nisu imali mnogo vremena na raspolaganju, svi su uspeli da nešto urade u tom roku.

Zaključak

Čak i za vreme tako kratke radionice, izgleda da je bilo moguće razmeniti iskustva o teškoj prošlosti i okrenuti se ka budućnosti i svojim nadanjima. Korišćenje umetničkih materijala je, izgleda, olakšalo izražavanje onih aspekata koje je isuviše teško pretočiti u reči. Verujem da se ovaj metod potencijalno može dalje razviti.

Međutim, u njemu se kriju i opasnosti, ukoliko se primenjuje na grupi ranjivih pojedinaca, ili u nebezbednoj situaciji, ili, pak, bez primerene osetljivosti. On bi mogao otvoriti vrata koja bi posle bilo teško zatvoriti. Moć koju umetnost ima u vraćanju sećanja i emocija istovremeno krije i svojevrsan rizik.

Marian Liebmann

Picturing truth and reconciliation

This is an account of the workshop run at the conference *Truth and reconciliation in the former Yugoslavia: Where are we now and where to go?* Even in such a short workshop, it seemed that it was possible to share difficult areas of the past, and move on to looking at hopes for the future. The use of art materials seemed to facilitate the expression of aspects difficult to put into words. There seems to be potential for extending this method. Yet it is not without its dangers, if used with a vulnerable group of people, or in an insecure situation, or in an insensitive way. It could open doors which are difficult to shut again. The ability of art to bring up memories and emotions is both its strength and its risk.

MILAN VORKAPIĆ*

Kuća

Vlak se blago trže i polagano krenu prema Hrvatskoj granici. Bez ubrzanja polagano ulazimo u Tovarnik. Stežem pasoš oznojenim rukama kajući se što sam kretao na ovaj put. Nekontrolisano mi podrhtavaju koljena, uzbuđenje raste sa usporavanjem vagona. Steglo me u grlu. Željezna cika kočnica... Ukazuje se željeznička stanica, pogled ledi šahovnica. Nekoliko mladića i devojaka, u meni nepoznatim uniformama, izlaze iz metalne kućice, razdvajaju se po dvoje i ulaze u vagone. Moj kupe je prvi na redu, energično otvara vrata kratko ošišan momak, a za njim devojka. Predajemo pasoše, letimičan pogled na vlasnika pa vješto listanje, vraćanje uz kratko "hvala". Meni ne vrate pasoš. Izlazi, a ona devojka pita imamo li šta za carinu. Spremajuci u džep moj pasoš, policajac nas upozori da ne napuštamo kupe. Odoše dalje, čujem otvaranje vrata kupea do nas. Osjećam se nelagodno, razgoličeno poslije ovog uzimanja pasoša. Šta li misle o meni ostali saputnici? Moja zbunjenost nije prošla nezapaženo.

»Zemljače, ti prvi put ideš u "Lijepu našu"?«

»Da«.

»Zato su ti uzeli pasoš, moraće sa njim da te provjere. Sumnjiv je svaki Srbin kad hoće da se vrati svojoj kući. Znaš, postoji opasnost da možda ostane...«., cinično je vezao šironja crvenog lica ne mareći tko je sve u kupeu. Čutke sam gledao kroz prozor, ali on me nije ostavljao:

»A od kuda si?«

»Iz Like« - ustadoh i nagnuh se kroz prozor ne želeći veće neprijatnosti od ove u kojoj sam se našao.

A kum Dane mi je vjerovatno zaboravio reći za ovu torturu na granici. Ili je tortura koju je doživio u svojoj kući nadmašila sve ostale, poništila ih. Bio je on prije dva meseca, nije mogao više izdržati. »Ma, nek' vješaju« – reče mi – »Ja idem da vidim kuću i ima li šta od povratka.«

Odgovarali ga mi, savjetovali ga sinovi i kuma Stoja da je još prerano... Badava. Taj kad nešto

naumi, nema sile koja će ga odvratiti. Spremio se prije dva meseca i pravo u selo. Mi to još uvek zovemo selo iako je to sada predgrađe, spojeno sve sa gradom.

Vratio se on za tri dana, žut u licu kao da je sa duhovima spavao. A šta je bilo? Došao on do svoje kuće, jedva je prepoznao. Novi "vlasnik" dozido šajer pa tako spojio kući i štalu, na ljetnu kuhinju nazidao sprat, okrpio rupe od gelera i metaka, stavio novu fasadu. Sad je kuća ljubičasta, nije više bijela. Sa terase vijori se šahovnica, veli kum da je veća od one na općini. Otvorijo kum Dane kapiju i pošao u kuću. Nije stigao ni do pola dvorišta izađe neki još krupniji od njega, sin bi mu mogao po godinama biti. Umesto "dobar dan" obočijo se rukama o bok i podiže obrve:

»Koji si ti?«

Puklo tu kumu Dani kao grom u čelo; u njegovom dvorištu, pod stare dane, da ga pitaju tko je. Obočio se i on rukama o kukove:

»Ja sam vlasnik ove kuće, a koji si ti?« – prkosno odgovori. Onaj zakoraknu prema njemu, krv mu udarila u glavu:

»Marš vani, majku ti četničku. Ne pogani mi praga.«

Nasta svađa i galama, i za prsa se dograbiše, ali je netko na vrijeme ovo predvideo pa pozvao miliciju. I naravno, kuma na saslušanje. Nisu ga tukli, ali su mu ozbiljno pripretili "da ne smije uznemiravati pošteno pučanstvo". Pokušavao on objasniti da njega uznemiravaju, jer je vlasnik, a oni njemu pokušavali objasniti gdje da se javi, koje papire, dokaze i molbe da donese kako bi predao zahtev za povraćaj imovine. I pokušao on za ta tri dana da napravi molbu za kuću, ali je shvatio da je to igra mačke i miša. Vratio se stariji za deset godina.

»Ma, kume... Nikoga nisam ubio, ni pomislio, ali onoga ustašu ću otići da uprdim, majku mu jebem. Da on mene maršira iz mog dvorišta...« E, vjeruj mi, ja ću mu presuditi u sred toga dvorišta – škripao kum zubima. Smirivao sam ga, ali ga i znam. Dobar je kao kruh, ali kad ga nagaziš, čuvaj se.

Izašao sam poslije podne na našoj stanici. "Našoj"? Koliko je još uvek naša, moja, njihova?

* Književnik, živi i radi u Vrnjačkoj Banji.

Poslije šest godina sve je nekako drugačije iako isto. Možda su lipe na peronu veće, možda zbog nepoznatih ljudi? Stojim i gledam, kao kada sretnoš nekog koga si davno ispustio, pa mu sada zagledaš svaku boru, gledaš kako je urastao, smanjio se. Tako i meni ova naša stanica ista, a nekako drugačija. Skinuta ćirilčna tabla, još se bjeli fasada gdje je stajala. Krenem kroz čekaonicu, pa niz ulicu do centra. Ne žurim, razgledam, hoću onaj prepoznatljiv dah i šum, hoću ono o čemu sam maštao za ovih šest godina... Drugi je to grad... Jesu iste zgrade, ali nema onog njegovog zvuka, ljetne bezbrižnosti, mirisa... Izgorjele kuće potpuno zapuštene, još ponegdje išarene ratnim porukama i izrešetanih fasada. Neke obnovljene. I mnogo dobrih auta. Sve njemački, nigdje "Stojadina" i "Jugića".

Na trgu nema spomenika palim borcima i žrtvama fašističkog terora iz Drugog svjetskog rata. To su one naše bene, Martićevci, još devedeset i druge, srušili pokazujući svoje herojstvo u borbi sa bronzanim ratnikom... Hrabro jurišali i pobjedili. Srušili ga, kao: dosta je bilo tih komunjara. Gdna vremena bila, moralo se ćutati. Vidim, ova nova vlast samo na pročelje ostalog kamenog postamenta cinično stavila svoj crveno-bijeli grb. I opet moraš ćutati. Dobro je da im kosti nisu izbacili. Strah ili se nisu sjetili? Eh, nesrećnici moji, nije bilo dosta što vas četrdeset i prve pobiše, nego se evo, i sa vama mrtvima sprdaju i jedni drugima poruke šalju. Za koga li vi živote dadoste?

Nastavljam polupraznom ulicom i sa potpuno praznim srcem. Gledam nove table sa imenima ulica: Kralja Krešimira umjesto Željezničke, doktora Mile Budaka umjesto Rade Končara, 1. gardijska bojna umjesto Vladimira Nazora...

Čudo da se nisu još iznauživali svojih zastava; isto kao prije deset-jedanaest godina kače ih gdje god stignu: i na bandere, i na kuće, i na sve državne zgrade, na mostove... A ima ih svih veličina, od sasvim malih pa do onih koje bi igralište prekrile. A najveća na kumovoj kući. U pravu je, sa tavanskog prozora, nataknuta na ražanj, visila je preko terase na spratu sve do prozora u prizemlju. Prešao sam na drugu stranu ulice, ne što sam se plašio novog "vlasnika", već da što bolje osmotrim domaćinstvo i kumovu kuću u ljubičasto ofarbanu. Tek sad razumijem kuma Danu što mi nije sve ispričao..., jer susret sa svojom mukom zamotanom u dugu zastavu, ne možeš nikome ispričati... Nema riječi. Znaš, za neke stvari nisu još sve riječi izmišljene, ne postoje. Čovjek prije napravi zlo pa mu tek onda traži ime.

Tog vlasnika barjaka nism vidio. Produžim niz put. Odmah iza trgovine, treća kuća je moja. Šta li

mene čeka, je li kod mene manja zastava, a veće zlo, jesu li normalniji useljenici ili su mi kuću u narandžasto ofarbali. Uzdamem, ne prelazeći ulicu nastavim, jer hoću izdaleka da ugledam kuću. Trgovina radi... pretrpana robom složenom oko ulaza. Čak i naranče, banane i ... paradajz. Čudno, mi smo ovde gajili odličan paradajz, nitko ga u trgovinama nije kupovao.

Mislio sam da ću ići sve brže, potrčati kako budem prilazio kući... A ja sam sve sporiji i neodlučniji, sve teže dišem, dlanovi se znoje. Isti onaj osjećaj kao prije pedeset godina kad stiže glas da je Mićuku raznela bomba. Dječaćku nezajažljivu znatiželju, počela je da guši nelagoda kako smo se primicali šumarku gdje je ležalo rastrzano Mićukino tijelo. Isto ono teško i drhtavo disanje, znojenje dlanova i drhtavica u nogama. Tada nisam smio da odustanem i pokažem ostalim dječacima kukavičluk, išao sam sa ostalima. Ali nas spasonosno stariji potjeraše. A sad? Ko da me spriječi, nagovori da odustanem?... Da se vratim? Ali neka sila je pokretala odrvenjele noge. Suva grla sam stao: moja kuća... ista... nedirnuta. Samo nekako više utonula u grane oraha. Skamenjeno sam stajao uzbuđen ljepotom, plašeći se pokreta da mi ne bi ova bajkovitost izvjetrla poput jutarnjeg sna. I nije mi više ništa bilo važno. Vidio sam je živu i zdravu, nasmješenu, kao da me čeka. Ali neću da ulazim i da joj se javljam, neću da dozvolim da mi tamo neki rmpalija pokvari ovo zadovoljstvo...

Ne znam koliko sam tako postajao kad primjetim pomjeranje zavjese. Znači, moja zanesenost je primjećena. Izade sitan čovjek sede kose, malo pogrbljen. Negdje mojih godina. Glumeći ravnodušnost lagano produžih kad me trže glas:

»Jovane«!

Zastadoh i okrenuh se. Nije bilo drugih prolaznika, znači meni se obraća.

»Ti si Jovan«? – pride čovjek ogradi.

»Ja sam« – zagledam mu se pravo u oči. On ćutke otvori kapiju i pomaknu se u stranu. Pomalo zbunjen priđoh. Zastanem kod kapije, pa uđem. On mi pruži ruku:

»Dobro došao. Ja sam Ivan«.

Rukujemo se. Ja još uvek neodlučan i sumnjičav, očekujem neku podvalu:

»Da me nisi zamenio...«?

»Pa jesi li ti Jovan, vlasnik ove kuće«?

»Jesam... ovaj...«

»Eh, znao sam ja odmah, čim ti pola sata stojiš i gledaš. »Ajde sjedi, sad će baba donesti kavu i rakiju«.

Sjedamo pod orah za drveni stol od grubih greda. Ne razmišljajući, ja po navici na svoje mesto. Tu sam ručavao od proleća do jeseni, kar-

tao sa komšijama, kavu i rakiju pio poslije kupljenja sijena, navečer slušao vijesti na tranzistoru. Videći svoju rasijanost Ivan podiže obrve i raširi ruke, a onda, kao da je to neka neprilična, uvredljiva gesta, namršti se i spusti dlanove na stol:

»Eh, moj Jovane. Znaš ja... tebi je tvoj kum sigurno pričao kako je prošao sa onim... onim... barjaktarom, pa si ti mislio... Šta ćeš... bena... misli da je vrgnuti bajrak na tuđe dovoljna tapija za uzimanje. Sramota i bruka... Svi smo o tome pričali kad je tvoj kum otišao. - A onda se okrenu prema kući: - Ooo baba!«

Izađe niska i zaokrugljena žena u crnini, brišući ruke o pregaču.

»Kajo, ovo je Jovan, Jovan Jančić, gazda ove kuće.«

Ženi se razvukoše usta u osmijeh, pride i sa obe ruke prihvati svoju ruku:

»Pa što prije ne dođoste?« – iznenadi me sa pitanjem. Raširih ruke ne znajući šta da odgovorim. Spasi me Ivan:

»Valjda se tebe uželijo. Baba, daj rakiju i kavu.«

»Evo, sad ću ja« - požuri žena natrag u kuću.

»Eh, moj Jovane... Vidiš li ti ovoga zlog i nesretnog vremena...«

»Kamo sreće da se ti i ja nikada nismo sreli..., a pogotovo ne ovako. Ovako da ti stojiš ispred svoje kuće, skrivečki je gledaš, željan da vidiš svoju muku...« – pa naglo začuta.

Povratio sam sigurnost, sabrao se, dođe mi da sa ovim interesantnim čovjekom više popričam, osjećam da imamo jedan drugome mnogo šta da kažemo:

»Nego, Ivane... koja muka tebe natjera i otjera iz... tvoje kuće?«

»Ah, koja? Nemam ja više kuću. Muslimani je zapališe. Sin i ja poslije prepravili nešto za ljetnu kuhinju i tu se smjestili... Dođoše Srbi, protjeraše me i zapališe ljetnu kuhinju. Hrvatska obećala da će nas zbrinuti. Dobro, veseli mi. Kad dođosmo... jebi ga... vidim da je to srpska imovina... I što sada? Nemaš kuda...Eto, ostadoh...« – Sagnuo glavu da mu ne vidim oči. Da li se stidi ili krije suzu zagledan u svoje čvrsto isprepletene prste.

Mučnu tišinu prekinu žena:

»Evo kave i rakije, poslužite se. A ovaj... mi smo ručali, ako ste za grah, imamo. Ja kuvam za dva dana... – malo se snebivala pogledajući ispitivački u muža.«

»Kakav tvoj podgrijavani grah. Načni šunku i sprži jaja, ne brukaj se« – nabusito je isprati Ivan. Pokušavao sam da ih odgovorim izgovorima kako sam već jeo, da nisam gladan, ali badava. Ivan je bio odlučan:

»Ajde baba, radi ti svoj posao. Sada ćemo i mi ući... Jovo sigurno želi da razgleda svoju kuću.«

»Dobro, dobro« – nasmješi se Kaja i požuri u kuću. Ivan se okrenu prema meni, prignu se kao da mi povjerava neku tajnu:

»Znaš Jovane, kad sam ušao, ja sam sve stvari popisao, svaki čavao, svaku žlicu, sve... sve...«

»Zašto?«

»Pa, kad ti budem predavao...«

»Stani Ivane. Nisam ja došao da ti meni predaješ kuću. Samo sam došao da obidem... vidim... Vuklo me srce.«

»A tako. Ali svejedno... Nas dvojica ćemo sutra do općine. Časom ćemo mi te papire srediti, ja ću ti pomoći i potpisati sve šta treba. Neka ti budeš vlasnik, izvadi ova Hrvatska dokumenta sa svojom adresom i kad poželiš da se vratiš, samo mi javi desetak dana ranije da se ja spremim za izlazak.«

»A ti? Imaš li gdje? Kad si takav čovjek, ostani. Pola kuće tebi pola meni. Vidim da se sa tobom može...«

»Fala tebi, nisi me iznenadio. Rekli su mi kakav si čovjek pa sam to i očekivao od tebe. Ali, drugi plan mi imamo. Sin mi je pet godina u Njemačkoj i zaradio je nešto novca. Veli da ima dosta da mu na našem opet sagradimo kuću...«

Vlak se blago trže i polagano krenu prema Srpskoj granici. Bez ubrzanja polagano napuštamo Tovarnik. Više se ne znojim i ne drhtim. Ne razmišljam o carinama, policajcima, zastavama... Razmišljam kako da kumu Dani objasnim da sam dobio natrag cijelu i neoštećenu kuću, da sam u njoj prenoćio, dokumenta sredio i stekao prijatelja gdje se nisam nadao. Najviše razmišljam što mi Ivan na rastanku reče: »A možda bi bilo bolje da nas nisu učili "Bratstvu i jedinstvu", slabo nam se primilo... Sad sam siguran da bi dalje dogurali sa "Poštenjem i moralom"«.

Deklaracija usvojena na Ilindanskom saboru Krajišnika 4. avgusta 2004. godine

Savez izbegličkih udruženja u SCG, Zajednica Srba iz Hrvatske i BiH u SCG i Komeserijat za izbeglice Srbije organizovali su 4. avgusta 2004. godine obeležavanje devete godišnjice pada Republike srpske Krajine i progona srpskog naroda u vojnoj operaciji "Oluja". Tom prilikom na Ilindanskom krajiškom saboru usvojena je Deklaracija sledeće sadržine:

„U etničkim ratovima sve je odvratno, a naročito pobjeda,

Ciceron

Hrvatska je od ljeta 1991. godine, na području Krajine i Hrvatske počinila više masovnih zločina nad pripadnicima srpskog naroda (Caprag, Dalj, Vukovar, Gospić, Karlovac, Sisak i Grubišno Polje). Ona je krajem 1991. protjerala Srbe iz Zapadne Slavonije (iz 129 sela, opljačkano i spaljeno 4118 kuća, ubijeno 326 Srba – civila). Zločine i progone je činila u mnogim gradovima, uključujući i Zagreb, a u Krajini nastavila tokom čitavog rata (Međurječje Krke i Čikole, Ravni Kotari i Južna Lika). Prema poimeničnom popisu ubijeno je 6795 Srba u Krajini, od kojih 858 žena i 28 djece do 14 godina života.

Hrvatska je agresivnom vojno policijskom operacijom »Oluja«, za koju je Haški tribunal u Optužnici utvrdio da se radi o zločinačkom udruživanju radi masovnog progona naroda, protjerala svoje državljane - kroz istoriju ravnopravn srpski narod i taj dan (5. avgust 1995.) proglasila državnim praznikom. Prema popisu izbjeglica u Srbiji i Crnoj Gori 1996. godine, iz Hrvatske je protjerano: 404. 887 Srba, u SCG i Republiku Srpsku, od kojih 141.887 iz hrvatskih gradova gdje nije bilo ratnih dejstava. U završnim agresivnim akcijama, na Republiku Srpsku Krajinu «Bljesak» i «Oluja» ubijeno je oko 2200 Srba, pretežno civila, jer vojničkog otpora nije ni bilo. Putem kupljene propagande, Hrvatska je u svijet širila neistinu, da su Srbi bili agresori, okupatori svojih zavičaja, kuća i dvorišta. Svoju agresivnu operaciju Hrvatska je prenijela i na desnu obalu Une i okupirala srpske opštine u Zapadnoj Bosni, protjeravši još 125.000 Srba.

Evo još nekih tragičnih istina:

Srpske kuće su opljačkane, pretežno spaljene (oko 40.000) i devastirane, a stanovi (oko 50.000) dodijeljeni porodicama hrvatske nacionalnosti. U očuvane srpske kuće i stanove, hrvatska vlast je uselila Hrvate iz Bosne i Kosova, Hrvate i Rome iz dijelova Hrvatske i 9 godina cinično poziva Srbe na povratak, ali ne u svoje kuće i stanove. Rokovi se neprekidno produžavaju.

Nacionalna diskriminacija se posebno vidi u politici i praksi obnove zapaljenih i uništenih kuća. Ne obnavljaju se kuće u cijelosti, već samo određena kvadratura, zavisno od broja članova domaćinstva, a ima i bezbroj drugih neshvatljivih ograničenja, koja su suprotna međunarodnom pravnom aktu, Aneksu G, *Sporazuma o sukcesiji*.

Većina protjeranih Srba ne može ostvariti svoja prava iz penzionog osiguranja, pa čak i oni koji su imali penzije prije rata. Više desetina hiljada starih, oboljelih i nemoćnih ne mogu ostvariti svoja penziona stečena prava. Hrvatska i SCG su dogovorile odricanje od tuđih ličnih materijalnih prava, odnosno zaostataka penzija, što Hrvatska zloupotrebljava, zateže i godinama ne obračunava penzije izbjeglicama u SCG.

U ovoj oblasti se najviše krše ljudska prava, posebno humanitarno pravo, kod populacije koja je nemoćna i koja pati u bijedi i siromaštvu, što je ravno smrtnim presudama. To je jedan od bitnih razloga što je u SCG već oko 1100 izbjeglica izvršilo samoubistvo. Nema primjera da građani hrvatske nacionalnosti ne mogu ostvariti svoje penzije. Etničkom čišćenju mnogo doprinose državne i privatne agencije za promet nekretninama, koje su instrument politike. Krajina je puna plakata, kojima se traži prodaja srpskih kuća po vrlo niskim cijenama i nude isplate u gotovini za 2 dana.

Specijalan vid etničkog čišćenja jeste i izgradnja katoličkih crkava u krajevima gdje ih nikada nije bilo i gdje su prije rata živjeli samo pravoslavni Srbi (Kistanje, Korenica, Vojnić, Vrginmost, Gračac, Okučani i drugdje), što doprinosi dirigovanom hrvatskom državnom programu - promjenama vjerskog i nacionalnog identiteta.

Protjerani Srbi iz Hrvatske ne mogu učestvovati u pretvorbi kapitala. Oni su i u toj oblasti (pravu na

akcije i dionice) lišeni svojih stečenih materijalnih prava.

Povodom 9. godišnjice hrvatske vojne operacije «Oluja» 4. avgusta 1995. godine i masovnog pogroma u Krajini, u Beogradu su se okupile hiljade izbjeglica i prognanika iz Hrvatske i Krajine i njihovi prijatelji i odali tradicionalnu poštu ubijenim, nestalim i umrlim Krajišnicima, te na Krajiškom ilindanskom saboru zaključili, da se Republici Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori, Savjetu bezbjednosti UN, Evropskoj uniji, vladama SAD i Ruske Federacije i ambasada u Beogradu uputi:

Deklaracija

Osudujemo etničko čišćenje iz Krajine i Hrvatske, sistematsko ometanje povratka naroda: ne vraćanje osnovnih ljudskih prava, posebno privatne - nepokretne i pokretne imovine i stanarskih prava, neisplaćivanje i umanjanje penzija i radnog staža desetinama hiljada Srba, kao i evidentnu, prikrivenu i otvorenu nacionalnu diskriminaciju srpskog naroda u Hrvatskoj, posebno izbjeglica, koje se ne mogu vratiti u posjed svoje imovine i u svoje zavičaje.

Tražimo, da se hitno razmotri naš položaj i da se omogući nezastariv, neotuđiv, bezuslovan i održiv povratak u posjed svoje imovine i u svoje zavičaje, kao trajno pravo svakoga naroda.

Zahtijevamo hitan povratak ljudi i imovine i prekid hapšenja i privođenja povratnika na informativne razgovore. Moraju se objelodaniti spiskovi nepoželjnih i osumnjičenih i najhitnije ukinuti sve političke presude, koje su masovne (do sada 4625 osuđenih) i u službi etničkog čišćenja.

Tražimo stvaranje uslova za život povratnika: zapošljavanje, socijalna prava i penzije, uslove za školovanje, kulturna prava, duhovna prava, bezbjednost, izborna i druga politička prava, učešće u procesima tranzicije i dioničarstva. Za one koji su se odlučili za trajnu integraciju u SCG, da dobiju socijalne kredite i neograničena prava nastanjanja po slobodnom izboru.

Zahtijevamo da se promoviše istina o našem egzodusu, koji je rezultat genocida, etničkog čišćenja, koji čine kontinuitet sa Nezavisnom državom Hrvatskom iz vremena Drugog svjetskog rata. Tražimo hitno poništavanje svih presuda hrvatskog pravosuđa, koje su izrečene u eri naglašene nacionalističke euforije, kada se sudilo u interesu etničkog čišćenja i protiv političkih uvjerenja. Za nove presude, koje bi bile obojene politikom i bez argumentacije, hrvatsko pravosuđe i država moraju preuzeti odgovornost pred Evropskom unijom, moralna i materijalna obeštećenja.

Pokrećemo inicijativu, da parlamenti Srbije, Crne Gore, BiH, Republike Srpske i Republike Hrvatske, po hitnom postupku usvoje zakon o zabrani širenja mržnje i netolerancije, po standardima civilizovanih zemalja Evrope i svijeta. Predlažemo, da se do kraja 2004. godine održi sastanak predsjednika država: Srbije i Crne Gore, Republike Hrvatske, Bosne i Hercegovine, uz aktivno učešće predstavnika SAD, Ruske Federacije, i predstavnika izbjeglica, na kojem bi se utvrdili: strategija i planovi razrješavanja izbjegličkog egzodusa - jedno dugotrajno, amoralno, ljudski nisko i neodrživo stanje.

Posebno tražimo:

Da se u skladu s međunarodnim pravnim normama i *Sporazumom o sukcesiji*, kuće u cijelosti obnove i vrata, da se vrata stanovi, da se plati opljačkana pokretna imovina, da se nadoknade: direktne i indirektne štete, učinjene genocidnim ratnim pohodom na svoje državljanke, da se bez daljnjih odlaganja oslobode sve srpske kuće, koje je hrvatska država dala na korištenje Hrvatima iz BiH, Kosova i ostalih dijelova Hrvatske.

Da se ukinu sva administrativna ograničenja povratka naroda u posjed svoje imovine i u svoje tradicionalne zavičaje.

Da se u međudržavnom i izbjegličkom interesu u Kninu uspostavi Konzulat Srbije i Crne Gore.

Da se odmah dodijele penzije svima koji imaju zakonsko pravo i da se bez odlaganja isplate svi zaostaci. Tražimo otvaranje novih rokova za priznavanje radnog staža iz vremena postojanja Srpske autonomne oblasti Krajina, odnosno Republike Srpske Krajine. Svaka demokratska država bi morala znati da je problem penzija, prije svega civilizacijska čast i demokratska legitimacija.

Da hrvatska država pokaže mnogo više volje i tolerancije pri utvrđivanju identiteta nestalih lica.

Da se hitno pristupi primjeni Sporazuma o sukcesiji, te da se u tome cilju pri Ministarstvu inostranih poslova SCG osnuju: *Komisija za sukcesiju* i potkomisije, u kojima moraju biti i predstavnici izbjeglica, posebno u potkomisiji za primjenu Aneksa G. *Sporazuma o sukcesiji*.

Da srpski zastupnici u Hrvatskom saboru napuste koaliciju s manjinskom vladom premijera Ive Sanadera, ako se odmah i radikalno ne počnu rješavati problemi Srba navedeni u ovoj Deklaraciji.

Da se, u skladu sa *Sporazumom o sukcesiji*, pristupi povratku svih stečenih prava srpskog naroda u Hrvatskoj, uključujući školsku, vjersku, kulturnu i odgovarajuću političku autonomnost, po svjetskim standardima, na prostorima s većinskim srpskim narodom 1990. godine.

Da se obnove svi srpski spomenici kulture, uništeni u toku i poslije rata na području Hrvatske.

Da se stanarska prava tretiraju, kao oblik materijalnog prava, kao što je to u drugim državama nastalim raspadom SFRJ; da država Hrvatska svim izbjeglicama koje su bile u radnom odnosu, vrijeme provedeno u izbjeglištvu prizna u radni staž i da im se isplate štete, nastale nasilnim prekidom radnog odnosa.

Radujemo se ulasku naše države Hrvatske u Evropsku uniju, ali samo poslije prestanka etničkog čišćenja, povratka osnovnih ljudskih prava i ispu-

njenja svih obaveza prema protjeranom srpskom narodu i svojim državljanima srpske nacionalnosti.

Organizacioni odbor za obilježavanje pada Krajine i progonstva srpskoga naroda će nastaviti serijom protesta, sve dok se protjeranim Srbima ne vrate osnovna ljudska prava, spomenuta u ovoj Deklaraciji, zagarantirana Univerzalnom deklaracijom, Poveljom OUN, ženevskim konvencijama, međunarodnim pravom i međunarodnim pravnim aktom, *Sporazumom o sukcesiji*.

Savet izbegličkih udruženja u Srbiji i Crnoj Gori

**Međunarodna konferencija:
"Uloga humanitarne viktimologije u prevenciji terorizma"
(*The Role of Humanitarian Victimology in Preventing Terrorism*)**

(Zagreb, od 23. do 25. septembra 2004. godine)

U organizaciji Pravnog fakulteta Univerziteta u Zagrebu, NATO Programa "Bezbednost kroz nauku" (NATO Program security through science) i Max-Planck Instituta iz Frajburga (Max-Planck Institut für Ausländisches und Internationales Strafrecht), na Pravnom fakultetu u Zagrebu je, u periodu od 23-25. septembra 2004. godine održana radionica pod nazivom: »Uloga humanitarne viktimologije u prevenciji terorizma – Viktimizacija velikog obima u dugotrajnim konfliktima kao potencijalni izvor terorističkih aktivnosti i važnost obnavljanja sigurnosti u post-konfliktnim društvima« (*The Role of Humanitarian Victimology in Preventing Terrorism – Large-Scale Victimization due to Protracted Conflicts as a Potential Source of Terrorist Activities; Importance of Regaining Security in Post-Conflict Societies*).

Kao osnovni ciljevi ove radionice naznačeni su: 1) sveobuhvatna interdisciplinarna procena dosadašnjih istraživanja viktimizacije velikog obima i praktična primjenjivost konceptualnog i metodološkog saznanja na polje zaštite i pomoći žrtvama i polje sigurnosnih i preventivnih strategija vezanih za konflikte i terorizam i, 2) identifikovanje polaznih tačaka ka projektovanju istraživanja viktimizacije velikog obima, a u cilju utvrđivanja strategije obnavljanja bezbednosti i odgovora na rane znake rizika erupcije kolektivnog nasilja. Radionica je okupila tridesetak učesnika-eksperata različitog profila iz Evrope, SAD, Kanade i Australije. Trodnevni rad se odvijao kroz osam plenarnih sesija i rad po grupama koje su, po završetku tematskih plenarnih sesija, formirane sa zadatkom da identifikuju značajne stavke budućeg predloga istraživačkog projekta fokusiranog na istraživanje masovne viktimizacije i njenog uticaja na porast terorističkih aktivnosti, kao i puteva obnavljanja sigurnosti i poverenja u post-konfliktnim društvima.

Nakon otvaranja Radionice od strane ko-direktora Ksenije Turković sa Pravnog Fakulteta u Zagrebu i Uwe-a Ewalda sa Max-Planck Instituta iz Frajburga, održana je prva plenarna sesija pod

nazivom: "Viktimizacija velikog obima u ratu i terorizam". U okviru nje su Walter Gehr iz Sekcije za prevenciju terorizma Ujedinjenih Nacija, Zvonimir Šeparović, profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu i Hans-Jörg Albrecht sa Max-Planck Instituta iz Frajburga, prezentovali saznanja o razmerama i posledicama terorističkih aktivnosti u savremenom svetu, kao i različite aspekte problema reagovanja na terorizam i njegove prevencije, uključujući i probleme ponovnog uspostavljanja poverenja u post-konfliktnim društvima. Profesor Šeparović je u svom izlaganju potencirao problem nedostatka jasne definicije terorizma u međunarodnom pravu, sa posledicom da se iste aktivnosti ponekad sasvim različito definišu od strane različitih subjekata: tako, jedna ista aktivnost može biti definisana kao "terorizam" i kao "borba za slobodu". Šeparović je istakao neophodnost delegitimizacije terorizma, razvijanja efektivnih odgovora na terorizam, ohrabivanja među-religijskog dijaloga i osnaživanje uloge prava i Međunarodnog krivičnog suda u borbi protiv međunarodnog terorizma. Hans-Jörg Albrecht se, svojim izlaganjem, posebno fokusirao na problem razaranja i ponovnog uspostavljanja poverenja: važan aspekt restauracije među-etničkog poverenja jeste razvijanje novih narativa koji bi zamenili narative o viktimizaciji (prošlom stradanju) kao dela kolektivnog sećanja.

Druga plenarna sesija je bila posvećena razmatranju osnovnih konceptualnih pitanja viktimizacije velikog obima i terorizma. Ksenija Turković sa Pravnog fakulteta u Zagrebu, govorila je o značaju viktimoloških saznanja za borbu protiv terorizma u post-konfliktnim društvima, dok je Uwe Ewald sa Max-Planck Instituta u svom izlaganju potencirao važnost definisanja polaznih osnova za izučavanje masovne viktimizacije u okviru humanitarne viktimologije. Te polazne osnove se, po njemu, odnose na određivanje "viktimizacije" kao stradanja na individualnom, kolektivnom ili društvenom nivou, zatim pojma "velikog obima" koji uključuje kvantitativni aspekt dimenzije takvog stradanja i "dugotrajnog

konflikta” kao konteksta kolektivnog nasilja i interakcije između žrtava i učinilaca (ponekad izmenjivih uloga). Ernesto Kiza sa Max-Planck Instituta, govorio je o makro-analizi viktimizacije u ratu, potencirajući važnost izučavanja ratne viktimizacije kao posebne kategorije masovne viktimizacije, a u cilju dizajniranja operacionog modela koji bi bio upotrebljiv iz perspektive kvantitativnog istraživanja. Korist od takvog istraživanja, po njemu, sastojala bi se u boljem razumevanju potreba ljudi koji su prošli kroz ratnu viktimizaciju, a samim tim i razumevanju preduslova za ponovnu izgradnju društva, sigurnosti i promociju mira.

U okviru treće plenarne sesije koja je nosila naziv: “Viktimološko istraživanje viktimizacije velikog obima”, Patrick Ball, direktor Programa za ljudska prava u okviru Benetech inicijative iz SAD, prezentovao je model statističke analize viktimizacije u ratu bazirane na korišćenju velikog broja različitih izvora informacija, kroz primere obavljenih procena viktimizacije u Gvatemali, Peruu, Istočnom Timoru i na Kosovu. Xabier Agirre iz Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju skenuo je pažnju na neka metodološka pitanja koja se mogu postaviti u vezi sa praksom istraživanja i prikazivanja “ilustrativnih slučajeva” koji se mogu proširiti na sve slučajeve obuhvaćene optužbom: Agirre je skrenuo pažnju na potrebu sistematizacije prakse uzorkovanja u ovakvim slučajevima i uspostavljanja standarda višeg empirijskog kvaliteta.

U okviru četvrte plenarne sesije pod nazivom: “Opšta shvatanja o viktimizaciji velikog obima”, skrenuta je pažnja na različite faktore viktimizacije u ratu, kao i na moguće puteve njenog istraživanja i predikcije. Edna Erez sa Kent Univerziteta u SAD, govorila je o mogućnostima aplikacije viktimoloških koncepata i teorija na izraelsko-palestinski konflikt, posebno se baveći odnosom terorističkih aktivnosti na rutinske aktivnosti Izraelskog stanovništva, kao i stope kriminala koje značajno variraju shodno primarnom fokusu policijskog rada u određenom periodu. Allan Young sa McGill Univerziteta u Kanadi, govorio je o značaju koncepta samo-traumatizujućeg učinioca (“self-traumatized perpetrator”) koji se u američkoj literaturi pojavio tokom 70-ih godina prošlog veka: učinilac koji je, u psihološkom smislu, žrtva sopstvenih zlodela, zapravo pati od poremećaja koji je prouzrokovan diskretnim istorijskim uslovima, političkim interesima i narativima koji se odnose na nacionalni samo-identitet. Anna-Maria Getos sa Max-Planck Instituta, govorila je o zločinima iz mržnje, kao, po njenom mišljenju, veoma zapostavljenog fenomena u jugoistočnoj Evropi, uprkos tome što ovi zločini predstavljaju

prve manifestacije etničkih tenzija i predznake budućih konflikata. Predstavnica iz Srbije i Crne Gore i članica Viktimološkog društva Srbije, Biljana Simeunović-Patić, potencirala je važnost istraživanja viktimizacije u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije kroz dekonstrukciju organizovanog kriminala u državama nastalim nakon njenog raspada: pretpostavljeni kontinuitet viktimizacije i organizovanog kriminala u periodu rata i postkonfliktnom periodu, polazna je osnova ne samo za istraživanje same viktimizacije u ratu, već i za koncipiranje strategija izgradnje sigurnosti i restauracije među-etničkog poverenja u regionu Balkana.

Peta plenarna sesija bila je posvećena temi neophodnosti rekonstrukcije post-konfliktnih društava kao preduslova uspešnog suprotstavljanja terorizmu. Alistair Edgar sa Wilfrid Laurier Univerziteta u Kanadi je u svom izlaganju akcent stavio na obavezu zemalja koje su se angažovale u vojnim intervencijama vođene “Odgovornošću da zašтите”, da prihvate i “Odgovornost da ponovo izgrade” društva u kojima su intervenisale i to u svim onim oblastima koje su neophodne za izgradnju trajnog mira. Ivan Šimonović sa Pravnog fakulteta u Zagrebu, govorio je o važnosti uspostavljanja vladavine prava u post-konfliktnim društvima, koja su uglavnom slaba, nestabilna i sa manjkom materijalnih i drugih resursa. Pored obezbeđivanja sigurnosti, povratka izbeglica i raseljenih lica, prevencije zloupotrebe moći i uspostavljanja okvira za revitalizaciju ekonomske aktivnosti, uspostavljanje vladavine prava trebalo bi da, u cilju postizanja održivog mira, uključi i postizanje istine o konfliktu, kao i kombinaciju amnestije za lakša i krivično gonjenje za teža krivična dela učinjena u ratu. Dejan Ajduković sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu, skrenuo je pažnju na barijere na putu rekonstrukcije post-konfliktnih zajednica zaključivši da je, pored procesa individualnog oporavka ljudi traumatizovanih u ratu, proces “socijalne rekonstrukcije” ključan za oporavak zajednica: oba procesa su nelinearna i međusobno zavisna i predstavljaju minimum zahteva efektivnog programa rekonstrukcije na nivou lokalnih zajednica. Završnu prezentaciju u okviru pete plenarne sesije dala je Phyllis Robinson sa Massachusetts Univerziteta u SAD, koja je potencirala značaj duhovnosti u rekonstrukciji poverenja u post-konfliktnim društvima. Ona je prikazala i dokumentarni film napravljen tokom njenog osmogodišnjeg rada u Kambodži, a u okviru koga je demonstrirana ključna uloga budističkih lidera u povratku stabilnosti i mira u Kambodži: ta iskustva, Robinson vidi kao argument za važnost uloge duhovnosti u

rekonstrukciji mira i poverenja u društvima u kojima religiozne razlike predstavljaju jedan od uzroka konflikta.

Treći dan rada započeo je šestom plenarnom sesijom pod nazivom: "Pomoć žrtvama i restorativna pravda u post-konfliktnim društvima". Stephen Parmentier i Elmar Weitekamp sa Lueven Univerziteta u Belgiji, izložili su model restorativne pravde u situacijama masovne viktimizacije, koji počiva na četiri ključna, međusobno povezana pitanja: istina, odgovornost, pomirenje i reparacija. Po rečima Weitekampa, restorativna pravda ima za cilj okupljanje svih ključnih aktera i iznalaženje zajedničkih rešenja koja se odnose na nošenje sa posledicama prošlih zločina i njihovim implikacijama na budućnost. Claire Colliard iz Centra za humanitarnu psihologiju iz Ženeve, govorila je o specifičnostima kolektivne psihološke traume i viktimizacije: zapadnjački pojam "mentalnog zdravlja" zamenjen je "psihosocijalnim" konceptom koji potencira ohrabivanje čitavih zajednica da istraže svoje resurse i vrednosti koje mogu pospešiti oporavak u post-konfliktnom periodu. Wendy Lobwein iz odeljenja za žrtve i svedoke Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, iznela je svoja zanimljiva i dragocena iskustva u radu sa žrtvama koje su pozvane da svedoče o zločinima učinjenim tokom ratova 1990-ih, posebno ističući razloge koji odbijaju žrtve i svedoke da se pojave u postupcima pred Tribunalom kao svedoci: strah od obnavljanja međuetničkog nasilja u budućnosti i strah od osвете u nekom narednom ratu (koji se očekuje kao izvestan nakon par decenija), jedan je od glavnih razloga zbog kojih neke žrtve i ostali svedoci odbijaju da svedoče pred sudom.

Sedma plenarna sesija, koja je nosila naziv: "Uloga međunarodne kriminalne pravde iz perspektive žrtava", otvorena je izlaganjem Irune Aguirrezabal Quijera iz "Koalicije nevladinih organizacija za Međunarodni krivični sud" iz Belgije. Ona je istakla značaj uspostavljanja Međunarodnog krivičnog suda, naročito u smislu otklanjanja selektivnosti u kažnjavanju za ratne zločine. Naredni izlagači, Howard DeNike sa San Francisco državnog Univerziteta iz SAD i Ante Josipović sa Pravnog fakulteta u Zagrebu, govorili su o problemima vezanim za tretman žrtava unutar pravnog sistema. Josipović je naročito skrenuo pažnju na prava žrtava unutar krivičnog postupka, koja uključuju pravo na: specijalni tretman posebnih kategorija žrtava, participaciju u postupku, informisa-

nost, pravnu pomoć, kompenzaciju i zaštitu i istakao važnost iskustava Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju za proces razvitka međunarodnih standarda u oblasti zaštite i brige o pravima žrtava.

Nakon sedme plenarne sesije, usledio je rad po grupama sa zadatkom identifikovanja ključnih oslonaca u budućem istraživanju, a u okviru kojih su diskutovane teme: "Teorijsko-konceptualna pitanja humanitarne viktimologije", "Viktimološka pitanja u rekonstrukciji post-konfliktnih društava" i "Potrebe žrtava unutar međunarodnog sistema kriminalne pravde". Na poslednjoj plenarnoj sesiji koja je potom usledila, podneti su izveštaji o rezultatima rada radnih grupa. U najkraćem, zaključci prve grupe su uputili na potrebu daljeg razvijanja i usaglašavanja još uvek nedovoljno razrađenih teorijsko-konceptualnih pitanja humanitarne viktimologije, dok je druga radna grupa postigla saglasnost u pogledu važnosti istraživanja mogućnosti za rehabilitaciju i socijalnu inkluziju žrtava za obnovu post-konfliktnih društava, kao i razvijanja restorativne pravde kao pristupa u ponovnom uspostavljanju poverenja i ohrabivanja zajednica i pojedinaca u pravcu preduzimanja aktivnije uloge u sagledavanju prošlosti i izgradnji zajedničke budućnosti koja počiva na restauriranim zajedničkim vrednostima. Treća radna grupa je istakla potrebu razmatranja i istraživanja mogućnosti za dalje razvijanje adekvatnih odgovora na čitav niz potreba žrtava unutar sistema međunarodnog krivičnog prava. Jedna od ko-direktora Radionice, Ksenija Turković, istakla je potrebu i značaj monitoringa suđenja koja se odvijaju ili će se odvijati u državama koje su proizašle iz bivše Jugoslavije: posmatranje toka sudskih postupaka protiv učinilaca ratnih zločina bio bi jedan od načina identifikovanja potreba žrtava i sagledavanja aktuelne zaštite njihovih prava u krivičnom postupku garantovanih međunarodnim i unutrašnjim pravnim normama; uz to, praćenje sudskih postupaka, njihovih ishoda i društvenog reagovanja, omogućio bi sagledavanje dometa suđenja učiniocima ratnih zločina na putu ka istini o prošlosti i ponovnom uspostavljanju poverenja i sigurnosti u regionu.

Na bazi svih prezentovanih ideja na radionici, kao i na osnovu izveštaja i zaključaka radnih grupa, u narednom periodu biće sačinjen pisani materijal sa zaključcima ovog skupa, kao i predlog projekta istraživanja viktimizacije u ratu i ključnih dimenzija reparacije post-konfliktnih društava, međuetničkog poverenja i regionalne sigurnosti.

Mr Biljana Simeunović-Patić

Regionalna omladinska konferencija: »3D Pogled izbliza«

(Jahorina, Bosna i Hercegovina, od 17. do 22. jula 2004. godine)

U organizaciji QPSW (*Quaker Peace and Social Witness*), od 17. do 22. jula 2004. godine na Jahorini je održana regionalna omladinska konferencija pod nazivom "3D Pogled izbliza", a na temu suočavanja sa prošlošću. Organizator je, takođe, pružio mogućnost učesnicima da prisustvuju svečanosti otvaranja starog mosta u Mostaru.

Konferencija je imala ukupno dvadeset i osam učesnika: deset omladinaca došlo je u ime Bosne i Hercegovine, pet iz Hrvatske, a devet iz Srbije i Crne Gore (s tim da je ekipa iz Srbije i Crne Gore u svom sastavu imala po jednog predstavnika muslimanske i albanske zajednice). Ispred organizatora gost iz Londona bio je Alan Pleydell, a QPSW predstavnici sa prostora bivše Jugoslavije, odnosno facilitatori bili su: Goran Bubalo i Slađana Rakonjac iz Bosne i Hercegovine, Goran Božičević iz Hrvatske i Zorica Trifunović iz Srbije i Crne Gore.

Cilj konferencije bio je konstruktivno suočavanje sa prošlošću, odnosno pomak ka pozitivnoj budućnosti, a u smislu prevazilaženja negativnih sećanja koje je rat na prostorima bivše Jugoslavije ostavio u narodima pomenute države, i svakom učesniku seminara ponaosob.

Rad je bio organizovan kroz radionice, zatim rad u "malim grupama", a kraj dana bio je rezervisan za ponovno okupljanje svih učesnika i otvorenu diskusiju koju je pratila evaluacija dana. Naime, svaki dan počinjao je uvodnom rečju nekog od facilitatora, skupom svih učesnika seminara, da bi ga nakon popodnevnog odmora nastavili u nekoj od pet malih grupa. Male grupe bile su formirane po slobodnom izboru učesnika, a vodeći računa da u svakoj budu zastupljeni predstavnici svih država. U svom sastavu su imale po pet učesnika. Rad u njima vodili su facilitatori i predstavnik QPSW iz Londona, a bio je znatno neformalniji, u smislu slobodnog biranja tema o kojima će se razgovarati, a u cilju sumiranja do tada urađenog.

Tema prvog dana bila je rasprava o konceptu suočavanja s prošlošću - na ličnom i javnom nivou, a sledećeg dana na pomenutu temu govorilo se o

tabuima, a u vezi sa ratom na prostorima bivše Jugoslavije. Primetna je bila činjenica da su izneti tabui imali geografski pečat, tj. da je za većinu učesnika, a tako i za njihove zajednice, ono o čemu se ne govori najčešće bio ratni zločin učinjen prema drugoj strani.

Sledeća tema bila je rodna dimenzija rata i njene implikacije, a o njoj se diskutovalo kroz davanje odgovora na pitanje: "Da li bi se nešto promenilo da, tj. da li bi uopšte bilo rata da su se žene malo više ili uopšte pitale?". Interesantno je da su odgovori bili determinisani polnom strukturom učesnika, tj. da je odgovor većine muškaraca na pomenuto pitanje bio negativan.

Pri kraju seminara diskutovano je o tome koji je pravac razvoja Hrvatske, Srbije i Crne Gore, i Bosne i Hercegovine i kakve su perspektive njihovog učlanjenja u Evropsku Uniju. Učesnici seminara su govorili o tome gde su njihove države sada, ali takođe i o strahovima i nadama koje vezuju za njihovu budućnost. Poslednjeg dana završna sesija za cilj je imala evaluaciju celokupne radionice i iznošenje predloga o budućim koracima. Učesnici seminara složili su se da buduća rešenja treba tražiti kroz međusobnu saradnju, a kroz razmenu iskustava stečenih na "domaćem" terenu, gostovanja, povezivanja matičnih društava učesnika kroz rad na zajedničkim projektima i sl.

Govoreći o mogućim alternativama u rešavanju ovog problema, učesnici seminara istakli su značaj međusobne saradnje jugoslovenskih država i učestvovanju svih segmenata jednog demokratskog društva u iznalaženju pravog puta koji bi vodio konačnom miru na Balkanu. Konferencija je u svakom slučaju postigla svoj osnovni cilj, a to je angažovanje mladih u problematici procesa suočavanja s prošlošću. Znanja stečena na osnovu razmene iskustava biće dragocena za sve učesnike seminara. Uz svest da je pomirenje mukotrpan proces koji zahteva mnogo truda i rada, možda baš kao posledica starosne strukture učesnika, konferenciju je pratio svojevrsni duh optimizma.

Ema Bernarž

STENLI KOEN

**Stanje poricanja:
Znati za zlodela i patnje**

Samizdat B92/Edicija Reč, Beograd,
2003. godina, str. 426.

Stenli Koen je profesor sociologije na Londonskoj školi za ekonomiju i društvene nauke i jedan od najpoznatijih stručnjaka iz oblasti kriminologije, sociologije i ljudskih prava. Odrastao je u Južnoj Africi, gde se rano suočio s nepravdama i kršenjem ljudskih prava. 1980. godine preselio se sa svojom porodicom u Izrael, gde je radio kao direktor Instituta za kriminologiju. U Izraelu je ponovo imao prilike da vidi na delu poricanje kršenja ljudskih prava. Iz njegovih neposrednih iskustava, dugogodišnjih istraživanja i teorijskog promišljanja nastala je ova obuhvatna knjiga, *Stanje poricanja*, za koju je Koen 2002. godine dobio nagradu Britanske akademije i koja je proglašena izuzetnim ostvarenjem od strane Međunarodnog odeljenja Američkog kriminološkog društva.

Stanje poricanja postavlja pred čitaoca znatne zahteve: u emotivnom i kognitivnom smislu. Potresna svedočanstva o zlodelim i ljudskoj patnji uznemiravaju, iz poglavlja u poglavlje teraju nas da zastanemo i razmišljamo o pitanjima koja su godinama progonila i samog autora: zašto je ljudska patnja za većinu nevidljiva? Kako uspevamo da ne vidimo očigledno, da nesporne činjenice ne protumačimo na jedini logičan način, najzad, zašto ne reagujemo kada smo suočeni s istinom?

Kognitivni zahtevi koje knjiga postavlja tiču se, pre svega, ogromne količine činjenica i teorija u vezi nekoliko veoma krupnih fenomena kojima se pisac bavi, a to su: priroda poricanja, oblici poricanja (kod žrtava, počinitelja i posmatrača), načini prikazivanja zlodela i patnje, načini podsticanja priznanja i reagovanja, oblici priznanja i, najzad, priroda altruizma i prosocijalnog ponašanja. Pored toga, ovi fenomeni su tesno povezani i njihovo je razmatranje nužno isprepletano u pojedinim poglavljima. Zato nije neobično što, u pojedinim momentima, čitalac može da ima utisak da sama knjiga izaziva one efekte koji prate apele medija i organizacija čiji je cilj suočavanje i reagovanje: bombardovanje mnogobrojnim, sličnim, a opet donekle drugačijim stanovištima, dovodi do prezasićenosti i gubljenja fokusa.

Pokušaćemo da iz obilja ideja i informacija koje bi, bez teškoća, mogle da čine dve ili tri knjige iz

pojedinih oblasti kojima se Stenli Koen bavi, izdvojimo najvažnije linije istraživanja.

Razmatrajući prirodu poricanja, Koen analizira njegov položaj na dimenziji svesno-nesvesno, uzimajući u obzir fenomene koji se nalaze u rasponu od potpuno svesne laži, pa do onih koji su u celosti nesvesni, te zaključuje da je poricanje fenomen koji pretpostavlja istovremeno znanje i neznanje. Osnovno polazište predstavlja Bollasova izjava: »Svako od nas je svestan delovanja poricanja, potrebe da budemo nevini i pošteđeni neprijatnog priznanja«. U prilog ovoj dvostrukoj prirodi poricanja ide i Freudovo shvatanje po kojem se »sa mučnim činjenicama života možemo izboriti tako što ćemo ih i prihvatiti i opovrgnuti. One su suviše strašne da bismo se sa njima suočili, ali je nemoguće ignorisati ih«. To ujedno znači da poricanje ima jasan adaptivni karakter jer služi zaštiti *selfa*.

Koen dalje istražuje korene pojma poricanja i njegova višestruka značenja i objašnjenja, kako u dinamskoj psihologiji, tako i savremenoj kognitivnoj psihologiji. U Freudovoj psihoanalizi terminološke razlike između poricanja, potiskivanja i disocijacije, nisu sasvim jasne. Možemo uočiti dva shvatanja:

Stenli Koen

STANJE PORICANJA

Znati za zlodela i patnje

Samizdat B92 / Edicija REČ

prvo, da se potiskuju emocije, a poriču ideje, i drugo, kasnije, da se poriču zahtevi spoljašnje realnosti, a potiskuju unutrašnji instinktivni zahtevi.

Kao protivteža dinamskim gledištima, savremena kognitivna psihologija objašnjava poricanje perceptivnom odbranom, ograničenjima naših mentalnih resursa i greškama prilikom detekcije signala, pretraživanja, donošenja zaključaka i sl. Budući da raspoložemo ograničenim kognitivnim resursima, s jedne strane, i živimo s određenim pretpostavkama o sebi i spoljnom svetu (određenim kognitivnim šemama), proces selekcije informacija je logična posledica naše potrebe da sačuvamo postojeće kognitivne šeme.

Koen razlikuje aktivno i pasivno poricanje: aktivno se izražava kroz neslaganje, odbacivanje, negiranje, opovrgavanje, a pasivno kroz skretanje pažnje s događaja, odvratanje pogleda: učimo da živimo s neprijatnim saznanjem da hiljade dece svakodnevno umiru od gladi, da stotine hiljada žena i dece godišnje bivaju žrtve trgovine ljudima, da deca mlađa od deset godina rade po rudnicima.

Oblici poricanja određeni su time šta se poriče. Poricati se mogu: a) činjenice (tzv. bukvalno poricanje), b) tumačenje, odnosno značenje činjenica, putem eufemizama, preimenovanja i korišćenjem tehničkog žargona i c) implikacije. U širem smislu se negiraju teške posledice nekog čina, ili se minimizuju, a u užem se negira naša lična odgovornost da reagujemo. Prema tome, poricanje uključuje kogniciju (poricanje činjenica), emociju (odustvo osećanja ili uznemirenosti), moralnost (nepriznavanje nepravde ili odgovornosti) i delanje (nepriznavanje koraka koji bi bili odgovor na saznanje).

Nabrojane oblike poricanja Koen detaljno analizira obzirom na to ko vrši poricanje i da li se poriče prošlost ili sadašnjost. Naime, poricanje može biti lično (poricanje vrši pojedinac), zvanično (organizovani, javni oblici poricanja) i kulturno (na osnovu prećutnog sporazuma u društvu o tome šta može biti javno zapamćeno i priznato).

Poricati mogu žrtve, počinioce i posmatrači. Iza naoko različitih situacija kao što su neprihvatane dijagnoze fatalne bolesti, žena koja ne primećuje da njen suprug seksualno zlostavlja njihovo dete, poricanje Jevreja u Drugom svetskom ratu da ih vozovima transportuju u logore smrti i sl. stoji jedan isti fenomen – pokušaj da izbegnemo suočavanje sa zastrašujućom istinom, koju ipak, jednim delom svoje svesti znamo, jer je suviše očigledna.

Pitanje je da li se za počinioce uopšte može koristiti pojam poricanja. Adekvatniji izraz je opravdavanje zlodela. Najčešća strategija počinilja nedela jeste poricanje odgovornosti (mogućnosti

delanja, namere, autonomnosti i izbora, u rasponu od izgovora i pozivanja na nesposobnost («pomračila mi se svest», «nisam znao šta radim»), pozivanja na socijalni determinizam («loši odnosi u kući, loše društvo»), a na ideološkom planu najčešće je pozivanje na poslušnost pred autoritetom («samo sam izvršavao naređenja», «nisam imao izbora», «nisam mogao da odbijem«...), konformizam («bez razmišljanja sam radio ono što su i svi drugi oko mene radili», «da ste bili tamo, ponašali biste se potpuno isto»), nužnost («svako društvo ima prljav posao koji neko mora da obavi») i rascep («to je moj posao, a posao - to nisam ja»). Počinitelji takođe često poriču da su žrtve – prave žrtve. Najstarije objašnjenje privatnog nasilja, uostalom, jeste – «oni su počeli», dakle nisu oni žrtve, već smo mi stvarne žrtve. Zato se istorija često poteže kao argument i opravdavanje nasilja.

Da bi osoblje nižeg ranga počinilo zločin iz poslušnosti treba da budu zadovoljeni sledeći uslovi: davanje ovlašćenja, dehumanizacija neprijatelja - žrtava tj. smeštanje izvan našeg moralnog univerzuma, i treće – rutinizacija: kada jednom prevazidemo moralna ograničenja koja osećamo u početku, svaki sledeći korak postaje lakši, postaje mehanička radnja. Ovi uslovi se ostvaruju kroz obuku mučitelja, počev od otklanjanja osetljivosti na sopstveni bol, patnju i poniženje i kroz odgovarajuću kulturnu klimu i autoritet države koji prihvataju motivaciona objašnjenja ljudi koji ubijaju, osakaćuju, muče i siluju zato što im je to naređeno.

Političari i drugi koji nisu bili direktni počinilji, već nalogodavci ili inspiratori zločina, obično negiraju svoju umešanost i odgovornost, time što negiraju znanje o zločinu.

Poricanje posmatrača uslovljavaju sledeći faktori: rasuta odgovornost, nemogućnost identifikacije sa žrtvom, osećanje bespomoćnosti (kada ne možemo da zamislimo uspešnu intervenciju), sličnost sa počiniocima, okrivljavanje žrtve i postepeno prihvatanje postupaka tako da se oni doživljavaju kao normalni. Koen zasebno razmatra poricanje pojedinaca, kao unutrašnjih posmatrača (neposredni svedoci zločina i građani države u kojoj se sprovodi organizovano nasilje) i kao spoljašnjih posmatrača (svih pojedinaca kojima su dostupne informacije o zločinima koji se dešavaju negde drugde), kao i ulogu tzv. država posmatrača.

Koen razlikuje spoljašnje od unutrašnjih posmatrača jer je bitan faktor u poricanju zločina prostor gde se oni dešavaju: naš ili tuđi. Ako je u pitanju naš prostor, poricanju doprinosi opasnost od izopštavanja i strah od toga da se postane žrtva. S druge strane, ako je u pitanju tuđi prostor, od posmatrača

se traži malo, nije komplikovano niti opasno reagovati i zato bismo očekivali da je reagovanje pojedinaца posmatrača češće. Ipak, dotok informacija o patnjama koje se dešavaju na nekom drugom kraju planete lako možemo isključiti: promenimo TV kanal, radio stanicu, okrenemo drugu stranicu novina.

Postoje situacije kada se svesnost o ljudskoj patnji ne može izbeći, kada je ona očigledna. Pa ipak, svest i znanje nisu dovoljan preduslov delanja. Razlozi za pasivnost mogu da budu različiti: politička uverenja, kukavičluk, sebičnost, lenjost, nemoral i dr. Mnogim ljudima, zaključuje Koen, nedostaje moralno prepoznavanje, briga koja motiviše čoveka da želi da zna više. Prema tome, dva su velika zadatka u savladavanju poricanja: jedan je prikazivanje zlodela i patnji kako bi se ljudi suočili s činjenicama, a drugi podsticanje na reagovanje. I jedan i drugi zadatak spadaju u domen masovnih medija i humanitarnih organizacija. Iako televizija razbija prepreke zbog kojih ranije nismo mogli da saznamo za zlodela koja se dešavaju negde drugde i da saosećamo, selektivnost vesti, njihovo svaštarenje i kratak vremenski raspon pažnje koju privlače, pretvaraju gledaoce u »voajere patnje drugih, turiste usred pejzaža bola«. Velika debata se vodi oko načina predstavljanja ljudske patnje koji su efikasni u podsticanju reagovanja spoljašnjih posmatrača i oko etičnosti prikazivanja ljudske patnje. Obzirom na slab odziv na kampanje organizacija kao što su fond Save the children, Oxfam, Amnesty International i dr., stalno se traga za novim načinima da se ljudi angažuju: koriste se šokantne poruke koje nije moguće prevideti, ukazuje se na mogućnost da svako jednim jednostavnim postupkom doprinese rešavanju problema, koristi se model sponzorstva određenom detetu ili osobi i dr. Iako humanitarne organizacije nastoje da ne rade samo na prikupljanju novca, već i na osveščivanju i edukaciji i koriste pristup u kojem se žrtve kojima je potrebna pomoć ne prikazuju samo kao bespomoćne, već i kao aktivni partneri u rešavanju problema, činjenica je da slike »aktivnih partnera na projektu« donose manje novca nego slike izgladnele dece.

Kao suprotnost poricanju Koen koristi termin priznanje. Priznanje i pomirenje su nerazdvojno povezani: kada je reč o zajednici, kao i o pojedincu, pomirenje s prošlošću podrazumeva da se zna, kao i da se priznaje da se zna šta se tačno dogodilo. Prevazilaženje potiskivanja obično je traumatično (kopanje po grobovima i ranama) pre nego što postane oslobađajuće. Da li će se postići priznanje i u kojem će obliku ono biti, zavisi od prirode prethodnog režima, ostataka njegove moći, od načina na koji se odvija tranzicija i karaktera novog društva. Ako je podložna korupciji, nova vlada može

biti u dosluhu s prošlim režimom i iz tog razloga potiskivati prošlost i podsticati kulturnu amneziju, ili naprotiv, može imati interesa da istakne svoju različitost i ubere plodove koje će joj doneti govorenje istine kao način učvrščivanja njene legitimnosti.

Nadalje, nije samo reč o tome šta se zna, već kako saznati, kako se setiti i zamišljati, kako stvarati romane, poeziju i filmove, kako graditi spomenike, beležiti usmeno predanje, svedočanstva i kako dokumentovati. Istorija postkonfliktnih društava pokazuje da postoje različiti oblici priznanja: komisije za istinu, krivični procesi, lustracija, nadoknada, imenovanje i posramljivanje, proglašavanje poricanja prošlosti za krivično delo, komemoracija i podizanje spomenika, okajavanje, izvinjenje, pomirenje i obnova.

Najzad, Koen razmatra primere i prirodu prosocijalnog ponašanja i altruizam, koji su nespojivi s pasivnim posmatranjem. Zašto je većina ljudi pasivna, a samo nekolicina pruža pomoć, ako svi žive usred iste nepravede i znaju za nju? Istraživanja pokazuju da je glavna odlika ljudi, koji su izlagali sopstveni život riziku spasavajući druge (analize su rađene prevashodno na ljudima koji su spasavali Jevreje u Drugom svetskom ratu), njihova »ekstenzivnost«, koja podrazumeva veću spremnost da se vežu za druge ljude, da preuzmu odgovornost za njih i da deluju inkluzivno u odnosu na širok krug ljudi. Angažovanje, posvećenost, briga i odgovornost su obeležja ekstenzivnih osoba. Pasivni posmatrači ne vide svet izvan sopstvenih granica, nedovoljno su svesni potreba drugih i distanciraju se od zahteva koje postavljaju šire veze. Ekstenzivne osobe se brinu i o onima koji su izvan neposrednog kruga porodice i zajednice, imaju osećanje pripadnosti čovečanstvu, osetljivi su na moralno nasilje pa čak i traže priliku da pomognu. Pošto su već duboko vezani za širok krug ljudi, teško im je da se uzdrže od akcije: ne mogu da nađu razlog, opravdanje zbog kojeg ne bi pomogli nekoj osobi kojoj je potrebna pomoć.

Posebna vrednost Koenove knjige *Stanje poricanja* je u promovisanju političke akcije, inicijative i lične odgovornosti, koja je toliko potrebna našim građanima. Zaista, aktuelnost tematike teško da može biti veća, kada je u pitanju naša zemlja. Nebrojani nerazsvetljeni zločini, društveno tolerisanje i opravdavanje zločina, neprikrivena zaštita glavnoosumnjčenih za masovna zlodela, dovoljni su pokazatelji nespremnosti državnog vrha da prekine javno poricanje i da priznanjem otvori put ka pomirenju. *Stanje poricanja* nam pomaže da razumemo sve postojeće teškoće, ali i da upoznamo uspešne modele kojima je pošlo za rukom da mnoga post-konfliktna društva vode ka prevazilaženju poricanja.

Mr Nataša Hanak

JASMINA DERVIŠEVIĆ-CESIĆ

**The river runs salt, runs sweet:
A Memoir of Višegrad**
*(Reka života teče čas slano,
čas slatko – Memoari iz
Višegrada)*

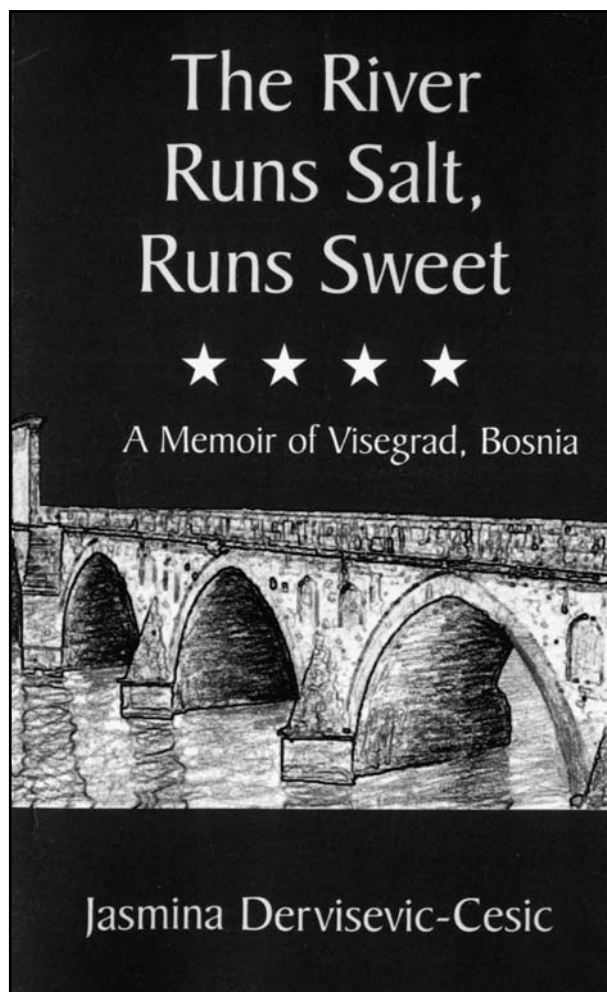
Eugen: Panisphere, 1994, str. 208.

Knjiga Jasmine Dervišević-Cesić predstavlja potresno svedočenje o ratnim zbivanjima u Bosni, napisano od strane mlade žene koja je u ratu izgubila svoje najmilije i ostala težak invalid. Jasmina je u ratu izgubila dva brata i supruga, ubrzo nakon venčanja, a sama je ostala bez desne ruke i sa slabošću u nogama. Zajedno sa suprugom stradala je od granate, na autobuskoj stanici. 1993. godina je otišla u Ameriku kao izbeglica i tamo i danas živi.

Ovu autobiografsku knjigu Jasmina Dervišević-Cesić napisala je ubrzo nakon svog dolaska u Ameriku, 1994. godine. U knjizi je opisala život u Višegradu neposredno pred rat i na početku rata, promene u svakodnevnom životu i odnosima među ljudima raznih nacionalnosti, svakodnevne smrti i ranjavanja dragih ljudi, strah, neizvesnost, bežanje iz Višegrada, najpre u obližnja mesta a zatim u Sarajevo, koje se iz višegradske perspektive činilo kao sigurno utočište. Nakon toga sledi opis ranjavanja, šoka i postepenog oporavka u bolnici, kao i dramatičnog napuštanja Sarajeva prelaskom preko "ničije zemlje" uprkos opasnosti i slabosti u nogama.

Knjiga Jasmine Dervišević-Cesić jeste svedočenje žrtve koje pomaže da bolje razumemo razmere ljudskog stradanja u ratu u Bosni, ali, kako sama Jasmina kaže, ne daje odgovor na pitanje o uzrocima rata, odnosno šta je nateralo ljude koji su živeli zajedno kao mimi građani i susedi, da počnu da ubijaju svoje susede i dojučerašnje školske drugove i kolege. Takođe, ovo nije knjiga koja ima za cilj da izazove sažaljenje prema autorki ili mržnju i osvetu. Jasminka kaže da ne želi osvetu ali da bi za budućnost bilo opasno ako bi zločini ostali nekažnjeni. Odnosi među ljudima moraju da se „isceljuju“, mir se mora graditi najpre na individualnom nivou, od osobe do osobe.

Knjiga Jasmine Dervišević je jedna topla ispovest o ljudskoj snazi, o sposobnosti da se iz najvećih nedaća izađe još snažnijim i sa željom da

se svet učini lepšim i boljim. Kako Jasmina kaže u uvodu knjige, ona ne zna šta je nateralo ljude da ubijaju jedni druge, ali ono što sigurno zna jeste da svi moramo ići dalje, da moramo graditi normalan život i učiniti sve što je u našoj moći da „iscelimo svet“. Najveće tragedije u životu prevazilaze se na isti način kao i mali problemi: korak po korak. To je ono što je Jasmina naučila učeći ponovo da hoda. To je ujedno i rečenica kojom se knjiga završava i njena poruka svima onima koji pokušavaju da pronađu put ka boljoj budućnosti: korak po korak i naćićemo put.

Knjiga Jasmine Dervišević-Cesić objavljena je na engleskom jeziku. Do sada, na žalost, nije uspela da nađe izdavača na prostoru bivše Jugoslavije, iako nesumnjivo pomaže boljem sagledavanju istine o ratu u Bosni i Hercegovini. Stoga ovaj prikaz može biti shvaćen i kao preporuka za prevod na neki od jugoslovenskih jezika.

Dr Vesna Nikolić-Ristanović

ČLANCI OBJAVLJENI U PRETHODNIM BROJEVIMA ZA 2004. GODINU

Tema broja 1., godina 7., 2004. godine: ŽRTVE I ORGANIZOVANI KRIMINAL

»Teškoće određivanja pojma organizovanog kriminaliteta«

Dr Nataša Mrvić-Petrović

»Konstrukcija krivice žrtve, sa posebnim osvrtom na krivični postupak za ubistvo premijera Srbije dr Zorana Đinđića«

Dr Vesna Nikolić-Ristanović

»Jedan pogled na položaj oštećenog u krivičnom postupku za krivična dela organizovanog kriminaliteta

Dr Milan Škulić

»Nasilje i eksploatacija mladih žena: mobilnost i jačanje mreže albanske prostitucije

Philippe Chassagne, Kole Gjelošhaj

»Klinička sudskomedicinska ekspertiza žrtava trgovine ljudskim bićima«

Mr Đorđe Alempijević, Dr Slobodan Savić, Dr Dragan Ječmenica, Dr Branimir Aleksandrić

»Položaj oštećenih i zastupanje u postupcima vođenim zbog krivičnog dela trgovine ljudima i srodnih ili povezanih krivičnih dela«

Olivera Simonov

Ostale teme

»Od definicije do operacionalizacije, sa osvrtom na istraživanje nasilja«

Dr Branislava Knežić

Tema broja 2., godina 7., 2004. godine: MARGINALNE GRUPE I VIKTIMIZACIJA

»Viktimizacija starih osoba kao pripadnika posebne marginalne grupe«

Dr Miomira Kostić, Radmila Đorđević

»Veterani bezimenog rata: O prikrivenom nasilju, progovaranje istine, otporu i oporavku«

Laura Prescott

»Parametri socijalne egzistencije i funkcionisanje lezbejki – lezbejsko telo u procesima društvene integracije«

Dr Zorica Mršević

»Nasilje nad mentalno ometenim ženama: Nevidljive žrtve«

Eva Szeli, Dea Pallaska

»Nasilje nad ženama i decom u porodici – jedna lična priča«

Ostale teme

»Medijacija kao metod rešavanja pravnih sporova«

Dr Nevena Petrušić

Tema broja 2., godina 7., 2004. godine: SLUŽBE ZA POMOĆ ŽRTVAMA

»Uspostavljanje službi za pomoć žrtvama zločina iz mržnje«

Peter Dunn

»Podrška deci, žrtvama kriminala, u okviru sistema za podršku žrtvama«

Ilse Vande Walle

»Služba za žrtve kriminaliteta VDS info i podrška žrtvama: analiza dosadašnjeg rada«

Mr Sanja Čopić, Jasmina Nikolić

»SOS telefon za žene žrtve diskriminacije na radnom mestu«

Dr Ljiljana Dobrosavljević-Grujić

Ostale teme

»Pojam i posledice emocionalnog zlostavljanja deteta u porodici«

Dr Nadežda Ljubojev

»Društveni identitet mladih žena na selu: Primer sela Dudovica – studija slučaja«

Suzana Ivanović

Članke u 2004. godini recenzirali su: prof. dr Dušan Cotić, prof. dr Slavomir Milosavljević, prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, prof. dr Matjaž Jager (Slovenija), prof. dr Anđelka Milić, prof. dr Slobodanka Konstantinović-Vilić, prof. dr Nataša Mrvić-Petrović, dr Branislava Knežić, mr Sanja Milivojević, mr Sanja Čopić, mr Ivana Stevanović, mr Marija Lukić i mr Nataša Hanak. Zahvaljujemo se recenzentima na uloženom vremenu i doprinosu kvalitetu našeg časopisa.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

343.98

Temida: časopis o viktimizaciji,
ljudskim pravima i rodu/ glavna i odgovorna
urednica Vesna Nikolić-Ristanović. – God. 1,
br. 1 (1998)-. – Beograd: Viktimološko
društvo Srbije : Prometej, 1998-. –30cm

Publikacija uporedo izlazi i na engleskom
jeziku (ISSN 1450-8508)

ISSN 1450-6637 = Temida (Izd. na srpskom
jeziku)

COBISS.SR-ID 140099335